

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ЎЗБЕКИСТОН ДАВЛАТ ЖАҲОН ТИЛЛАРИ УНИВЕРСИТЕТИ

Ш. ТҲЙЧИЕВА, Ш. РИЗАЕВ,
М. ШАРАФУТДИНОВА

МАЪНАВИЙ ЖАСОРАТ

ТОШКЕНТ «МАЪНАВИЯТ» 2011

УДК 82.0(575.1)(092)Шарафиддинов

ББК 83.3(5Ў)6

Т 96

Кўлингиздаги китобда Ўзбекистон Қаҳрамони, серқирра ижод соҳиби Озод Шарафиддиновнинг ҳаёти, илмий-ижодий фаолияти, асарларининг ўзига хос хусусиятлари ҳақида унинг шоғирдлари томонидан атрофлича фикр юритилади.

Ушбу китобнинг «Маънавият дорилфунуни» қисмини Ш. Тўйчиева, «Озод Шарафиддиновнинг бадиий-эстетик олами» қисмини Ш. Ризаев, «Беқиёс хазина» қисмини М. Шарафутдиновалар ёзган.

Китоб адабиётшунослар, илмий тадқиқотчилар, талабалар, ўқитувчилар ва кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Ушбу монография № 4-091.

Озод Шарафиддинов маҳорати: танқидчи, публицист, таржимон мавзусидаги амалий лойиҳа асосида тайёрланди.

Тақризчилар:

Б. Назаров, филология фанлари доктори, академик,
ЎЗР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти

Х. Дўстмуҳамедов, филология фанлари доктори,
Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети

Тўйчиева, Ш.

Т 96 Маънавий жасорат/Ш. Тўйчиева, Ш. Ризаев, М. Шарафутдинова. – Тошкент: «Маънавият», 2011. – 144 б.

И. Ризаев, Ш. И. Шарафутдинова, М.

Т 4702620204-46
М25(04)-11

ISBN 978-9943-04-171-4

© «Маънавият», 2011

Адабиёт — инсон кашф қилган ҳамма мўжизалар, ҳамма буюк ихтиролар ичида энг буюги, энг улуғвори. У ажойиб булоқ. У шундай булоқки, унда кўз ёшининг мусаффолиги, қизлар хандасининг кўнгирокдек оҳангдор жиранги, камалак нурларидек рангбаранг товланиш бор. Бу мусаффо булоқдан тўйиб-тўйиб ичишга, ота-боболаримиз, авлод-аждодларимиз бизга мерос қолдириб кетган асрий ташналикни — зиё, нур, фикр ташналигини қондиришга шошининг, одамлар!

Озод Шарафиддинов

МАЪНАВИЯТ ДОРИЛФУНУНИ

Тарихнинг қайси даврини олмайлик, юртимизда илм-маърифат ва маънавиятга бўлган интилиш ҳеч қачон сусаймаганининг гувоҳи бўламиз. Даврнинг оғир ва мураккаб давларида ҳам миллат фидойилари ўз кучларини халқнинг маънавий юксалишига йўналтирганлар. Республикамиз Президенти Ислом Каримовнинг: «Мен билган ва ҳурмат қиладиган маънавий жасорат соҳибларидан яна бири атоқли олим ва жамоат арбоби Озод Шарафиддинов эди. Бу ажойиб инсоннинг номини кўпдан буён эшитиб юрган бўлсам-да, мен у киши билан истиқлол йилларида яқиндан танишдим. Унинг фақатгина илмий-педагогик фаолият билан чекланиб қолмасдан, ижтимоий-маънавий соҳада ҳам беқиёс фаоллик кўрсатгани олимга бўлган ҳурматимни янада зиёда қилди»¹, деган сўзлари умр бўйи эл-юрт манфаати, Ватан истиқболи учун курашиб яшайдиган шундай қаҳрамон фарзандлари бор халқ ҳеч қачон кам бўлмаслигидан далолат беради. Бундай инсонлар ҳаёти ва қолдирган мероси эртанги авлоднинг маънавий бойлигига айланиб қолиши муқаррар. XXI аср бўсағасида мамлакатимизнинг мустақилликка эришиши ҳар бир соҳа ривожига кенг имкониятлар яратди. Миллат равнақи ва миллий онгни ривожлантириш учун эса адабиёт маънавий эҳтиёж ҳисобланиши ҳеч кимга сир эмас.

Дарҳақиқат, маънавият ҳақида куюниб гапириш мумкин, лекин жамият онгига сингдира олмасак, бу фойдасиз. Кўзланган мақсадга эришишда аввало инсон қалбига йўл топа олиши-

---

¹ И. Каримов. Юксак маънавият — енгилмас куч. Т., «Маънавият», 2008, 167-б.

миз зарур. Халқнинг маънавий эҳтиёжидан келиб чиқиб, соҳа фаолиятини замон талаблари асосида янги босқичга кўтаришимиз лозим. Янги тафаккур эгаларини тарбиялашни аввало таълим соҳасидан бошлашимиз керак. Бу масъулиятли вазифага бел боғлаган олимларимиз ижоди эса бизни бефарқ қолдирмаслиги табиий.

Инсон маънавий оламини кашф этишда сўз санъатининг қудратини англаш, жаҳон адибларининг ёшлар тафаккурига таъсир этувчи асарлари таржимасидан мақсадли фойдаланиш, миллий маънавиятимизнинг юксалишида аҳамияти юқори эканлиги ишимизнинг асосини ташкил этади.

Изланишимизнинг асосий мақсади ўзбек халқи маънавий дунёсининг шаклланишига самарали таъсир кўрсатган адабиётшунос олим Озод Шарафиддиновнинг миллий ўзликни англашдаги хизматларини тадқиқ қилишдан иборат. Маънавий жасорат эгасига хос бўлган фазилатлар ва уларни амалиётга татбиқ қилиш; олимнинг илмий-ижодий мероси ва ибратли фаолияти эртанги авлоднинг маънавий бойлигига, халқимизнинг ҳеч нарса билан ўлчаб, қиёслаб бўлмайдиган руҳий кучқувватига мададкорлигини таҳлил этиш ва ечимини беришга эътибор қаратилган.

XX аср ўзбек адабиётшунослигини Озод Шарафиддиновсиз тасаввур қилиш қийин. Унинг кенг кўламли ижоди адабий жараён, танқидчилик ривожига етакчи бўлиб келди, десак, муболаға бўлмайди. Олимнинг серқирра ижодини бир қанча йўналишларда, жумладан, адабий-танқидий мақолалар (шеъроят ва наср), очерклар, эсселар, хотиралар, таржималар, очик хатлар, «Жаҳон адабиёти» журналида муҳаррирлик фаолияти (1997–2005) давомида юзага чиққанини кузатишимиз мумкин. Шу билан бир қаторда бугунги жаҳон илм-фани, маданияти ва маънавиятини ривожлантиришга ва юқори чўққиларга эришиш йўлларини белгилашга кўмак бўладиган фикрлари катта ҳаётга умид ва ишонч билан кириб келаётган ёшларимизга сабоқ бўла олади.

Бугунги кунда адабий меросимизга диққат-эътиборнинг органи ва миллий ўзлигимизни англаш давлат сиёсати даражасига кўтарилгани мамлакатимиз Президенти Ислом Каримовнинг «Озод Шарафиддинов ҳаётда ҳам, ижодда ҳам ўзининг ҳаққоний сўзи, ирода ва матонати билан юртдошларимизга, авваламбор ёшларимизга ибрат бўлаётган, том маънодаги маърифатпарвар

инсондир»¹ деган сўзлари, адабий меросимизни ҳар томонлама пухта ўрганишга ундайди ва долзарблик касб этади.

Бадиий асарлар билан бир қаторда бадиий публицистика ҳам миллат тақдирида ўз мавқеини эгаллади. Истиқлол даврида янгича моҳият касб этган бадиалар китобхон эстетик оламига ижобий таъсир ўтказди. Шу жиҳатдан О. Шарафиддиновнинг бу жанрдаги изланишларини таҳлил этиш ишимизнинг асосий вазифасидир.

Ҳар қандай инсоннинг шахсий тажрибаси, дунёқараши, тафаккур даражаси, ҳаётга бўлган муносабати унинг қизиқишлари доирасини белгилаб беради. Сўз санъатини муқаддас деб билган инсонлар ҳаёти давомида адабиётга сидқидилдан хизмат қилдилар. Адабиётшунос олим О. Шарафиддиновнинг илмий рисолалари, адабий-танқидий чиқишлари, жаҳон адабиёти дурдоналари ҳисобланмиш асарлар таржималари китобхонлар қўлига етиб борган. Олимнинг ижод лабораториясини ўрганар эканмиз, унинг ижодида публицистик, аниқроғи, эссе жанри алоҳида ўрин тутганини таъкидлаш жоиз. Профессор У. Норматов бу ҳақда шундай дейди: «Озод ака табиатан ижодкор сифатида гўё эссе учун туғилган. Унинг сўнгги йиллардаги жўшқин ижоди, ноёб истеъдоди айни шу жанрда ёрқинроқ ва тўлароқ намоён бўлгани тасодифий эмас»². Шундан келиб чиқсак, олим эсселарида маънавий жасорат соҳиблари ҳақида маънавий ўзгаришлар, юксалишлар сари тўғри йўлдан бориш масаласи, ёшлар тарбиясида тобора инсонийликка эргашиш, илғор фикрлаш ғояси ҳам илгари сурилади.

Эссе ўз ҳажми жиҳатидан ҳикояга яқин, эпик турга мансуб бадиий-публицистик жанрлардан бири бўлиб, воқеа-ҳодисаларни, турмуш фактларини ва конкрет (ҳаётда мавжуд) кишилар фаолиятини айнан тасвирлаши билан эпик турнинг бошқа жанрларидан фарқ қилади. Эссе муаллифнинг индивидуал нуқтаи назаридан иборат бўлган бадиий шакл, унча катта бўлмаган насрий матндир. Эссе бадиий ижодда ўзининг эстетик-ғоявий вазифалари жиҳатидан қисса, ҳикоя каби жанрлар билан тенг мавқега эга. Чунки унинг яратилишида ҳам бадиий ижодга хос хусусиятлар ва талабларга амал қилинади. Бинобарин, эсседа ҳаётий образлар ва ҳодисалар тасвирланиб, қаҳрамоннинг портрети, маънавий дунёси, руҳий ҳолати ифодала-

¹ Озод Шарафиддинов замондошлари хотирасида. Т., «Ўзбекистон», 2007.

² О. Шарафиддинов. Ижодни англаш бахти. Т., «Шарқ» НМАК, 2004, 13-6.

нади. Бадиий асардаги каби эсседа характерни индивидуаллаштириш билан бирга, улардан фарқли равишда драматик ҳолатни кўрсатиш ёки қайсидир ҳаётий воқеани баён қилиш эмас, балки кўпроқ маълумот ё тушунтириш орқали ҳамда муаллифнинг тўғридан-тўғри чиқиши, яъни на сюжет чизигини бирлаштирувчи, на уйдирма қаҳрамон яратиш талаб этилмайдиган шароит орқали эришади. Эсседа бадиий тўқима кенг ўрин олмайдди, фантазия бўлмайди. Адиб эссе ёзишда воқеа ва инсонлар фаолияти учун муҳим бўлган хусусиятларни айнан танлаб олиш орқали уларни индивидуаллаштиради, унда ҳикоядан фарқли равишда, ўз муҳокамаси, хулосаси ва фикрларини бемалол баён қилиш имконига эга бўлади. Лекин эссе ва ҳикоя орасидаги фарқни қатъиян белгилаш шарт эмас. Ҳикояларда эссега яқин бўлган хусусиятлар мужассам бўлиши мумкин: муаллиф тавсифи, қаҳрамонлар орасидаги муносабатларнинг тарихи ҳақида маълумот бериш; шу билан бирга айрим эсселарда баёнчилик хусусиятлари, ҳатто персонажлар мавжуд. Эссенинг асосий фарқли жиҳати қисқалиги дейилса ҳам унинг ҳажми бир бетдан эллик бетгача бўлиши, ёзувчи ўз мулоҳазаларини эркин тарзда ифодалаб, китобхон билан жонли мулоқотга киришиши мумкин. Шу билан бирга эсселарда маълум даражада муаллиф нуқтаи назарини ифодаловчи катта насрий матнларда мужассамлаш қийин бўлган ички бирлик мавжуд. Эссе адабий жанр сифатида сўз санъатининг барча воситаларидан фойдаланади: метафора, сўз ўйини, ритм ва бошқалар.

Эсселарни икки катта гуруҳга ажратиб ўрганиш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз. Булар – муаллиф шахсиятини ёритишга хизмат қилувчи шахсий характерга эга бўлган ва бадиия объектнинг муаллиф томонидан ёритилиши. Бинобарин мавзу жиҳатидан фалсафий-эстетик, адабий-танқидий, тарихий-биографик, хотиравий, ижтимоий-сиёсий, бадиий-публицистик, сатирик каби турларга тасниф қилиб ўрганиш ўринли.

Жаҳон эссеистикасига мурожаат қиладиган бўлсак, эссе XVI асрга – М. Монтень ижодига бориб тақалади. Ҳозирги кунга қадар Монтень буюк эссеист сифатида тан олиниб келинмоқда. Ўзининг бу соҳадаги билимини чекланган, деб ҳисобловчи олим «эссе» (тажриба) сўзини биринчи бўлиб киритган. «Мен нимани биламан?» камтарона шиори остида тадқиқотлар олиб борувчи Монтень пировардида ўзлигини намоён қилди. У ўзининг ким эканини билишни хоҳларди, бу орқали эса бутун инсоният

табиатини англашга интилиб келди. Унинг «Тажрибалар»и («Опытъ», 1580) ҳажмининг катта-кичиклигидан қатъи назар асоциатив алоқа орқали ўрнатилган.

XVIII–XIX асрларда эссе инглиз ва француз журналистикасининг асосий жанрига айланди. Европада, жумладан, Англия, Франция, Германия, Испания адабиётларида, шунингдек, Америка сўз санъатида эссе адабий жанр сифатида мустақил, ўзига хос бадиий-эстетик идрок ва ифода мезонларини акс эттирди. Унинг ривожига Англияда – Ж. Аддисон, Ричард Стил, Генри Филдинг, Францияда – Дидро ва Вольтер, Германияда – Лессинг ва Гердер ҳисса қўшишди. XX асрда бу жанрга йирик файласуфлар, ёзувчи ва шоирлар мурожаат этдилар (Р. Роллан, Б. Шоу, Г. Уэллс, Ж. Оруэлл, Т. Манн, А. Моруа, Ж. П. Сартр). Рус адабиётида эссе жанри кенг тарқалмаган. Эссега хос намуналар А. С. Пушкин («Москвадан Петербургга саёҳат»), А. И. Герцен («Нариги қирғоқдан»), Ф. М. Достоевский («Ёзувчи кундалиги») ижод услубида сезилади. XX аср бошларида В. И. Иванов, Д.С.Мережковский, Андрей Белый, Лев Шестов, кейинроқ эса Илья Эренбург, Юрий Олеша, Виктор Шкловский, Константин Паустовскийларнинг мунаққидларга баҳо беришдаги адабий-танқидий қарашлари эссе жанри хусусиятлари билан қоришиб кетади.

Шарқда эссе, аниқроғи, бадиа адабий жанр сифатида XV–XVI асрларда яшаб қалам тебратган адиблар ижодида кўринади. Ўзбек мумтоз адабиётида Алишер Навоийнинг «Маҳбуб ул-қулуб», Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома» асарлари адибларнинг ҳаётий кузатишлари, улардан тўпланган бой тажриба ва хулосаларга таяниб яратилган. Эссе жаҳон адабиётида кенг тарқалган жанр бўлгани билан ўзбек адабиётида кейинги йилларда шакллана бошлади¹. 80–90-йилларга келиб, эссе ёзувчи олимлар ижодида янгича моҳият касб этди.

Изланиш давомида О. Шарафиддинов бадиаларининг мавзулари билан қизиқдик ва олим, аввало, давлат раҳбарлари, сўз санъатининг алплари, устозлари, қадрдон дўстлари, шоғирдлари, шу билан бирга нафақат адабиёт соҳасида, балки оддий

---

¹ С. Аҳмад. Йўқотганларим ва топганларим. Т.: «Шарқ», 1998. Х. Даврон. Самарқанд ҳаёли. «Шарқ юлдузи», 1991, №1; З. Саидносирова. Ойбегим менинг. Т.: «Шарқ», 1994; Ш. Холмирзаев. Бинафша ҳиланг, амаки. «Ёзувчи», 1997. А. Муҳаммад. Мен кўрган Америка. Жаҳон адабиёти. 1998, № 6–7; К. Қажҳорова. Чорак аср ҳамнафас. Т.: «Ёш гвардия», 1987; П. Қодиров. Қалб кўзлари. Т.: «Маънавият», 2001; И. Фафуров. Дил эркинлиги. Т.: «Маънавият», 1998.

деҳқондан тортиб, илмнинг бошқа жабҳаларида хизмат қилаётган жамоат арбоблари ва ўзларига яқин бўлган инсонлар ва уларнинг оиласига бағишланган бир-биридан мазмунли эсселар яратганининг гувоҳи бўлдик.

Ҳар бир китобхонда таниқли инсон, давлат арбоби, ёзувчи ҳаётидан келтириладиган жонли фактлар катта қизиқиш уйғотади. Озод Шарафиддинов эсселари самимияти, гап кетаётган шахс ҳақидаги хотиралар, руҳиятни бера олиш маҳорати билан алоҳида ажралиб туради. Ўткир мунаққид нигоҳи бадиий истеъдод эгаси билан уйғунлашиб кетган. Эссенависнинг асосий мақсади қаламга олган қаҳрамон образини моҳирона ёритишдан, шу билан бирга йўл-йўлакай уларнинг ижодига, соҳасига доир бўлган фикрларини айтиб ўтишдан иборат.

Озод Шарафиддинов ўз эсселарида конкрет ижодкорлар ва уларнинг асарлари таҳлили мисолида турли мавзуларни кўтаради. Жумладан, олим асарларида маънавият ва тафаккур, истеъдод ва ижодий меҳнат, самимият ва сунъийлик, инсон тақдири, жамият учун бирламчи бўлган виждон масалалари тўғрисида фикр билдиради. Унинг «Инсон ҳамиша меҳрга муҳтож»¹ мақоласи «2004 йил – Меҳр ва мурувват йили»да амалга оширилган ишларга бағишланган бўлиб, хусусан, корейс миллатига мансуб АҚШ фуқароси мистер Рональд Хонг² фаолиятини ёритиб, маънавий қадриятлар ичида меҳр ва мурувват энг қудратлиси, энг мўъжизакор экани алоҳида таъкидланади. Мақолада меҳр дарёларни тескари оқизмаса-да, инсонларни тубдан яхшилаши мумкинлиги, бир одамдан бутунлай бошқа шахс – юксак фазилатли, гўзал табиатли янги тафаккур эгаси бунёд бўлиши мумкинлиги ҳақида фикр юритиб, жаҳон адабиётидан келтирилган ўринли мисол орқали асосланади. Бундан ташқари муаллиф Юртбошимизнинг маънавият соҳасидаги саъй-ҳаракатини таъкидлаб, шундай фикр билдиради: «Бир неча йиллардан бери ҳар бир йилимиз бирор катта масалага бағишланади: Соғлом авлод йили, Аёллар йили, Оила йили, Қарияларни қадрлаш йили, Обод маҳалла йили... мана бу йил – Меҳр ва мурувват йили. Авваллари мен булар ўртасидаги алоқага кўп аҳамият бермаган эканман. Энди ўйлаб қарасам, улар ўзаро

¹ О. Шарафиддинов. Довондаги ўйлар. Т.: «Маънавият», 2004, 35-б.

² Хонг Рональд – 1994 йилдан буён юртимизда хайр-саховат улашиш билан банд. У бошчилик қилаётган фирма ногиронларга замонавий протезлар ясаб бериш билан шуғулланади.

жуда мустақкам ички мантиқ билан боғланган экан. Йилларнинг ҳар бири маънавиятимизнинг таркибий қисми сифатида бир-бирини тўлдиради ва давом эттиради. Бинобарин биз ҳар йили пухта ўйланган дастурлар асосида маънавиятимизнинг бирор қиррасини қайтадан чуқур идрок этияпмиз, унинг кемтикларини тўлдирияпмиз ва кўнглимизга жо қилиб оляпмиз. Менинг назаримда, буларнинг ҳаммасини бамисоли «маънавият дорилфунуни» деб атаса бўладики, ундан олинган сабоқлар йил ўтгандан кейин ҳам бизни фаол ҳаракатга чорлайди. Президентимиз бу дорилфунунда ҳаммамизга маънавият сабоқларини тинмай ўргатиб келмоқда. Табиийки, бу ҳаракатлар зое кетмайди, ўзининг самарасини беради ва одамлар нафақат фаровонлик бобида, балки маънавий жиҳатдан ҳам ҳаётимизни тўқис қилишда фидокорлик кўрсатадилар»¹. Олимнинг бу фикрлари унинг «Йўлбошчи», «Мустақиллик меъмори», «Истиқлол жилолари»² мақолаларида раҳбар масъулияти, юртимиз келажиги, ватанимиз фаровонлиги йўлида хизмат қилаётган Юртбошимиз сиймосини кенгроқ ёритади. О.Шарафиддинов Республика раҳбарининг ақл-заковати, гурури туфайли ўзбек халқи дунёда ҳеч кимдан кам эмаслиги ва кам бўлмаслигини, Президентимизнинг асл мақсади бутун дунё аҳлига ўзбекнинг кимлигини таништириш, дунёда Ўзбекистон деб аталмиш гўзал юрт борлигидан хабардор қилишдан иборат эканлигини таъкидлайди. Бу йўлда Юртбошимиз Ислом Каримов саъй-ҳаракатлари туфайли республикаимизни жаҳон ҳамжамиятига қириши, уни дунёга танитиш ва нуфузини оширишдек қийин бўлган вазифани амалга ошириши, ўнлаб халқаро ташкилотлар билан ҳамкорлик ўрнатилиши, қанчадан-қанча мамлакатлар пойтахтимизда ўз элчихоналари ва ваколатхоналарини очиши, ўзбек дипломатларининг эса жаҳон юртлари пойтахтларида ўз қароргоҳларини эгаллаши, ўнлаб хорижий мамлакатларга ҳаво йўллариининг очилиши ва ҳ. к. юртимизнинг чиндан ҳам буюк эканига имон келтиришини муаллиф асосли далиллар билан ифодалайди. Шу билан бирга олим эркинлик ҳақида фикр юритиб, демократик жамият дегани тизгинсиз, бошбошдоқ, зўравонлик жамияти эмаслиги ва эркинликнинг моҳиятини бундан икки минг йил аввал яшаб ўтган машҳур рим нотиғи Ци-

¹ О. Шарафиддинов. Довондаги ўйлар. Т., «Маънавият», 2004, 3–29-б.

² О. Шарафиддинов. Довондаги ўйлар. Т., «Маънавият», 2004, 42-б.

цероннинг: «Эркин бўлмоқ истагидаги ҳар қандай одам қонуннинг қули бўлмоғи керак!»¹ фикрини келтириш билан исботлайди.

Бугун дунёда, фақат моддий бойликлар, техника тараққиёти соҳасидаги ютуқлар инсон маънавий камолоти йўлида ожизлик қилишини тўғри ҳис қилган Юртбошимизнинг маънавият масаласига алоҳида урғу бериши ва шу йўлдаги ҳаракатлари зое кетмаганидан далолатдир.

Муаллиф ҳар бир асарига масъулият билан ёндошади. Мисол учун А. Қаҳҳорга² бағишланган эссе ёзувчи табиатига хос бўлган салоҳият, ҳам оилада, ҳам жамиятда бўлган қатъият, юксак маданият, ҳақгўйлик эгаси ҳақидаги йирик асарлардан бири. Шу билан бирга муаллиф, унинг шахсиятига нуқта кўймай, «Ижодни англаш бахти»³ деб номланган китобининг «Қадрдон чеҳралар» рукнида «Абдулла Қаҳҳор ҳақидаги этюдлар...»ни (1995—2003) давом эттиради. Гуёки машҳур ёзувчи яннгитдан кашф қилингандек бўлди. Бу эса мақтовга ҳам, ҳимояга ҳам муҳтож бўлмаган, асарлари билан ўзига муҳташам ҳайкал яратиб кетган Абдулла Қаҳҳор ижодига янги кун назари билан қараш эди. Муаллифнинг мақсади ким ҳақида фикр юритишдан қатъи назар, ҳолислик биринчи ўринда туришига эътибор қаратишдан иборат. Албатта, Абдулла Қаҳҳор ўз даврининг ҳақиқий ижодкори. У адабиётнинг санъат эканини, даврнинг моҳиятини чуқур тушунгани, ижодида мафкуравий ва партиявий талабларга бўйсунмишга мажбур бўлгани, мана шу қолиплардан четлашишга, халқимиз манфаатини кўзлашга ҳаракат қилгани ёрқин далиллар билан келтирилади. Унинг «Адиб кутубхонасида»⁴ деб номланган мақоласи ёзувчини яна бир ракурсдан намоён қилади. Абдулла Қаҳҳор кутубхонаси билан танишишга муяссар бўлган муаллиф китобларни таърифлаш билан чекланмасдан, балки ҳар бир буюм, анжом, танланган асарлар ёхуд луғатларни шундай тасвирлайдики, китобхон ўзини шу кутубхонада ҳис қилади. Ўз навбатида биз Абдулла Қаҳҳорнинг қизиқиш доира-

¹ О. Шарафиддинов. Довондаги ўйлар. Т., «Маънавият», 2004, 8-б.

² О. Шарафиддинов. Абдулла Қаҳҳор (Машҳур кишилар ҳаёти). Т., «Тошкент», 1988.

³ О. Шарафиддинов. Ижодни англаш бахти. Т., «Шарқ» НМАК, 2004, 274—313-б.

⁴ О. Шарафиддинов. Маънавий камолот йўлларида. Т., «Маънавият», 2001, 91-б.

си ниҳоятда кенглиги, ёзувчининг юқори савиясидан яна бир бор воқиф бўламиз. Зеро, буларни ёзиш учун билим, кунт ва китобхон олдида чуқур масъулият ҳиссига эга бўлиш керак. Мақола муаллифидаги пухталиқ, кузатиш ва мулоҳазаларни тўғри тартиблаш хусусияти маънавий қадриятларимизнинг ўрнини белгилашга ёрдам беради.

Озод Шарафиддинов ўзи билган, кўришган инсонларни турли шароитларда кузатиш имкониятига эга бўлгани ва ҳаётий лавҳаларни ўз ўрнида моҳирона қўллай олгани учун бадиаларнинг жонли чиқишига эришади. Ўз қаҳрамони билан бевосита мулоқотга киришиш мунаққид олдида образ яратишда индивидуаллик касб этади. О. Шарафиддинов услубига хос бўлган хусусият бадиа қаҳрамонини нафақат бугунги кун, балки бир неча йиллик тарихга қайтиши билан образнинг шахсий хусусиятларини намоён этади. Қуйидаги парчага эътибор берайлик: «Албатта, мен Абдулла аканинг иш кабинетини кўришни, китоблари билан танишишни жуда истардим, лекин «кабинетингизни бир кўрай», деб ботиниб сўрай олмаганман. Абдулла аканинг ўзи ҳам бирон марта «юринг, бизнинг кабинетни бир кўриб қўйинг» деган эмас. Назаримда, бундай дея олмас эди ҳам, чунки бунақа чучмаллик у кишининг табиати-га тўғри келмас эди.... Ўзининг шахсиятига алоқадор нарсани кўз-кўз қилишни ёқтирмасди. Ҳатто қўлёмаларини, асарларининг қоралама нусхаларини, «қоғоз кўпайиб кетди» деб ташлаб юборар эди»¹. Бу ўринда муаллиф А. Қаҳҳор кутубхонаси ҳақида сўз бошлашдан аввал унинг характерига хос бўлган камтарлик, камсуқумлик, тортинчоқлик ва андишалиқ хусусиятларига эътибор қаратади. Уни маълум бир қобикдан юлиб олган ҳолда эмас, балки ички ва ташқи яхлитликни ташкил этувчи хусусиятларга урғу беради.

Замон қийинчиликларига қарамай, давр ўз маҳсулини беради. XX аср ўзбек халқига буюк ва бетакрор санъаткорлар авлодини туҳфа этди. Саид Аҳмадга² бағишланган эсседа («Саид Аҳмаднинг санъати», «Бардош ва садоқат», «Умрнинг мунаввар кунлари») ёзувчининг инсоний хислатлари, ижодий фаолияти, асарлари таҳлили билан чатишиб кетади. Муаллифнинг маҳорати шундаки, ўзимиз билмаган ҳолда у ёки бу ижодкорнинг энг яқин инсонига айланамиз. Эссе билан танишиш жа-

¹ Ўша асар, ўша бет.

² О. Шарафиддинов. Ижодни англаш бахти. Т., «Шарқ» НМАК, 2004, 349–362-б.

раёнида Саид Аҳмаднинг асарлари ёзилиши тарихи, унга мунаққидларнинг муносабати, тазйиқлар оқибати ҳақида шунчалар батафсил маълумот берилдики, биз гувоҳлик бериш даражасига етамиз. Бадиаларнинг эстетик қиммати уларнинг қайси соҳа вакили бўлишидан қатъи назар ҳар бир қаҳрамоннинг адабиётимиз, маънавий ҳаётимиз тарихида қолдирган изи билан белгиланади. Бу эса ўз навбатида китобхон учун ўша давр ҳақида чуқурроқ ва яққолроқ маълумотга эга бўлиш имкониятини беради.

«Муҳаббат кунда керак...»¹ эссесида муаллиф китобхонга ҳаётий тажрибалари ҳақида маълумот бериш орқали оила қураётган ёшларга ўрناк бўла оладиган фактлар, ақл-заковат, сабр-тоқат, ўзаро ҳурмат ва масъулият, эркак-аёл муносабати, меҳр қандай йўлларга олиб келиши мумкинлигини айтиб ўтади. Муҳаббатнинг моҳиятини ифодаловчи бир қатор қирралар мавжудлиги, севги-муҳаббатдаги вафодорлик ва садоқат, муҳаббат ёлқинининг нималарга қодирлиги асосли далиллар билан бойитилиб, «инсон капалак эмас, гулдан-гулга кўчиб юриши билан умр ўтказса», деб ўхшатиш ҳам берилди. Муаллиф муҳаббатнинг боқийлиги учун курашган одам уни эринмай, ҳар куни кучини аямай, ҳар соатда ардоқлаши, авайлаши ва парвариш лозимлигини таъкидлайди, бу ўз ўрнида «турмуш ўртоқларини кир бўлган қўйлақдай алмаштираверадиганлар» учун сабоқ бўлса, оиланинг мустақкамлигини таъминлаш учун зарур маслаҳатлар, келтирилган ўринли ривоятлар келажак авлод учун маънавий заминдир. Буларнинг ҳаммаси О.Шарафиддинов услубига хос. «Капалаклар», «кир қўйлақлар», бир воқеа ичида иккинчисини киритиб кетиш, янги оила қураётган ёшларга сабоқ бўладиган ҳаётий воқеалар билан тўлдирилган фикрлар, оилавий қувонч ҳақида гапириб туриб: «Қувончнинг ҳам ҳаққини тўлаш керак. Бу ҳақ ҳозирги ҳаволаб кетган, пуфлаб шиширилган квартира ҳақларидан беқиёс даражада баланд» дейиши китобхонни, фақат биргина муаммо устида бош қотириш билан иккинчиси камаймайди, деган фикрни тасдиқлайди. Асосийси, олим бевосита воқеалар иштирокчиси сифатида бўлиб ўтган ҳодисаларга ҳолис баҳо беради. Ҳикоя объекти қилиб олинган ҳар бир шахс характери, тақдири, дунёқараши, муаллиф нуқтаи назари билан ёритилади.

---

¹ О. Шарафиддинов. Довондаги ўйлар. Т., «Маънавият», 2004, 199-б.

Кузатиш ва мулоҳазаларимиз Озод Шарафиддиновнинг сўнгги йилларда яратган эсселари ўзбек адабиётида, маънавий ҳаётимизда ўз изини қолдирди, дейишга асос бўла олади.

Бинобарин, «Ижодни англаш бахти»¹ ва «Довондаги ўйлар»² китобларига мурожаат қилганда, эсселарнинг бир неча йўналишини кузатамиз. Жумладан, ижодкор шахси ҳақида (ижодига муносабат билдирган ҳолда), юбилей муносабатлари билан, адабий майдонда бўлиб ўтган муҳокамалар, хотиралар алоҳида таҳлил талаб этади. Аввало эсселарнинг номланишиёқ – «Умарбековнинг ўлмас фазилатлари», «Нурга йўғрилган умр», «Бир асар муҳокамаси», «Ҳар инсон бир мўъжиза» китобхонни ўзига жалб қилади. Шу билан бир қаторда уларнинг тили ва услуби, бадиий асар қаҳрамонини тасвирловчи портрет яратиш маҳорати муаллифнинг индивидуаллигини белгиловчи хусусиятлардандир. «Умарбековнинг ўлмас фазилатлари»³ эссеси – 1960 йилларнинг бошида эълон қилинган «Севгим-севгилим» қиссаси муаллифи ҳақида. Муаллиф ёш ёзувчи ижодининг бошланишига ракурс қилиб, унинг шахсиятига ҳам алоҳида урғу беради. «Дамир Усмоновнинг икки баҳори» қиссаси тарихида ёзувчилар уюшмасига раҳбарлик қилган давридаги фаолияти, инсоний фазилатлари ёритилиб, муаллиф услубига хос бўлган портрет киритилган. Муаллиф ёзувчи ижодини қуйидагича баҳолайди: «Дарҳақиқат, унинг илк ҳикояларидаёқ аллақачон қотиб қолган ёзувчининг оёқ-қўлларини кишандай бандлаб оладиган совуқ қолиплардан қочиш бор эди» ёки «Китобхонлар оммаси адибдан янги асарлар кута бошлади. Ўлмас Умарбеков уларнинг умидини чип-пакка чиқармади». Буни оддий сўзлар билан айтиб қўя қолса ҳам бўлади, лекин Озод Шарафиддинов эмас. Адиб ижодининг ўзига хослиги ҳам шунда. «Шоир ёки адиб, хамир қорганда жиндай хамиртуриш қўшмаса бўлмаганидек, ёзадиган асарига жиндай муболага аралаштирмаса бўлмайди» деб, асар яратиш давомида инсон шахсининг ўрни белгиланади. Ҳаётини тафсилотларга бой бўлган бу эссе бадиийликдан йироқ эмаслигини тасдиқловчи яна бир далил: «Жигули» кўп жиҳатдан маъқул машина эди. Енгил, инжиқлиги йўқ, тезювар, бензинни кам сарфлайди, лекин унчалик мустаҳкам эмас, 5–6 йил ичида мурватлари қариб

¹ О. Шарафиддинов. Ижодни англаш бахти. Т., «Шарқ» НМАК, 2004, 640-б.

² О. Шарафиддинов. Довондаги ўйлар. Т., «Маънавият», 2004, 528-б.

³ Ўша асар, 445-б.

қолган раққосанинг суякларидай шиқиллаб қолар эди». Ана шундай жонли тасвирга бой бўлган хотира якунида Ҳ.Умарбеков умри «авж пардаларида узилган гўзал кўшиқ»қа қиёс қилиниб, афсуслар билан нуқта кўйилади.

«Бир асар муҳокамаси»¹ деб номланган кейинги эсседа Ёзувчилар уюшмасида «Синчалак» асарининг муҳокамаси, ундаги «сиёсий хато» ҳақида батафсил маълумот берилади. Аввало муаллиф муҳокама кунига аниқлик киритади — 1959 йил 23 январь. Китобхон учун қимматли маълумотлар, ўша даврнинг талаблари ёритилади. Ижодкорлар асарларини ёзиб тугатгандан сўнг Ёзувчилар уюшмасига ҳамкасблар билан фикр алмашиш учун муҳокамага олиб келинган. Бунинг асл сабаби — китобхонни иложи борича бекаму кўст асарлар билан таъминлашдир. Лекин у даврнинг бунга ўзгача қарашлари бўлганлиги тарихий фактлар асосида берилган. Қиссага «ёпиштирилган» асоссиз эътирозлар (воқеалар тасвирида колхоз ва партия демократиясининг бузилгани, Марказком вакилининг ташрифи, асардаги турли нуқсонларни «ахтариш» давомида партия ходими тўғрисидаги қиссанинг «Синчалак» деб номланиши ҳам ҳурматсизлик экани), даъволар келтирилган. М.И.Шевурдиннинг қиссада ҳаётийлик бузилган, деган фикри, муҳокамада нутқ сўзлаган Ҳаким Назир, Александр Удалов, Сергей Бородин, Сарвар Азимов, Ваҳоб Рўзиматов, Шариф Толипов, қисса таржимони Константин Симонов ва ниҳоят, муҳокама раиси Комил Яшин асарнинг ғоявийбадий қимматини ҳаққоний баҳолашгани тарихий фактлар асосида далилланади.

«Нурга йўғрилган умр»² эссеси — иммунолог, эпидемиолог, вирусолог олим Шабот Хўжаевнинг 80 йиллик юбилеи муносабатига бағишланган. Келтирилган портрет эссе қаҳрамонини жонлантиради: «Шабот Хўжаевни кўрган бирорта одам унинг қиличдай тик қоматига, ҳали ажин изини кўрмаган юзларига, юлдуздек чақнаган кўзларига, эндигина битга-яримта оқ оралаган сочларига, бардам кайфиятига, ҳар бир гапни дона-дона қилиб бийрон гапиришларига қараб, чиндан-да унинг 80 ёшга кирганига ишонмайди». Олимнинг ғоятда хушфёъл, камтар ва камсуқум, айна чоғда теран бир олижанобликка эга эканлиги ҳаётий лавҳалар билан ёритилади. Муаллиф тафаккури ва тасаввур кучи билан

¹ О. Шарафиддинов. Ижодни англаш бахти. Т., «Шарқ» НМАК, 2004, 304-6.

² О. Шарафиддинов. Довондаги ўйлар. Т., Маънавият, 2004, 476-6.

яратилган мазкур ижод намунасида ҳар бир сўз чуқур маънога эга. Чунки олим сўз танлашда ўта синчковлик билан иш тутади, тасвирнинг жонли, ишонарли, эстетик таъсирчан бўлиши учун қайғуради: «80 ёшингизда аталадай ёйилиб кетмай, ўқланган милтиқдай ҳар ишга шай турасиз» деб фикрни тасдиқлайди.

Ифодавий гўзалликни таъминлашда муаллиф давом этади: «Юзидан табассум аримайдиган, суҳбатдошининг гапларини жон қулоғи билан тинглайдиган, мулоҳазалари теран, сийқа гаплардан қочадиган, истараси иссиқ бу йигит»нинг ярим асрлик врачлик фаолияти, касбига садоқати том маънодаги илмий жасоратга, улуғ мақсадлар сари фидойилик билан хизмат қилишга қаратилгани ёрқин мисоллар билан келтирилган. Эссе давомида етук шифокор, тиббиёт илмида катта марраларга эришган олимнинг адабиётга ҳам жуда яқин бўлганининг гувоҳи бўламиз. Шунингдек, Шабот Хўжаевнинг Расул Ҳамзатов, Чингиз Айтматов, Абдулла Қаҳҳор, Шайхзода каби буюк ижодкорларнинг замондош дўстларидан бири эканлигидан фахрланамиз.

Озод Шарафиддиновнинг ўткир нигоҳи нафақат ўзбек китобхони, ўзбек адабиётшунослиги муаммоларини, балки умумжаҳон миқёсдаги масалаларга ҳам бефарқ бўла олмади. Асли ўзи Бумбайда туғилиб, ҳозирда Англияда паноҳ топган «Шайтон оятлари» асари муаллифи Салмон Рушдига очиқ хати¹ буни тасдиқлайди. Бу хат тафсилотларини мунозарага тортишимизнинг сабаби адабиётшунос олимнинг нафақат ўзбек, рус, жаҳон адабий жараёнига муносабати, балки дунёда рўй бераётган инсон муаммосига муносабат билидиришининг муҳимлигидадир.

Хатни ёзишдан мақсад ҳимояга муҳтож бўлмаган ислом ёки унинг зиёлиларини ёқлаб чиқиш эмас, балки сохта иллатларни юксак даражадаги диний тизимга ёпиштиришга уринишнинг олдини олиш, инсонийликнинг муҳим сифатлари ҳаётий мисоллар билан асосланган. Жаҳон зиёлиларига чақириқдек ёзилган бу хат жаноб С. Рушдини ҳам бефарқ қолдирмаганга ўхшайди. Унинг Бобур ҳаёти ва ижодига бағишланган асари буни асослаши мумкин. Эркин яшашимиз учун аввало ўз уйимизни, курраи заминимизни асрашимиз, бир-биримизга бир оиланинг аъзоларидек муомала қилмоғимиз ҳамкорликка олиб келиши ҳақида куюниб ёзилган ва бу ўзининг натижасини бермоқда.

---

¹ О. Шарафиддинов. Довондаги ўйлар. Т., «Маънавият», 2004, 182-б.

Юқорида номи келтирилган китобларга 45 та эссе киритилган. Биз кўриб чиққан эсселарда муаллиф албатта кичик бўлса ҳам портрет беришга эришган, ўз ўрнида бу қаҳрамон ва китобхонни яқинлаштиришга хизмат қилади. Эссенинг мавзуси билан чекланиб қолмаган муаллиф адабиётга, даврга, турмуш тарзига ва умуман фанга бўлган муносабатини йўл-йўлакай билдириб кетади. Китобхонни у ёки бу қаҳрамони билан таништириш орқали ўша даврда содир бўлган воқеалар, тарихий далил ва шахслар ҳақида ҳам тўлиқ ва шу билан бирга толиқтирмайдиган маълумотлар келтиради.

Фалсафий дунёқараш, бадиий образ, амалий маслаҳатлар, кузатишлар, хотиралар, ўзга муаллифлар ижодига муносабатлар, таърифлар, афоризмлар Озод Шарафиддинов эсселарига хос бўлган хусусият.

Эссе 400 йиллик тарихга эга бўлса ҳам назарий жиҳатдан энг кам ўрганилган жанрдир. Турли хил кўринишларга эга бўлган эссе жанри муаллифдан муаллифга ўтишда ҳам ўз қирраларини ўзгартиради, яъни ўз ичига фалсафий, тарихий, танқидий, автобиографик, публицистик, илмий-оммабоп каби йўналишларни киритган система сифатида бир қолишга тушмайди. Бу жанрга ҳали ҳам аниқ таъриф берилмаган. Эссенинг табиатидан келиб чиқадиган бўлсак, бу жанр доимо чегарадан чиқиб кетишга ҳаракат қилади. Ҳажман катта бўлмаган маълум мавзунинг ёритилиши, композицион эркинлик, оддий сўзлашув нутқига мойиллик ва ҳ.к. хусусиятлардан иборат яхлит бутунликни ташкил этувчи бу жанр замирида шахс концепцияси ётишини асослаш кейинги изланишга замин ҳозирлайди.

Албатта, изланишимизда Озод Шарафиддиновнинг барча мақолаларини тилга олиб, уларда кўтарилган масалаларни батафсил таҳлилга тортиш имконига эга эмасмиз. Бироқ баркамол авлодни тарбиялашда маънавият эгасининг қуйидаги фикрларини четлаб ўтиб бўлмайди. Олимнинг «Китобсиз яшаб бўлмас...» рукни остидаги «Беқиёс ҳазина»¹ мақоласида халқнинг адабиётга, китобга муносабати ҳақида фикр юритилади. Бугунги кунда бизга ўзбекнинг Фордлари ва Рокфеллерлари, Дьюпон ва Ротшилдлари керак эканлиги, жаҳоний миқёсларда фикрлайдиган янги одамларгина юртимизни ривожлантиришнинг катта йўли-

---

¹ О. Шарафиддинов. Маънавий камолот йўлларида. Т., «Маънавият», 2001, 83-б.

га олиб чиқа олиши алоҳида эътироф этилади. Ўз соҳасини мукаммал даражада билган, маданий савияси кенг, турли соҳаларда чуқур билимга эга инсонлар даврнинг пешқадами бўла олиши учун бундай сифатларни ўзлаштириб, китоб билан бир умрга дўстлашишдан ўзга чора йўқ экани таъкидланадики, бу ҳаётнинг ҳамма соҳаларида, фақат билим орқалигина муваффақиятга эришиш мумкинлиги исботланади.

Олимнинг маънавий камолот йўлларига бағишланган мақолаларини таҳлил қилар эканмиз, муаллиф қизиқишлари доирасининг ниҳоятда кенглиги, савияси юксак, кўп мутолаа қиладиган, турли соҳаларда билими чархланган фавқуллоддаги шахс гавдаланади. Озод Шарафиддинов ижодида бугунги куннинг долзарб муаммолари, халқимиз маънавиятини бойитишга хизмат қиладиган, ўзбек халқига ҳар жиҳатдан муносиб Йўлбошчи сиймосига чизгилар, таҳлил ва талқинлар алоҳида салмоқ касб этади. Олим мақолалари билан танишганда, уларнинг адабиёт ва санъатдаги ютуқлардан ғурурланган ва тарғиботчисига айланган, маънавий қадриятларга эътибор билан қарайдиган, маданий бойликларни қадрлайдиган, анъаналарни эъзозлайдиган, қахрамонларига холис муносабатда бўлган зиёли сиймоси яққол намоён бўлади. Фанда ўз изини қолдирган бу мерос баркамол авлодни тарбиялашда миллий маънавий қадриятларнинг ўрнини белгилашда қимматли саҳифани ташкил этади.

О. Шарафиддинов илмий фаолиятида муаллиф индивидуаллигини таъминловчи ҳодисалар тадқиқотнинг бадий аспектиларини ўрганишга имконият яратади. Мунаққид унга эстетик завқ берган бадий асар ҳақида шахсий ҳиссиётларини билдирмаслиги мумкин эмас, албатта. Олим мақолаларида индивидуал ҳолатлар беиз қолмайди. Асосийси, танқидчи худди ёзувчи каби ўқувчига таъсир этиш мақсадида ўз қарашларини иложи борича аниқ ва лўнда қилиб асослаб беришга ҳаракат қилади.

Озод Шарафиддинов мақолаларининг ўзига хос хусусияти шундаки, у бадий асар ва ёзувчи маҳорати ҳақида бор ҳақиқатни айтиш орқали ўқувчи қалбига йўл топа олади. Адабий танқид бадий асар билан чамбарчас боғлиқ бўлгани учун мунаққид фикридан китобхон қайтадан жунбишга келади.

Мисол учун О. Шарафиддинов «Миллатни уйғотган адиб»¹ —

---

¹ О. Шарафиддинов. Миллатни уйғотган адиб (Ўзбек таваллудининг 100 йиллиги олдидан). // ЎзАС — 2004 йил 5 ноябрь.

Ойбек ижодий фаолиятига бағишланган мақоласида ўзи ва адабиёт ихлосмандлари учун санъаткорнинг янги қирраларини очиб берди. Изланиш давомида мақоланинг ижодий тарихини ўрганиш мақсадга мувофиқ бўлади, деб ўйлаймиз. «Миллатни уйғотган адиб» мақоласининг уч нусхаси мавжуд бўлиб, муаллиф услубини чуқурроқ ўрганиш учун бугунги адабиётшунослигимизда ўз долзарблигини йўқотмаган «ижодкор лабораторияси»га мурожат қилиш асарнинг ёзилиш тарихини очишга имконият беради. Кейинги жараён мақоланинг жамоатчилик томонидан қабул қилиниши ва унга берилган баҳо орқали равшанлашади.

Биз учун қўлёзма материал ижодий меҳнат динамикаси ва дастлабки ғоянинг ҳаракатини кузатишда асосий манба ҳисобланади. Мақоланинг қўлёзма нусхалари нафақат ўқиш учун, балки муаллиф ғоясининг ичига кириб бориш имкониятини яратади. Асосийси, қайта-қайта ёзилган мақола нусхалари муаллифнинг адиб сиймоси олдидаги ҳурмат-эҳтиромини кўрсатади. Қўлёзма нусхаларида мақола қуйидагича бошланади: «Одамлар мендан 75 йил умр кўриб, ҳаётдан топган мамнуниятинг ва масрурлигинг, бахтинг ва қувончинг нима бўлди, деб сўрасалар, мен ҳеч иккиланмай Ойбек, Фафур Фулом, Абдулла Қаҳҳор каби буюк зотлар билан замондош бўлганим, уларнинг суҳбатларидан баҳраманд бўлиб, асарларидаги битмас-туганмас гўзалликлардан озикланиб улғайганим бўлди, деб жавоб берар эдим». Сатрлар устига тушган сатрлар орасида мунаққид бу ҳаётда армони ҳам борлигини айтиб ўтади. Бу армон мана шу буюк сиймолар, айниқса, Ойбек ижодини чуқур очиб берадиган мақолалар ва тадқиқотлар ярата олмаганидан афсусланади. Буни забардаст ойбекшунослар «панжасига панжа уришдан» чўчиганимданми, деб изоҳлайди.

Шу билан бирга Ойбек ижодининг турли қирраларини акс эттирувчи мақолалар эълон қилингани, уларнинг «Вопросы литературы» каби нуфузли журналларда босилгани ҳам айтилади. Ва шу ўринда савол туғилади: нима учун мунаққид Ойбек ижодига қайта мурожат қилди? (Гарчи О. Шарафиддинов Ойбек ижодига бефарқ бўлмаган¹.) Мунаққид ўзига қарата ҳам қайта-қайта савол берар экан, бир тўхтамга келади: «Ойбек менинг

---

¹ О. Шарафиддинов. Совет Ўзбекистони маданияти. — 1956 йил 19 ноябрь. О. Шарафиддинов. «Гулистон». — Т.: 1975. — №8. О. Шарафиддинов. Истеъдод жилolari. Адабий портретлар. Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976. О. Шарафиддинов. «Халқ сўзи». — 2004 йил 25 декабрь.

мақтовимга муҳтож эмас. Аввалги мақолаларнинг кўпчилиги эски даврнинг қарашларига таяниб ёзилган. Чиқарилган хулосалар ҳам ўша эски мафкурага мос келадиган хулосалар эди. Ҳолбуки, Ойбекнинг асарлари, айниқса, «Кутлуг қон» ва «Навоий» романлари эски мафкура рамкаларини ёриб чиққан асарлар эди». Бу иқтибосни узоқ давом эттириш мумкин, чунки муаллиф бу парчада Ойбекни адабиёт фидойиси сифатида тасвирлаган бўлиб, унинг индивидуал хусусиятларига алоҳида урғу беради. Ҳар бир детални кўздан қочирмаслик оқибатида адиб билан тўғридан-тўғри мулоқотга киришиш ҳисси уйғонади. О. Шарафиддинов фикрлари ривожда бу романлар ёзилган даврларда Ойбек ўз ниятини ошкор айта олмаслигини, улар тўғрисида ёзган танқидчилар ҳам бу икки романнинг миллий онг ривождаги аҳамияти тўғрисида бемалол гапира олмаслигини таъкидлайди. Бу романлар ҳақидаги батафсил фикрлар тўпламда чоп этилган бўлиб, биз улар ҳақида тўхталиб ўтирмаймиз.

Бу нусхалар ёрдамида муаллиф фикрининг ривожини, ҳар сафар янгитдан нусха кўчирилганда асосий мақсаднинг етилиб бориши, ниҳоят мақолага қўйилган охириги нуқта бош қаҳрамон ва унинг муаллифи ҳақида кўпгина маълумот беради. Олим ҳаётининг охириги йилларида ёзилган ушбу мақоладаги «Ойбек истейдод учун унча қулай бўлмаган оғир замонларда яшаган бўлса-да, энг мураккаб талатўплар орасида ҳам, мудҳиш қирғин-баротлар шароитида ҳам инсон ўзининг инсоний қадр-қимматларини сақлаб қолиши мумкин эканини ва бу фақат унинг ўзигагина боғлиқ эканини исбот қилди» деган фикрлари адабиёт ва китобхон ўртасида кўприк вазифасини ўтайди.

Мақолада муаллифнинг Ойбек шахси ва ижодига бўлган эътиқоди намоён бўлади. Аввал ҳам бу буюк сиймо ижодига бефарқ бўлмаган мунаққид санъаткорни қайта кашф қилгандек бўлади. Бири иккинчисини тўлдириб борувчи сюжет воқеалари ўсиб боради. О.Шарафиддинов Ойбек ҳаётидан лавҳалар келтирар экан, китобхон кўз ўнгида, ўз қарашларига содиқ ва нозиктаъб характерга эга бўлган замондоши гавдаланади. Ушбу мақола орқали биз «миллатни уйғотган адиб»нинг нималарга қодир эканини, ҳаёт синовлари тажрибаларидан баҳраманд бўламиз. Шундай қилиб, ўтган асрнинг буюк сиймоси сўз қудрати ёрдамида бугунги кун китобхонининг замондошига айланади. Бу ўринда мунаққид услубига хос бўлган яна бир хусусият, яъни буюк шахсларни тасвирлашда кичик деталлардан моҳирона фойдаланиш,

аҳамиятсиздай кўринган тафсилотни ўрнида қўллай билиш образни янада жонлантиради. Муаллиф қаҳрамонини тасвирлашда уни идеал даражасига кўтармайди: ҳар бир инсонга хос бўлган хусусиятлардан холи бўлмаган, кундалик ҳаётий муаммолар ичида яшаётган фидойи инсонни ўқувчига таништиради. Шунинг учун бўлса керак, мана шу кичик деталлар ёки кўпчиликнинг эътиборидан холи бўлган хотиралар ёрдамида гап кетаётган воқеага ёки инсонга янгитдан баҳо бериш имкониятига эга бўламиз. Ойбек билан бўлган мулоқотларда бу инсоннинг фазилатларидан ҳайратга тушган муаллиф шундай ёзади: «Мана бу сувратга бир қаранг. (гап «Миллатни уйғотган адиб» тўпламининг муқовасидаги суврат ҳақида – Ш.Т.) Уни Саид Аҳмад олган. У сувратни менга бундан қирқ йил аввал тақдим қилган эди, гоё тиниқ ва аниқ суврат. Унга қарасангиз, Ойбекнинг олижаноблиги, бағрикенглиги, ақли теранлиги яққол сезилиб туради. Бу сувратга қараган одам Ойбекдаги улуғворликни, ўзига ишончини, фидойиликни кўрмасдан иложи йўқ. Гарчи суврат ёндан олинган бўлса-да, ундаги нурни пайқамаслик мумкин эмас. Шу буюк инсон ўзининг ҳамма фазилатларини одамларга бахшида қилган». Келтирилган парча Ойбек ижоди билан яқиндан таниш бўлган ўқувчи учун ҳам буюк сиймони қайта кашф этиш ва таъзим қилишга ундайди. Гарчи бу парча ҳам тўпламга киририлмаган бўлса-да, бу иқтибосни беришни ўринли деб ҳисобладик. Чунки айнан мана шу эпизодда муаллиф китобхон билан юзма-юз суҳбатлашаётгандек, воқеалар иштирокчисига айланади. Шу билан бирга ортиқча багафсилликка ҳам берилиб кетмайди, лекин ўринли қўлланилган деталь қаҳрамон характери, давр, жараён ҳақида асосли далил сифатида хизмат қилади. Мақоланинг бадиийлигини таъминловчи унсурлардан бири ҳам худди ана шу деталдир.

Санъаткорнинг ижодий фаолиятини ўрганиш ҳамиша катта қизиқиш уйғотиб келган. Ижодкорга хос бўлган хусусиятлар, бадиий асарнинг туғилиш жараёни ва шу каби ижод сирлари ижодий фаолиятнинг асосини ташкил этади. Бу чуқур ижодий жараённи ўрганишда ижодкор психологиясига, шахсига эътибор беришни адабиётшунос олим ушбу мақолага кирмай қолган парчаларда таъкидлайди. Афсус, бу фикрлар парча ҳолида қолиб кетган. Шундай бўлса-да, кўпчиликни эътиборсиз қолдирмаса керак: «Энди икки оғиз Ойбекнинг шахсияти ҳақида гаплашайлик. Афсуски, бизнинг адабиётшунослигимизда ёзувчи шахси

тўғрисида гапириш унча расм бўлган эмас. Ҳолбуки, бу масала ҳам унинг ижодини англашда жуда катта аҳамиятга эга...» Зеро, мақолада ижодкор шахси ва унинг ижодидаги уйғунлик масаласи, инсон маънавий тафаккурининг имкониятлари, санъаткорнинг индивидуаллигини таъминловчи хусусиятларга эътибор қаратилади.

«Миллатни уйғотган адиб» мақоласи О.Шарафиддиновнинг Ойбек ҳақида айтишга улгурмаган ва айтолмаган фикрларини тўлдиради. Уйлаймизки, адиб шахси ва ижодини қайтадан кўриб чиқиш олим услубига хос бўлган хусусиятлардан бири бўлиб, эътибор билан қарайдиган бўлсак, Миртемир, Ғ.Ғулом, А.Қаҳҳор, Ойбек ижодига қайта-қайта бағишланган мақолалар бир-бирини тўлдириб, ижодкорларнинг янги қирраларини кашф этувчи фазилатга эга. Шу билан бирга ички имкониятлардан фойдаланиш, руҳни бера олиш, инсон шахсига қизиқишни уйғотиш хусусиятлари миллат фидойиси индивидуаллигини яққолроқ намоён этади. Бу эса ўз навбатида Ойбек ижоди бўйича янги изланишларга чорлайди.

Озод Шарафиддинов услубига хос бўлган санъаткор ижодига қайта мурожаат этиш кейинги мақолани таҳлилга тортишимизга сабаб бўлди. Улар маънавий жасорат эгаси Зулфияга бағишланган бўлиб, «Шоиранинг шухрати»¹ Зулфия таваллудининг 50 йиллиги муносабати билан ёзилган. Мақолада «оддий бир хунарманд устанинг, остона ҳатлаб, кўча бетини кўрмай ўтган муштипар ўзбек аёлининг фарзанди — бугун бир халқнинг ифтихори»га айлангани эътироф этилади. Муаллиф шеърининг сеҳрли кучини эрта тушунган шоира ижодини тадрижий таҳлилга тортади. 50 ёш қутлови билан ёзилган ушбу мақолада ярим аср мобайнида шоиранинг дастлабки қадамлари ва кейинги ижод намуналари ўртасидаги тафовутларни кўрсатиш орқали Зулфия ижоди бугунги кунда катта ҳодиса эканини асослайди. Мунаққид шоира ҳақида сўзлаб туриб, унинг ижодий ўсишида муҳим роль ўйнаган Ҳамид Олимжонни эсга олади. Ижод билан бир қаторда бир умр муҳаббатига содиқ қолган, ўз юртининг порлоқ келажаги йўлида хизмат қилган шоира образи яратилган. Муаллиф Зулфиянинг «Водий тухфаси» шеърий рукнига алоҳида урғу беради ва мақолани «Муҳаб-

¹ О. Шарафиддинов. «Тошкент ҳақиқати». 1965 йил 24 ноябрь.

бат бу» шеъридаги муҳаббатга берилган таъриф билан яқунлайди. Зеро, бу муҳаббат инсонга, Ватанга бўлган муҳаббатдир. Кейинги мақола «Сизни соғиндим, Зулфия опа!» деб номланиши билан китобхонни ўзига тортади. Чуккур маъно ва муносабатни англатувчи сўзлар шоира ижодига бир неча бор мурожаат қилган мунаққиднинг эҳтиромидир. Бу эссенинг ёзилиш сабабларини О. Шарафиддинов шундай тушунтиради: «Мен албатта, Зулфия опа ҳақида бир адабий портрет яратдим, янги шеърий китобларига тақриз ёздим, мақолаларда унинг тўғрисида мулоҳазалар юритдим. Лекин айтмоғим керакки, менинг ёзганларим бу улкан шоиранинг ижоди олдида урвоқ ҳам бўлолмайди, мен унинг нафосатини, гўзаллигини, фикрий бойлигини кўнгилдагидек, ўша шеъриятга муносиб тарзда очиб беролган эмасман»¹, деб тан олади.

Муаллиф китобхонга шоирани таништиришни 1962 йилдан – Қозоғистонда бўлиб ўтган декада кунларидан бошлайди. Шу билан бирга нафақат Зулфия ижоди, балки ўзбек ва қозоқ адабларининг ижодий ҳамкорлигини кўрсатишга ҳаракат қилади. Унинг шахси ҳақида мулоҳазаларини билдириш давомида муаллиф услубига хос бўлган воситалардан бири – мақола ичида тадқиқот иши талаб қиладиган мавзуларни бериб кетади. Масалан, «Зулфиянинг «Хотирам синиқлари» дostonининг теранлиги ва мардонаворлиги билан менга Анна Ахматованинг «Реквием» деган асарини эслатади»².

Мунаққид Зулфияни инсонларга ардоқли қилган, адабиётимизнинг ёрқин юлдузларидан бирига айлантирган, XX асрнинг буюк аёллари қаторига қўшган асосий омилларини кўрсатиб беради. Шоира, давлат арбоби, жамоатчи, эл назаридаги инсоннинг биринчи навбатда ўзбек аёли эканини таъкидлайди ва унинг яна бир қиррасини очиб беради.

Муаллиф ўзбек шеъриятида ўзига хос бир мактаб яратган Зулфиянинг шогирдлари ҳақида тўхталиб, йўл-йўлакай бугунги шеъриятга ҳам баҳо бериб кетади.

О. Шарафиддинов XX асрнинг зиддиятли, машаққатли ва мураккаб йўлини босиб ўтган ижодкорларимиздан бири Зулфия ҳақида фикрларини яқунлар экан, «оқ қоғознинг тили, забони йўқ – нимани ёзсангиз чидайберади, аммо истеъдоднинг истеъ-

¹ О. Шарафиддинов. Ижодни англаш бахти. Т.: «Шарқ» НМАК, 2004. 370-б.

² Ўша асар, 371-б.

додлиги шундаки, у нимани ёзишни билишдан ташқари, нимани ёзмаслик кераклигини ҳам яхши билиши керак»¹ деб мухта-сар қилади.

Олимнинг «Жаҳонга машҳур хонимлар» рукнига кирган «Индира Ганди» деб номланган мақоласи тилининг жозибадорлиги билан бир қаторда, аёл жасоратини намоиш этади. Индира Гандининг вафоти муносабати билан ёзилган видолашувда нафақат ўз дарди, балки ҳинд халқининг фаровон турмуши учун умрини бағишлаган аёлнинг мустаҳкам иродаси, чеккан заҳматлари ўзбек ўқувчисини ўзга миллат билан яқинлаштиради. Мақола катта ҳажмга эга бўлмаса-да, унда муаллиф Нерулар зоти, Индира Гандининг ҳаёт йўли, унинг «мамлакатни олға етаклаш хоҳиши» Махатма Ганди, Жавоҳарлаъл Неру сиёсатининг давомчиси эканлигини кўрсатган. Индира Ганди образини гавдалантиришда олим бевосита табиат билан мужассамликни акс эттирган: «Ҳинд дарёларининг ўзани шу ердан бошланади... Индира Нерунинг, эрининг фамилияси билан айтганда Гандининг кўзни қамаштирувчи оппоқ табассумида Кашмир қўшининг юмшоқ муҳри бир умрга муҳрланиб қолган, унинг гўзал чеҳрасида эса очик нигоҳининг латофати билан Машриқ ва Мағриб халқларининг мумтоз белгилари гурури ҳайрон қолар даражада чатишиб, бирлашиб кетган... Ям-яшил майса устига буюк ҳинди аёлининг қайноқ қони тўкилди. Тўкилдию субҳидамдаги шабнамга қўшилиб кетди ва туғишган она ерга сингиди, дарахтларнинг теран илдизларига интилиб, ер қаърига чуқур шимилиб кетди...» 2004 йил 23 январда ёзилган бу дил сўзларида Индира Гандининг 1917 йилда туғилганию 1984 йилнинг 31 октябрида ҳаёти узилгани ҳақидаги аниқ маълумотлар берилди. Хусусан, муаллиф Раджив Гандининг 12 ноябрь куни бутун Ҳиндистон радиоси орқали сўзлаган нутқини айнан келтиради: «Биз қўшни мамлакатлар билан кенг қўламдаги, вақт синовиға бардош берган, ўзаро ҳамкорлик асосига қурилган дўстлигимизни сақлаб қоламиз. Қўшнилариғиз ҳамиша бизга ёрдам қўлини чўзиб келган, айниқса, биз ёрдамга муҳтож бўлган кезларда улар биздан ёрдамларини аямаганлар». Ўйлаймизки, бу нутқ тасо-дифан мақолага киритилмаган. О. Шарафиддиновнинг мақсади Нерулар сулоласи ва ҳинд халқи мисолида дунё халқларига тинчлик, дўстлик ва ҳамкорлик руҳини сингдиришдан иборат.

¹ Ўша асар, 374-б.

Ўзбек китобхони Ингеборг Балдауфни Озод Шарафиддиновнинг «Қалбимизга яқин олима»¹ мақоласи орқали ўзи учун кашф этади десак, муболага бўлмайди. Мақола муаллифи Олмон олимнинг ҳам илмий йўналиши, ҳам шахсий ҳаёти, ҳам инсоний фазилатлари ҳақида маълумот беради. Шу билан бирга ўз интеллектуал салоҳияти билан мунаққидни бефарқ қолдирмаган Ингеборг Балдауфнинг илмийлик принципларини таҳлил қилади. Муаллиф олимнинг халқимизга ва меросимизга бўлган муҳаббатини изҳор этиш орқали ўзбек адабиётининг жаҳонга юз тутаётганини яна бир бор исботлайди. Ўринли келтирилган ривоятнинг моҳияти ва Балдауф хонимнинг кўзлаган мақсади билан ҳамоҳанг эканлигини чуқур ҳис қилган О. Шарафиддинов куйидаги жумлани келтиради: «Олима бирон мақоласида чаламуллалikka, билиб-билмай гапиришга, оддий ҳаёт ҳақиқатини баландпарвоз гаплар, рангли бўёқлар билан алмаштиришга йўл қўймайди. Буларнинг бари чинакам илмийликнинг бирламчи шартидир»². Мунаққид илмийликнинг долзарблиги ҳақида фикр юритар экан, бу муаммо олимликнинг энг зарур сифати эканлигини таъкидлайди. Жадид адабиётининг ўзига хос томонлари тўғрисида теран фикрлар ва салмоқли тадқиқотлар олиб бораётган Балдауф хоним тажрибалари адабиётшуносликни ривожлантиришда ўз ҳиссасини қўшади, деб ўйлаймиз.

Озод Шарафиддиновнинг «Жаҳонга машҳур хонимлар» рукни остидаги мақолалари ҳаётни чуқур тасвирлаш ва китобхоннинг эстетик дидини тарбиялашда, унинг маънавий дунёсини шакллантиришда катта аҳамиятга эга бўлган қудратли кучдир. Бадиалардаги сўз сеҳри, гўзал ташбеҳлар, аёл қалбининг мураккаблиги, ички руҳиятни етказиб бериш муаллиф услубида акс этади.

Замондошлар ҳақидаги бадиаларни ўзининг ғоявий-бадий хусусияти билан ажралиб турувчи мемуар адабиётнинг мустақил қисми сифатида таҳлил қилишимиз мумкин. Бадида келтирилган воқеалар оддий хотиралардан фарқли ўлароқ, бадий ижод намунаси сифатида насрий жанр қонунларига бўйсунган бўлиб, муаллиф худди рассом каби йўл тутди. Мунаққид «вақт» ёрда-

¹ О. Шарафиддинов. Ижодни англаш бахти. Т.: «Шарқ» НМАК, 2004, 577-б.

² Ўша асар, 579-б.

мида қахрамонининг босиб ўтган йўли ва унинг ҳаётида из қолдирган ҳаёт саҳифаларини умумлаштириб, ўқувчига етказишга ҳаракат қилади.

Ҳаётда ўз олдига мақсад қўйиб яшаш ва бу мақсадни амалга оширишда қалқиб чиққан саволларга аниқ ва лўнда, шу билан бирга ҳақгўйликни четлаб ўтмасдан жавоб бериш мушкул.

Адабиётни бутун вужуди билан севиш, унга сидқидилдан хизмат қилиш ҳаммага ҳам насиб қилавермайди. Ҳаётини халқ маънавиятини юксалтиришга бағишлаган инсон тақдири нечача неча тўсиқларга дуч келмасин, уларга бардош беришга, янчиб ўтишга қанчалар куч ва матонат даркор. Бу инсон ана шу давр машаққатларига ирода кучи билан етиб келган ва доимо холисона фикр билдиришдан чўчимайдиган олим эди. Ҳарҳолда уларнинг ижод йўли шундай хулоса қилишни тақозо этади.

Ўрганиш, изланиш ва ўқишнинг натижасида эришилган ютуқлар Озод Шарафиддинов фаолияти мисолида кўринади десак, муболаға бўлмас. Бу тарих қачон бошланган, деган савол билан уларнинг ижодий лабораториясига қайта шўнғидик. Албатта, бу бепоён чексизликдан кўп нарса олса бўлади. Шундай бўлса-да, биз дарёнинг бир томчисига — 1968 йилда ёзилган «Биринчи мўъжиза» деб номланувчи мақола ва 1996 йилда эълон қилинган «Фан гўзаллик билан тирик» номи остида берилган Тўрабек Долимов ва Озод Шарафиддинов суҳбатларига мурожаат қилдик.

«Адабий этюдлар» китобининг биринчи мақоласи «Биринчи мўъжиза»¹ кўпчиликни ўйлантириб келган саволларга жавоб беради. Жумладан, адабиёт нима, бадиий асар нима учун керак, адабиёт тарихини ўргатишдан мақсад нима, адабиётга бўлган муносабат ва шу каби даврлар оша жавоб излайдиган ҳақиқатлар ушбу мақолада мужассамланган.

Мақолада адабиёт фақат ақлга эмас, балки ҳисларга таъсир кўрсатиб, натижа бериши чуқур таҳлил қилинади. Адабиёт илмини тушунмаган инсонлар учун китоб ўқиш бекорчилик аломати бўлиб туюлса ҳам, аммо мана шу «китоб, китоб шаклида яшайдиган адабиёт бугунги инсонни унинг узоқ авлод-аждоди билан, ота-боболари билан боғлайди», деган фикр мақоланинг

---

¹ О. Шарафиддинов. Адабий этюдлар. Т., Ғофур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1968, 3-б.

таянч нуқтасини ташкил этади. Шу билан бирга бадиий адабиётнинг фойдаси ҳақида мулоҳаза юритиб, нафақат оддий китобхон, балки адабиётчи учун ҳам лўнда ҳақиқат ва қисқа таърифлар сатрлар остидан бўртиб чиқади. Бадиий асарнинг инсон онги ва қалбига таъсири, дунё ҳақидаги билимларнинг бойиб бориши, маънавий дунёнинг кенгайиши ва гўзаллик туйғусининг ўткирлашиши билан ўлчаниши ойдай равшан бўлиб кўринса ҳам, бироқ бунинг сабаби нима, деган саволга доимо тўғри жавоб бера олмаймиз. Мақолада шу каби, бугунги кунда ҳам долзарблигини йўқотмаган қатор саволларнинг бир нечасига теран фикрлар билдирилади. Ёки китобхон ҳақида тўхталганда, «мактабда адабиёт ўқитишнинг мақсади нима?» деган саволга «биринчи навбатда, ҳаёт ҳақида, одамлар тўғрисида, ҳаётдаги сон-саноксиз муаммоларни ечиш», мустақил фикрлай олиш, адабиётнинг гўзаллигини ҳис қилиш кучига эга бўлишдек, бир қарашда оддий, лекин тагида чуқур маъно қатламларига эга бўлган, ҳаёт фалсафасини ўзида мужассамлаштирган жавоблар берилади.

Эътиборингизни мунаққиднинг чуқур мулоҳаза талаб этувчи фикрлар эгаси эканига қаратмоқчимиз. Аввало, асарни тўғри баҳолай билиш, бунинг учун эса унга холис ёндашиш принципи олимнинг доимий диққат марказида бўлган адабиёт биринчи навбатда инсоншунослик илми экани, китоб қаҳрамони боғбон бўлса, асардан албатта боғдорчилик муаммолари, зарарли ҳашаротларга қарши кураш усуллари ҳақида маслаҳатлар қидириш; бу орада ўт ўчирувчилар, монтёрлар, санитарлар, соатсозлар ҳаёти ёритилмай қолгани эсга тушиб, шу мавзуларда ҳам ёзиш талаб қилиниши адабиётнинг вазифаси эмаслиги, унинг қаҳрамонлари қайси соҳа вакили эканидан қатъи назар, аввало инсонлиги билан қимматли бўлишини унутмаслигимиз ҳақида қайғуради.

«Фан гўзаллик ҳисси билан тирик»¹ деб номланувчи икки олимнинг суҳбати Миллий университет ҳаёти ва келажаги билан боғлиқ бир қанча муаммоларни қамраб олган. Асосий урғу фанга, илмга бўлган эътиборга қаратилган. О. Шарафиддиновнинг Тошкент давлат дорилфунуни ҳақидаги «майли, у «Миллий университет» дейиладимиз ёки бошқа ном билан аталадимиз, ҳарқалай, озгина бўлса-да, мустақил иш юритиш ҳуқуқига эга бўлсин. Кейин шунга яраша тайёрланадиган мутахассислар

¹ О. Шарафиддинов. Довондаги ўйлар. Т., «Маънавият», 2004, 125-б.

малакасини, савиясини, дипломнинг қадр-қимматини оширишни талаб қилиш зарур бўлади», деган фикрлари келажак авлоднинг илм-фан тараққиёти натижаларини ошириш, олимлар қадрини кўтариш, чет элларда фанни ривожлантириш борасида қилинган ишлардан ўрганиб иш юритиш ва натижаларга эришиш йўллари ҳақида сўзлаши 1968 йилда айтилган фикрларининг узвий давомига ўхшайди. Олим эътиқодини ўзгартирса-да, илм борасида фикрлари чалғимаган эди. Қарийб 28 йилдан кейин айтилаётган сўзларда биз ҳақиқий илм курашчисини кўрамиз. Дастлаб олим бадий асарни тўғри баҳолай билиш ҳақида қайғурса, энди китоблар, илмий асарларни чоп этиш камайиб кетгани, мавзуларнинг қисқаргани ҳақида хавотирга тушади.

Сўхбат давомида О. Шарафиддинов ўзбек адабиётшунослигида жуда бақувват олимлар борлиги, улар жаҳон олимлари билан баҳслаша олиши, шунга қарамай, ўзбек адабиётшунослиги ёки тарихшунослиги ҳали-ҳануз дунёда тан олинмаганининг сабаблари ҳақида ўз фикрларини билдиради. Албатта, буни чексиз давом эттиришимиз мумкин. Мақсадимиз буларнинг ҳаммасини сўзлаб бериш эмас, балки ўз соҳасининг жонкуярлари бор эканини, илм-фан ўз ривожланишида тўхтамаслигини айтишдир.

Дарҳақиқат, ижодий ва мустақил фикрлашни шакллантиришда, дунёқарашни кенгайтиришда устозларнинг маҳорати алоҳида эътиборга лойиқ. Кўплаб ёшларга билим беришни мақсад қилиб олган, уларнинг қалбида яхшилик уруғларини ундиришга интилган инсон, биринчи навбатда, зиёли бўлиши лозим. У ўқувчи тафаккурини кенгайтиришга ҳаракат қилиши керак. Фикр эса ўз-ўзидан келибгина қолмай кўп ўқиш, ўрганиш, инсоният яратган билим захираларини имкони борича кенгроқ ва чуқуроқ ўзлаштириш оқибатида туғилади. Албатта кўп нарсага қизиққан одамнинг нигоҳи ҳам теран бўлади. Бундайлар инсониятнинг кечмиши ҳақидаги билимларга таяниб, уларнинг келажакига ҳам назар ташлай оладиган қудратга эга бўлади.

Олимни ўйлантирган масалалардан бири — ёшларнинг маънавий оламини бойитиш эди. Унинг фикрича, савиянинг пастлиги қизиқиш доирасини торайтиради, бу эса атрофда содир бўлаётган воқеаларга лоқайд муносабат уйғотади ва шу тарзда аста-секин нодонлик ботқоғига ботириши мумкин.

Озод Шарафиддинов Ўзбекистоннинг келажакги порлоқ бўли-

ши учун имкониятларимиздан оқилона фойдаланиш кераклиги ҳақида куюниб ёзар экан, аввало янги андозалар асосида яшаш тарзини ўзгартиришни таклиф этади. Лекин бунга эришиш йўллари осон эмас, чунки ҳеч нарса ўз-ўзидан пайдо бўлиб қолмайди. Бу ишда ҳар бир инсон ўз ҳиссасини қўшмоғи даркор. Ақл-заковатни ўстириш, маданий савияни юксалтириш йўлида тинимсиз меҳнат қилиш имкониятларини амалга ошириш талаб этилади. Бунинг энг оддий йўли китобга меҳр уйғотиш, ўқиш ва уқишни ҳаётий заруриятга айлантиришда самара беради. Бу нуқтаи назардан олим ўзига ҳам, шогирдларига ҳам жуда талабчан, нафақат касбдошлар, балки талабалар орасида ҳам ҳақиқатни айтиши билан ном чиқарган. Талаба, ижодкор ёхуд олим ҳақида айтилган гап одилликни касб этса, аччиқ бўлса ҳам билинмайди, аксинча қадрли бўлади. Шунинг учун ёш ижодкорлар устоз фикрини билишга ҳамиша муштоқ бўлишган. Бугунги кунда адабиётшунослик соҳасида адабий мактаб яратган олимнинг шогирдлари томонидан ишларининг давом эттирилиши у қилган тинимсиз меҳнат ҳосиласидир.

Озод Шарафиддинов адабий-маданий мерос вориси сифатида бугунги ёшларнинг Алишер Навоий, Абдулла Қодирий, соҳибқирон Амир Темур, Мирзо Улуғбекка бефарқ бўлиб қолмасликларининг олдини олиш учун, бу маданий бойликни мадҳ этишнинг ўзи кифоя эмаслигини таъкидлайди. Олим ҳамиша ҳам асрий меросимизни, ҳам бугун яратилаётган маданий-маънавий бойликларнинг том маънодаги эгасига айланишимиз, уни ўзлаштиришимиз жоизлигини уқтириб келган. Бунинг учун эса куч ва вақтни аямай маданий меросни ўрганиб, фикр юритиб, баҳслашиб, моҳиятини англаб, уларни кўнгил мулкига айлантиришимиз керак. Зеро, бунда мўъжиза рўй бермайди. Бу иш фармон ёхуд ҳашар йўли билан ҳам амалга оширилмайди, фақатгина тинимсиз меҳнат ва бутун умр давомидаги машаққатли изланишлар билангина эришмоқ мумкин. Мана шу йўл бойликларнинг ички маъносини, моҳиятини намоён қилади, шундагина биз беқиёс гўзалликлардан баҳраманд бўлиб, қалб ўзгаришини сезамиз. Ушбу йўл орқали инсон яратилган битмас-туганмас хазинани тўла бўлмаса ҳам, имкон қадар ўзлаштириб ўз мулкига айлантириши, ўзини маданиятли ҳисоблаши мумкин. Бу фикрлар йиғиндисидан олим оддий, лекин ҳамма вақт ҳам инobatга олинавэрмайдиган хулосага келади: юксак маданиятсиз, теран

маънавиятсиз, ҳар томонлама пухта билимсиз, эркин ва юксак тафаккурсиз порлоқ келажак куриб бўлмайди. Маънавият масалаларига жуда катта аҳамият бераётган, уни ҳар бир фуқаро қалбига етказиш тадбирларини жиддий ўйлаётган жамиятимизнинг бу йўлдаги ҳаракатларига ҳар бир зиёли ўз ҳиссасини қўшмоғи янада ижобий натижа беришини Озод Шарафиддинов фаолияти мисолида кўрамиз.

Олимнинг педагогика бобидаги тажрибасидан чиқадиган муҳим хулоса шундаки, соҳа вакиллари тинмай билимини ошириб бориши учун кўп ўқишдан ташқари, ўқиганини уқиши зарур. Олим китобсиз яшаб бўлмаслигини ўзининг тажрибасида исботлайди. Унинг фикрича, китоб ўқимаслик ҳаётда муқаррар тарзда чаламуллалikka, маърифатсизликка, жоҳилликка олиб келади, булар эса ўз навбатида юқорида таъкидлаганимиздек, лоқайдликка, фикрсизликка, маънавий қашшоқликка олиб келади. XXI аср фарзанди ҳар томонлама ривожланган, баркамол, фаровон жамият куришни мақсад қилиб, ана шунга интилиб яшамоғи зарур.

Бу фикрнинг хотимаси сифатида олимнинг ёшларга тавсиясини келтиряпмизки, бу китобхонларга китоб ўқиш маданиятидан бир сабоқ бўлсин: «Ўқиган нарсаларингизни чуқурроқ эслаб қолишни истасангиз, битта дафтар тутинг. Унга ёзувчининг фамилиясини, китобнинг номини, неча саҳифа эканини, сувраги бор-йўқлигини, қайси йили, қайси шаҳарда, қайси нишриётда босилганини, таржима асар бўлса, таржимони ким эканини, китобга ким муҳаррир бўлганини, китобни неча кунда, қандай шароитда ўқиганингизни ёзиб қўйинг. Шундан сўнг китобнинг асосий мазмунини, сюжет ривожини, бош қаҳрамонларини, уларнинг тақдирини ёзинг. Ўзингизга жуда маъқул бўлган жойларни алоҳида таъкидланг, ҳатто китобдан парчалар кўчиринг, маъқул бўлмаган жойлари ҳақида танқидий мулоҳазаларингизни ёзиб боринг. Буларнинг бари 2—3 саҳифа бўлиши мумкин. Ва бунга кўп деса ярим соат вақт кетади. Аммо бир-икки йилдан кейин шу дафтарингизни қайта ўқисангиз, худди ўша асарни янгидан ўқиётгандай бўласиз. У ўзининг теран мазмуни билан, гўзал деталлари ва жозибадор тафсилотлари билан кўз ўнгингизда қайта гавдаланади. Фақат адабиётчилар, ижодкорларгина эмас, бошқа жамики китобхон ҳам шу тавсияга амал қилса, чакки бўлмас эди». Демак, ёшларда мустақил фикрлашни шакллантириш учун,

аввало устоз маънавияти унинг ички дунёси мезони сифатида намоён бўлиши керак. Бу эса ўз навбатида маънавий тафаккурнинг ўқ илдиридир.

Ўз фаолияти давомида ижодкор ва китобхон ўртасида мустақкам кўприк ўрнатишга интилиб келган Озод Шарафиддинов ижоди адабиёт майдонида кенг миқёсда фикрлай олиш қобилияти билан ажралиб туради.

Мунаққид тиришқоқлигининг самараси бўлган билим турли вазиятларда жараённи баҳолашда, фикрлар хилма-хиллигидан теран умумлашмалар чиқариб ўткир тафаккурини намоён этади. Бунга эришиш учун олим нималарга эътибор қаратди? Биринчи навбатда, у ўзбек адабиётини чуқур ўрганиш билан бирга жаҳон адабиёти билимдонига айланди. Иккинчидан, ўзбек танқидчилигини бир ёқламаликдан олиб қочиш ниятида бадиий гўзалликни кашф этишда жаҳон адабиёти ҳодисаларига таққослаб ўрганиш ва унинг натижасида адабий жараённинг типологик хусусиятларини таҳлил қилишга эришди. Учинчидан, адабий танқид майдонида «танқидчилик истеъдоди», «этикаси» ва «маданияти»нинг мунаққид масъулиятига боғлиқ эканини бош қолида қилиб олди.

Талабалик йиллари Мақсуд Шайхзоданинг маърузаларини тинглаган О. Шарафиддинов шоирнинг охириги кунларигача, яъни 1967 йилгача яқин алоқада бўлиб келди. Мунаққид 1961 йили «Мақсуд Шайхзода» номли каттагина адабий портрет яратди. Ушбу портретда шоирнинг 35 йиллик ижодий фаолияти қамраб олинган бўлиб, ўзбек адабиёти ривожига салмоқли ҳисса бўлиб қўшилган асарлари таҳлилга тортилган. Кейинчалик олим умрининг якунида (2003 й.) ёзилган «Адабиётимиз фидойиси»¹ номли бадиасида аллома ҳақида йиллар мобайнида тўпланган фикрлар баён қилинди. Хусусан, номини эндигина эшитаётган ўқувчи учун Мақсуд Шайхзода қуйидагича тасвирланган: «Шоир ва драматург, адабиётшунос ва таржимон, тарихчи ва мутафаккир, нотик ва педагог — буларнинг бари ҳозир, яъни 1950 йилда биз — талабаларга маъруза ўқишга шайланиб, кўзойнагини дастрўмоли билан артиб турган одамда жамулжам эди. Ўрта бўйли, миқти гавдалик, жингалак сочлари қандайдир шоирона тарзда тўзғиган, ўзбекча сўзларни жиндай озарбойжонча оҳангда талаффуз

¹ О. Шарафиддинов. Ижодни англаш бахти. Т., «Шарқ» НМАК, 2004, 339-б.

этадиган бу одам — Шайхзода Мақсуд эди»¹. Китобхон учун санъаткорнинг ижодий фаолиятини ўрганиш ҳамиша катта қизиқиш уйғотиб келган. «Гениал санъаткор» билан замондош бўлган инсон мавжуд оҳанрабо кучи нимада эканлигини кўрсатишга эришади.

Мунаққид Алишер Навоий ижодининг билимдони бўлмиш Мақсуд Шайхзоданинг ўқиган маърузаларига алоҳида урғу берадики, бугунги кунда ёш олимлар ўзлари учун «бу кошона эшигини очиб, ичкари кирмоғи мумкин».

Озод Шарафиддинов 1961 йили ёзилган адабий портретнинг ёзилиш тарихига қайтади. Нафақат ўзганинг, балки ўзининг ижодига ҳам танқидий назар билан қарайдиган олим бу мақоланинг «адабий портрет» жанридан узоқда эканлигини, ҳали тажрибасиз ва қалами чархланмаган мунаққиднинг неча йиллар давомида айтмоқчи бўлган фикрларини беради. Нимани ёзиш ва нимани ёзмаслик қатъиян белгилаб қўйилган замонда изтиробларга, хасталикларга қарамай иродаси букилмаган инсон ҳақидаги бу мақоланинг кенг жамоатчилик томонидан хайрихоҳлик билан кутиб олинishi танқидчи ва адиб ўртасида ижодий алоқанинг ўрнатилишига сабабчи бўлганини айтиб ўтади. Мунаққид китобхонни қаҳрамони билан таништиришда давом этар экан, Шайхзоданинг педагогик фаолияти билан бир қаторда инсоний кечинмаларини ҳам баён қиладики, бу ўқувчида адиб ижодига қизиқишни орттиради. О.Шарафиддинов адибга аниқ таъриф беради: «Шайхзода ижод бобида нечоғли буюк бўлса, инсон сифатида ҳам шунча улуғ экан»². Зеро, маънавий жасорат эгасигина ўз қисматидан нолимай, кўнглидаги аламларни унутиб, Ёзувчилар уюшмаси минбаридан туриб (1956 й.): «Мен сўнги йилларда жонажон Тошкент шаҳрига бағишлаб бир дoston ёздим, шуни ўқиб кўринглар, лозим топсаларинг чоп этарсизлар», дейиши мумкин эди. Дарҳақиқат, «Тошкентнома» дostonи кейинчалик Тошкент ҳақида ёзилган энг яхши асарлардан бири бўлиб қолди, деб таъкидлайди муаллиф.

Бадиа муаллифи биз билган Шайхзоданинг янги қирраларини очиб беради. Зиёлиларнинг жонкуяри, нотиклик бобидаги маҳорати тилларда дoston бўлган бу адиб ёшларнинг мураббийи бўлган десак, муболаға бўлмайди. О. Шарафиддинов бу нозик нуқтани ҳаётий мисол билан бойитади. Ёзувчиларнинг Дўрмон-

¹ О. Шарафиддинов. Ижодни англаш бахти. Т., «Шарқ» НМАК, 2004, 339-б.

² Уша асар, 341-б.

даги богида ёш ёзувчилар билан бўлиб ўтган семинар таассуротлари Шайхзоданинг ижод машаққати, тарихий асарлар устида ишлашнинг мураккаблиги ҳақидаги фикрлари бугунги кунда ҳам ўз долзарблигини йўқотмаганини исботлади. Ўзига хос услубга эга бўлган О. Шарафиддинов буни бир жумлада шундай ифодалайди: «Бу гапларнинг барини нафақат ёш ёзувчилар, балки бизга ўхшаган «тажрибалилар» ҳам жон қулоғи билан мароқланиб эшитди, чунки бу гаплар ижодкор меҳнатининг машаққатлари ҳақида анча ҳаққоний тасаввур берар, ёзувчи меҳнатига ҳурматни оширарди»¹. Бундай ёндашув ёрдамида муаллиф адабиётимиз фидойиси сиймосини нафақат таърифлайди, балки китобхонни ўз хулосаларига келишини таъминлайди.

Мунаққид ўқувчини ўз қаҳрамони билан яқинлаштириш учун бадияни ҳаётий воқеалар билан тўлдиради. Бундай воқеаларнинг киритилиши ёрдамида муаллиф замон ва макон чегарасидан чиқиб, китобхонни воқеалар иштирокчисига айлантиради. «Шайх ака»га хос бўлган: «Ўзларидан сўрасак! Ғиёсбодга бормаймизми? Овқат масаласига қандай қарайсиз?» дейилганда: «Тўрт кўз билан қараймиз-да», деган иборалари бу инсон қалбининг юморга бойлигини, ҳар қандай вазиятдан ўта усталик билан, ноқулай вазиятларни ҳам кулгига айлантириб чиқиб кета олишини тасдиқлайди. Ижодкор ҳаётдан лавҳалар келтириш орқали О. Шарафиддинов Мақсуд Шайхзоданинг ички оламини беришга, дунёқарашининг кенглиги, маънавият йўлидаги хизматларини, зиёли инсоннинг халқига, Ватанига бўлган меҳрини кўрсатишга эришади. Ва асосийси булар сунъий таърифу тавсифлардан йироқ бўлгани учун китобхон қалбида санъатга ва санъаткорга нисбатан ғурур туйғусини тарбиялайди.

Мухтасар баён қилганда, Озод Шарафиддиновнинг ўзбек ва озарбойжон адабиётининг жонкуяри бўлган Шайхзода тим-солида озарбойжон зиёлларига бўлган эҳтиромини келтирмоқчимиз:

«50-йилларнинг охирларида бизнинг дорилфунун (ҳозирги ЎЗМУ – Ш.Т.) билан Боку дорилфунунуни ўртасида илмий-ижодий алоқалар йўлга қўйилди. Бунда икки дорилфунун ўртасида навбатма-навбат домлалар алмашиб туришди. Навбатим келиб, мен ҳам Бокуга бордим, уч кун мобайнида у ерда меҳмон бўлдим.

¹ О. Шарафиддинов. Ижодни англаш бахти. Т., «Шарқ» НМАК, 2004, 344-б.

Боку сафари умримдаги энг мароқли ва энг самарадор сафар бўлган эди, унда кўрганларим, билганларим, орттирган дўстларим ҳамон юрагимда. Ўша кезларда онам Кавказдаги қайси бир оромгоҳда дам олмоқда эди. Мен онамни Бокуга таклиф қилдим, бир-икки кун бу ерда бўлиб, Тошкентга бирга қайтишимизни айтдим, онам рози бўдилар, бироқ у киши Бокуга келгач, мен бутунлай сояга чиқдим-қолдим. Мезбонларимиз Идоят муаллим Эфендиев, Паноҳ муаллим Халилов бутун эътиборни онамга қаратишди, қаерга борилса, у кишини тўрға ўтказиб, «танишинглар, Озод муаллимнинг онаси Зубайдахоним» деб таништиришади. Ҳатто ўша кезларда озарбойжон адабиёти кафедрасининг мудирини бўлган профессор Жаъфар Хандон ҳам бизни уйига меҳмонга чақирди ва балкони-дан Каспийнинг ажойиб манзарасини кўриниб турган муҳташам уйида озарбойжонча палов билан сийлади. Умрида бунақа иззат-икром кўрмаган онамнинг боши осмонга етди. Озарбойжон зиёлиларининг ўта юксак маданияти, меҳмондўстлиги, дўстнинг тепасида парвона бўлиб, жонини бахшида қилишга тайёрлиги менда ҳам, онамда ҳам жуда чуқур таассурот қолдирди. Мен китобхондан бир оз чалғиганим учун узр сўрайман — бироқ бу гапларни озарбойжон зиёлиларига нисбатан йиллар мобайнида қалбимда тахланиб ётган эҳтиромимни билдириб қўйиш учун айтмоқдаман¹. Зеро, самимий фикрлаш, ўзига нисбатан талабчанлик, замона зайлига қарамай, ҳақиқий адабиёт фидойиси бўлиб қолиш маънавий жасорат эгаларига хос фазилатдир.

Турли халқлар адабиётларининг ўзаро алоқаси, ҳамкорлиги ва бир-бирига таъсири ўзбек адабиётшунослигининг муҳим ва долзарб масалаларидан бири. Бу жараённи ўрганиш, маънавий алоқалар соҳасидаги бой тажрибаларни умумлаштириш, дўстлик илмий-назарий аҳамиятга эга. Бу муаммо кўп қиррали бўлигани учун адабиётшунослар томонидан ҳали тадқиқ этилмаган ишлар талайгина. Адабий алоқалар бирор шахснинг хоҳишига боғлиқ тасодифий ҳодиса эмас, балки тарихий асосга эга. Миллий адабиётларнинг барча босқичларида уларнинг ўзаро алоқаси ва бир-бирига таъсири адабий жараённинг муҳим омили сифатида намоён бўлади. Шарқ ва Ғарб адабиёти тарихида бу фикр тасдиғини топади: қадимги ҳинд адабий ёдгорликларининг шарқ халқлари (араб, форс, тожик ва ҳ.к.) адабий ижодига таъсири, форс адабиётининг ўзбек классик шеърятининг ривожланишидаги

¹ Ўша асар, 344-б.

ўрни, ўз навбатида ўзбек мумтоз адабиётининг озарбойжон, қозоқ, қирғиз, туркман, татар адабиётига таъсири сезилади. Фарб адабиётининг йирик сиймолари М. Достоевский ва Л. Толстой асарларидан озиқланганини, қадимги юнон ва рим адабиётининг тажрибалари уйғониш даври инглиз адабиёти даҳоларининг етишиб чиқишида катта роль уйнагани каби мисолларни кўплаб кўриш мумкин. Буюк сиймолар ижоди ҳозиргача жаҳон адабиёти тарихининг ёрқин саҳифаларини ташкил этади. Уларнинг асарлари кўплаб адибларнинг ижодий фаолиятига самарали таъсир кўрсатиб келган. Натижада миллий адабиётларда чуқур психологизм билан суғорилган, қаҳрамон руҳий кечинмаларини, тафаккуридаги ўзгаришларни кўрсатувчи етук асарлар жаҳон адабиётини бойитган. Зеро, адабиётлар ривожланишида давом этар экан, улар ўртасидаги алоқалар ҳам мустаҳкамланиб боради. Чунки халқлар ҳеч қачон бир-биридан ажралган ҳолда яшай олмаганидек, адабиётлар ҳам маданий бойликлардан баҳраманд бўлмай ривожлана олмайди.

Жаҳон адабиётининг ривожланиш йўлларида турли миллий адабиётларнинг маълум бир мавзуни кўтариб чиққан ижод намуналари талайгина. Табиийки, биз адабий алоқалар муаммосини ҳар томонлама ёритиш ва тегишли барча масалаларни қамраб ололмаймиз. Шунинг учун унинг муҳим хусусиятларига тўхталамиз.

Бугунги ўзбек адабиётининг алоқаларини, фақатгина рус ёки турк адабиётида чегаралаш мумкин эмас. Адибларимиз қирғиз ва озарбойжон адабиёти билан қандай ҳамкорлик қилса, немис, хитой, америка адабиёти билан ҳам алоқалар шундай мустаҳкамланмоқда. Хусусан, Озод Шарафиддиновнинг татаристонлик Джаудат Сайфиев, Р. Нуруллин, украиналик В. Канивец, россиялик Л. Бондина, озарбойжонлик Иброҳимбей билан ижодий алоқалари янги маълумотлар бериш билан бирга, олиб борилаётган тадқиқотларга қўшимча материал ҳам бўлган¹.

¹ Иброҳимбейнинг Хусайн Жовиднинг тўрт жилдик асарларини олимга жўнатиши ва уларнинг фикр алмашинуви (23.06.86. Баку); В. Канивецнинг «Мама собирается замуж» (комедия) ва «Смерть на эшафоте» (трагедия) асарларининг 1984 йил охирида қўйилиши ва юбораётган «Мисс Америка» драмаси ҳақида қандай фикрда эканини ёзиб юбориши; «Литературное обозрение» журналининг Литература народов СССР бўлим бошлиғи Л. Ф. Бондина олимнинг ўзбек поэзиясидаги изланишлар: муаммо ва аъёналар масаласини ёритишга бағишланган мақоласи журналда чоп этилишини маълум қилувчи самимий хати (20.03.87.) дўстона муносабатларнинг ижодий натижасидир. Бу ўз навбатида О. Шарафиддинов изланишларига таъсир этди ва ўзбек адабиётшунослигининг ривожланишига сабаб бўлди.

Бир халқ адабиётида мавжуд жанр формаларидан фойдаланиш, жаҳон адабиёти тарихида кўп учрайдиган ҳодисадир. Масалан, Европа халқларининг ҳаммасида кенг ўрин тутадиган драма, комедия, трагедия жанрлари бир манбадан — қадимги юнон ва рим адабиётидан келиб чиққан. Америка адабиётига хос бўлган роман жанри эса, Европада ўрта асрларда пайдо бўлган. Худди шундай, шарқ адабиётида мустақил жанрга айланган «Хамса» XII асрда озарбойжон шоири Низомий Ганжавий томонидан яратилиб, кейинчалик бошқа адабиётларга кўчган. Шунинг учун бошқа халқлар адабиётида мавжуд бўлган жанрларни тан олмай, бошқа жанр кашф қилиш самарасиз эканини тан олган истъод соҳиблари тажрибаларига суяниб ижод қиладилар.

Жамият тараққиёти давомида адабий ҳамкорликлар тобора мустаҳкамланыпти. Миллий маданий алоқаларнинг ўзаро яқинлашуви кенг тус олиб бораётган бир даврда ўзбек ва жаҳон адабиёти ўртасидаги таржималар ҳам бениҳоя ривожланмоқда. Ўзаро ҳамкорликлар ҳеч бир адабиётнинг миллий ўзига хослигини инкор этмаганидек, биронта ёзувчининг ижодий ташаббусини, индивидуаллигини ҳам чекламайди. Аксинча, амалда, кўпгина ёзувчиларнинг ички имкониятлари Шарқ ёки Ғарб адабиётларидан ўрганиш натижасида янада тўлароқ намоён бўлганини кўриш мумкин. Анъаналарга таяниб яратилган асар ўз навбатида жаҳон адабиёти хазинасига ўз ҳиссасини қўшади ва бошқа миллат ижодиётига таъсир этади.

Миллий маданий алоқаларнинг ўзаро яқинлашуви кенг тус олиб бораётган бир даврда ўзбек ва жаҳон адабиёти ўртасидаги таржима орқали алоқа ҳам бениҳоя ривожланмоқда. Ўзбек китобхонини жаҳон адабиёти дурдоналаридан баҳраманд қилишга ҳаракат қилган Озод Шарафиддинов таржималари аслиятдаги миллий ўзига хосликни сақлаб қолди. Адабиётшунослик ривожига ҳисса қўшадиган адабий-танқидий мақоаларни таржима қилиш, мазмунга путур етказмасдан муаллиф фикрини тўлалигича етказиш осон эмас. Бунинг учун муаллиф даражасига кўтарилиш зарур. Айтишимиз мумкинки, Л.Толстой ва Н.Гоголь, Э.Савелла ва Ларошфуко, Г.Гессе ва Ж.Голсуорси, А.Генис ва И.Стоун асарлари таржимони Озод Шарафиддинов ўртасида ўзаро руҳий яқинлик мавжуд. Бу эса ўз навбатида таржиманинг юқори даражада чиқишини таъминлайдиган ҳодиса.

Хусусан, олимнинг Л.Толстой, И.Бунич, В.Войнович, А.Рибаклов асарлари таржимасида адиблар айтмоқчи фикр тўлалигича сақланиб, миллий руҳ ҳам етказилди. Фикримиз асоссиз бўлмаслиги учун, Л.Толстойнинг «Иқрорнома» асари таржимасига мурожаат қилайлик. Изланиш давомида Л.Толстой ва О.Шарафиддинов ижодида таржима орқали вужудга келган умумийлик ва индивидуаллик; ижтимоий ҳаётга таъсир ўтказиш ва оддий ҳақиқатлардан мураккаб саволларга жавоб топишларида аввало инсон бўлиб қолишларига эътибор қаратилади.

Нима учун О.Шарафиддинов «Иқрорнома» таржимасига қўл урди? — деган саволга жавоб мақсадимизни аниқроқ очиб беради. Бу асар 1928 йилда адиб таваллудининг 100 йиллиги муносабати билан чоп этилган «Мукамал асарлар тўплами»га киририлган (1000 нусхада). Кейинчалик 1991 йилда яна бир бор босилган. Бундан кўринадики, нафақат кенг китобхон, балки адабиёт ихлосмандларининг ҳаммаси ҳам улуг рус адибининг шундай асари борлигидан беҳабар.

Ҳасби ҳол жанрида ёзилган бу асар жаҳон адабиётида жуда кам учрайди. Бундай асарларда муаллифлар ўз ҳаёт тажрибалари орқали инсон фаолиятининг энг мураккаб жиҳатларини ёритади. Л.Толстой «Иқрорнома»си инсон умрининг моҳияти, бу дунёга келишнинг маъноси, эътиқод, диннинг ўрни ҳақидаги машҳур файласуфларнинг доимий саволига жавоб излайди. Таржимон ўзбек китобхонининг кўнгил мулкига айланган Л.Толстой ижодида ҳаёти ва дунёқарашининг янги қирраларини акс эттирган «Иқрорнома»нинг муҳим ва қадрли эканини инобатга олиб, уни ўз ўқувчисига етказди.

Албатта, асар дафъатан туғилмаган. Бу маънавий сабоқлар адибнинг фалсафий-ахлоқий, ижтимоий-сиёсий, адабий-танқидий фикрлари шаклланган даврига келиб ёзилди. «Иқрорнома»нинг асосий хусусияти шундаки, асарда қайси муаммога муносабат билдирилмасин, ёзувчи бу масалани ўз ҳаёти мисолида манманликдан чекиниб таҳлил қилади. Бу ўз навбатида китобхонга инсон ҳақида фикр юритганда бир томонламаликка йўл қўймаслик зарурлигини, масаланинг ҳар жиҳатига бирдай эътибор билан ёндошиш кераклигини ўргатади.

«Иқрорнома»нинг ўзбек тилидаги таржимасида таржимон асарнинг асосий хусусияти бўлган ёзувчининг ўткир фикрларини аслиятдагидек етказиб беради ва ёзувчининг ҳар гал бетакрор бир синчковлик билан масаланинг моҳиятига етиб бориш

хусусиятини сақлаб қолади. Бу асар орқали ўзбек китобхони Л.Толстойнинг янги қирраларини кашф этиб, адиб фикрлари ва кенг дунёқараши билан яқиндан танишади.

Л. Толстой ва О. Шарафиддинов ижодини боғловчи восита уларнинг руҳий кайфияти, инсон ҳаётининг моҳиятини тушуниш, ижоднинг вазифаси каби масалаларни қамраб олади. Албатта бу боғланиш тасодифан бўлмаган. Рус маданиятининг йирик сиймоси билан бундай танишув ўзбек зиёлиси тафаккурида изсиз қолмайди. Ўзбек мунаққидининг рус адиби ва файласуфи ижодига бўлган муносабати таржима орқали ҳам ривожланди десак, адашмаймиз. О. Шарафиддинов бу буюк қалъанинг қийин ва мусибатли, талатўпларга тўла ҳаёт саҳифаларини ўрганишга қизиқиши ўтган асрнинг 70-йилларидан бошланган эди. Бу ҳақида олимнинг ёзувчи ҳаёти ва ижодини ёритувчи бир қатор мақолалари гувоҳлик беради¹. Йигирма йиллик танаффусдан сўнг мунаққид 1997 йилда Л. Н. Толстой ижодига қайта мурожаат қилади: ёзувчининг машҳур «Икромнома»си ва кейинроқ «Шекспир ва драма» (1998 й.) асарлари таржимаси бунинг далилидир. Л. Толстой «Икромнома»сини анча аввал ўқиган О.Шарафиддинов «Этиқодимни нега ўзгартирдим?» номли асарини 1997 йил «Тафаккур» журналида эълон қилади. О.Шарафиддиновга ўзбек халқининг бугунги янги миллий сифатларини бадиий-публицистик шаклда ифодалашга ёрдам берган бу асарда олим ижодий фаолиятининг сарҳисоби, пучга айланган этиқоддан воз кечиш сабаби, янги имон эгасининг теран фалсафий қарашлари ўз ҳаётидан келтирилган мисоллар билан асосланган. Аҳамиятлиси шундаки, Л. Толстой ҳам, О. Шарафиддинов ҳам ҳар икки асарни умрларининг иккинчи ярмида (Л.Т. — 51 ва О.Ш. — 67 ёшларида) ҳаётга муносабати, дунёқараши, ниятлари янги босқичга кўтарилган бир вақтда ёзишган. Бундан мақсадимиз икки адибни қиёслаш эмас, балки ўзаро таъсир оқибатининг миллат маънавиятини бойитишга қўшган ҳиссасини аниқлашдан иборат.

Буюк шахслар ижоди жаҳон маданий ҳаёти, тарихий ривожланишининг бир босқичи сифатида талқин этилади. Уларнинг

¹ О. Шарафиддинов. О школе писательского мастерства (о влиянии творчества Л. Н. Толстого на развитие узбекской литературы). // Русский язык и литература в узбекской школе. — Т.: 1978. — № 4; Халқлар ҳомийси (Рус халқининг бадиий даҳоси Л. Н. Толстой ҳақида). «Гулистон». — Т.: 1978. — № 9; Дар барои касби мунаққиди. Таржимон Садрий Саъдиев (Л. Толстой «Мурдаи зинда» асари ҳақида). // Садои Шарқ. — Т.: 1978. — № 10.

илгари сурган гоълари, асарлари орқали биз ўша даврнинг кишилари нималарга интилгани, дунёқарашининг қандайлиги, уларнинг мақсади, маънавий ҳаётлари нималардан таркиб топганини билиб олишимиз мумкин. Бундай феноменлар ижоди бир шахс ижоди орқали давр образини ярата олиш, тарихий маконни бера олиш хусусиятига эга бўлади. Албатта, ўз ишининг моҳир усталари халқ орасида катта обрў-эътиборга лойиқ. Уларнинг чуқур фикрлаши китобхон тафаккурини бойитишга, жунбишга келтиришга эришган. Ўқувчини нафақат ижодкорнинг меҳнатга чанқоқлиги, ижодининг кескин бурилишлари, балки ижодий мардлиги ҳам қойил қолдирган. Бу билан биз бундай инсонларни идеал даражасига кўтариш ниятимиз йўқ, албатта.

О.Шарафиддинов учун Л.Толстойнинг куйидаги сўзлари жуда муҳим эди: «... менинг ўша кезлардаги яккаю ягона иймоним комил инсон бўлишга ишонч эди. Аммо комилликнинг мазмуни қанақа, унинг қандай мақсадлари бор — буни айтиб беролмасдим. Мен ўзимни ақлий жиҳатдан мукаммаллаштиришга ҳаракат қилдим — қўлимдан келган ҳамма нарсани, ҳаёт мени рўпара қилган нарсаларнинг барини ўрганишга интилдим; мен иродамни мукаммаллаштиришга ҳаракат қилдим — ўз-ўзимга қоидалар яратиб, уларга амал қилишга уриндим; ўзимни жисмонан мукаммаллаштиришга киришдим... Албаттаки, ҳамма нарсанинг ибтидоси маънавий мукаммаллашувимда эди...»¹ Ушбу парча орқали О. Шарафиддиновнинг тасодифан «Иқрорнома» таржимасига қўл урмаганига гувоҳ бўлсак, кейинги парча буни асослашга хизмат қилади: «XX аср сўнгида юз берган мислсиз ҳалокат жуда кўп одамларни гарангситиб, саросимага солиб қўйди. Албатта, улкан тарихий эврилишлар силсиласида битта одамнинг бошидан ўтганлари махсус эътибор бериб ўтиришга арзийдиган катта воқеа эмас. Масалан, мен нега эътиқодимни ўзгартирдим, бу жараёнда қандай изтироблар чекдим, қандай ўйлар, ўкинчлар, афсусу надоматлар кўнглимдан кечди — бунинг кимга ҳам қизиғи бор, дейсиз?.. Дини ислом, мусулмон ахлоқи асрлар мобайнида бизга одамийликни, раҳмдилликни, шафқатни сингдириб келганди. Нега энди бутунга келиб шу қадар меҳрсиз ва бағритош бўлиб қолдик. Яқинларимизга қанча қаттиқ озор

---

¹ Л. Н. Толстой. Иқрорнома. Т., «Маънавият», 2008, 10–11-б.

етказсак, шунча кўпроқ хузурланамиз. Бу иллат бизга қачон, қандай ёпишган? Шўролар замонида кенг томир ёйган инсонга лоқайд қараш, уни кадрламаслик шундай оқибатларга олиб келмадимми?..»¹ Бундай катта иқтибос келтиришимиздан мақсад, ўз ўзини тадқиқ этиш йўлини аниқлаган икки сиймонинг умумий жиҳатта эга бўлган қарашлар билан бир қаторда ижодкор шахсига чамбарчас фикрлар боғланган. Ҳар икки адиб мураккаб ижтимоий муҳитдан озикланган шахслардир. Гарчи улар бошқа-бошқа даврларда яшаб ижод қилган бўлсалар-да, асарлари орқали дунёқарашдаги узвий яқинлик сезилади. Буюк рус адиби ва ўзбек адабиётшуноси ўз-ўзини тадқиқ этиш йўлини аниқлашган: юқорида келтирилган иқтибосларда умумий характерга эга бўлган қарашлар билан бир қаторда ижодкор шахсига чамбарчас боғланган фикрлар берилади. Л.Толстой ва О.Шарафиддинов ўз даврининг зиёлиси сифатида бўлаётган жараёнга ҳам ташқаридан, ҳам ички назар ташлаш билан ҳаётий фактлар асосида ўқ илдизга етиб боришади. Масаланинг айнан шу жиҳати, яъни Л. Толстой ва О. Шарафиддиновдаги маънавий ҳалокатнинг олдини олиш йўллари ахтариш ижодий жараённинг кетма-кетлигини аниқлаштиришга ёрдам берувчи восита эканини тақозо этади.

Таржимон муаллиф дунёқараш ва услубини ўзлаштириш оқибатида ўзи ҳам муаллиф сифатида иштирок этади. О.Шарафиддиновнинг вазифаси асарни рус тилидан ўзбек тилига ағдарибгина эмас, балки «Иқдорнома»нинг миллий маънавиятимиз ривожига хизмат қилишини таъминлашдан иборат эди.

Албатта, Л. Толстой ва О. Шарафиддиновнинг ижодий йўли турли йўналишларда бўлиши билан фарқланади. Лекин ҳар иккиси ҳам ҳаётий ҳақиқатни қайта кўриб чиқиб, берган саволларига умуман қутилмаган жавоблар оладилар. Ҳар икки сиймони қийнаётган: инсон ҳаётининг мазмуни, бу дунёга нимага келишию нима учун бу ҳаётдан кўз юмиши... улар бу саволларни ўзларига берадилар ва ички қарама-қаршилиқлар орқали масаланинг моҳиятига етадилар.

О. Шарафиддиновнинг таржимонлик фаолиятини кузатиш давомида бадиий ижод, маърифат йўлидаги қадамлари, инсон

---

¹ О. Шарафиддинов. Маънавий баркамоллик йўллари. Т., «Маънавият», 2001, 52, 76-б.

руҳий дунёсини кашф қилишга кўмаги, маънавий камолотга етишиш йўлларини аниқлашда буюк немис адиби Г. Гессе билан ҳамфикр эканлигини таъкидлаш жоиз. Озод Шарафиддиновнинг машҳур ёзувчи ижодига қизиқиши тасодифий эмас, албатта. Бунинг сабаби О. Шарафиддинов ва Г. Гессе ижодий фаолиятларида китобнинг ўрни, инсон маънавияти юксалишига бепарқ бўлмаслик, инсоний эътиқод руҳан яқинликка олиб келган. Фикримиз асоссиз бўлмаслиги учун Г. Гессенинг «Жаҳон адабиёти кутубхонаси» мақоласига мурожаат қилайлик. О. Шарафиддинов мақолани айнан немис тилидан эмас, балки А. Науменконинг таржимасидан¹ фойдаланиб қилган бўлса-да, муаллифга хос хусусиятларнинг барчасини сақлаб қолган. Мақолани ўқиган китобхон унинг чуқур психологизм билан суғорилганини, айтилаётган фикр толиқтирмаслигини ва бу айнан унинг учун ёзилганини сезади. Зеро, таржимон дунёқараши ва унинг муаллифида уйғунлик сезилади. Шу ўринда мақоладан парча келтиришни ўринли деб ҳисоблаймиз: «Жаҳон адабиётига жонли бир нарса янглиғ муносабатда бўла билмоқ учун китобхон ўзига кучли таъсир кўрсатган асарларни аллақандай қолиплар ёхуд таълимий дастурлар асосида эмас, балки ўзлигини таниш орқали ўрганмоғи муҳимдир. У бурч йўлидан эмас, ишқ йўлидан юрмоғи лозим. Бирон-бир дурдона асар машҳур бўлгани учун ва уни билмаслик уят саналгани учунгина бу асарни ўқиб чиқмоққа ўзини мажбур этмоқ хатодир. Аксинча, мутолаа, танишув ва муҳаббат ҳар бир кимса учун табиий бўлмоғи лозим»². Худди шу фикрнинг давомини ёки унга жавобни О. Шарафиддиновнинг Тоир Юнус билан суҳбати «Истеъдод билан учрашиш — байрам»да (1995) кўришимиз мумкин: «... Адабиётга ҳавас уйғониши қизиқ бўлган. Туманян деган арман ёзувчиси бор. Шунинг бир ҳикоясини ўқигандим. Ҳикоянинг қаҳрамони Гекор деган бола. Жуда қийналиб ҳаёт кечиради. Ҳикояни биров менга ўқиб бердими ё ўзим ўқидимми, ҳозир эсимда йўқ, лекин танишганимда Гекорнинг тақдирига йиғлаб, ачиниб, эзилиб кетганман»³. Олимнинг китобга бўлган меҳри ҳаётининг

¹ Г. Гессе. Библиотека всемирной литературы. / Магия книги: Эссе, очерки, фельетоны, рассказы и письма о чтении, книгах, писательском труде, библиофильстве, книгоиздании и книготорговле: Пер. с нем. — М.: Книга, 1990. 96—115-б.

² Жаҳон адиблари адабиёт ҳақида. (О. Шарафиддинов таржималари асосида.) Т.: «Маънавият», 2010, 5-б.

³ О. Шарафиддинов. Ижодни англаш бахти. Т., «Шарқ» НМАК, 2004, 210-б.

охирига қадар уни тарк этмади. Бу боғланиш фармон ёхуд ҳашар йўли билан амалга оширилмайди, фақатгина тинимсиз меҳнат ва бутун умр давомидаги машаққатли изланишлар билангина бунга эришмоқ мумкин. Мана шу йўл бойликларнинг ички маъносини, моҳиятини намоён қилади, шундагина биз беқиёс гўзалликлардан баҳраманд бўлиб, қалб ўзгаришини сезамиз. Ушбу йўл орқали инсон яратилган битмас-туганмас хазинани тўла бўлмаса ҳам, имкон қадар ўзлаштириб, ўз мулкига айлантириб, ўзини маданиятли ҳисоблаши мумкин.

Адабиётшунос олим жаҳон адабий жараёнидан узилмаган ҳолда, дунёда рўй бераётган инсон муаммосига ҳам бефарқ бўлмади. Биргина Г. Гессенинг «Нон» сўзи ҳақида» номли таржимаси фикримизни далиллайди. Лавҳани ўқиган китобхон биринчи галда унинг немис адиби қаламига мансублигига ишонмаслиги ҳам мумкин. Чунки таржимон бу лавҳани ўқиб, ўзига маъқул бўлгани учун эмас, балки ўзбек китобхони қалбига, руҳиятига ҳамоҳанг ғояни исботлаш учун аслиятдан ўтирган. Мисол учун: «Асрлар мобайнида яшаб келган, ёмбидек залварли, пишиқ ва тўлақонли сўзлар — *ота, ота-боболар, ер, дарахт, тоғ, водий* каби сўзлардир. Улар астойдил айтиладиган, дилларнинг туб-тубидан чиқадиган чин сўзлардир. ... Ана шундай қалб тубидан чиқадиган залварли, мазмуни бўлиқ сўзлар қаторига «НОН» сўзи ҳам киради. Бу сўзни талаффуз этгасизу, унинг товушларида мужассам топган маънони тафаккурингиз бағрига оласиз. ... Кейин эса бутун инсоният тарихини ағдар-тўнтар қилиб биз, албатта, минглаб воқеалар ҳамда турфа хил манзараларни эслаймиз. Бу манзараларнинг ҳаммасида нон жуда муҳим роль ўйнайди»¹. Дарҳақиқат, лавҳага жо бўлган ҳаёт ҳақиқати киши туйғуларига таъсир этмай қолмайди. Таржимоннинг усталик билан танлаган сўзлари ўзбек китобхони қалбида муҳрланади. Лавҳадаги бирон-бир парчани четлаб ўтишнинг имкони йўқ. Бу албатта муаллиф маҳорати ва таржимоннинг фикрни аниқ етказиб бериш истеъдодига боғлиқ. И. Рафуров таъкидлаганидек, бундай таржима биринчидан, катта билим талаб қилади, иккинчидан моҳир ихтисос эгаси сифатида фикр ва ғояларни англаш ва тушунишни талаб қилади².

¹ Жаҳон адиблари адабиёт ҳақида. (О. Шарафиддинов таржималари асосида.) Т., «Маънавият», 2010, 34-б.

² Ўша асар, 386-б.

Юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб, маданий алоқаларни мустақкамлашда ижоддаги умумийлик ва индивидуаллик хусусиятларини тадқиқ этишда бадиий ижод психологиясига алоҳида урғу бериш мақсадга мувофиқ бўлади. Бу ўринда интуициянинг ҳам ижодий жараёнга таъсири ҳақида тўхталиб ўтиш жоиз деб ҳисоблаймиз. О. Шарафиддинов нима учун айнан Л. Толстой ёки Г. Гессе асарлари таржимасига қўл ургани ҳақида алоҳида тўхталмасам-да, интуициянинг ўзига хос, энг юқори нуқталарда тутатиши, фақат хос инсонларгагина насиб этишини ижодий жараёнда биз учун номаълум бўлиб турган кузатишлар кўрсатиши мумкин.

Муаллифлар асарларидаги умумийлик ўз ҳаётининг қирраларидан бутун инсониятни қийнаётган саволларга жавоб бериш бўлса, муаммонинг ечимини топишдаги ўзига хос услуби индивидуалликни ташкил этади.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, адабий алоқалар, нафақат таъсирланиш, балки фикр алмашиш ва таржима воситасида ҳам самара бериши мумкин. Бу ўз навбатида миллий адабиётларнинг анъаналари ва ўзига хослигини инкор этмаган ҳолда, уларни ёрқинроқ намоён бўлишига кўмаклашишини исботлайди. Маданиятлараро мулоқотлар ва адабий таъсир натижаларини изланиш доирасидаги муаллиф ва таржимон мисолида кўришимиз мумкин. Адабий таъсир шундай қудратли кучга эгаки, у ҳар қайси миллий адабиётнинг тараққиёт йўлини ёритиб туради, ўзига хослик ва янги қирраларни очади. Л. Толстойнинг «Иқрорнома» ва О.Шарафиддиновнинг «Эътиқодимни нега ўзгартирдим?» асарлари нафақат умуминсоний масалаларнинг калитини, балки тажриба орттириш ва сабоқ олиш имкониятини ҳам беради. Жаҳон адабиёти намуналаридан қилинган таржималар орқали О. Шарафиддинов ўзбек халқининг маънавий юксаклик сари кўтарилишига ўз ҳиссасини қўшди. Мавжуд имкониятларимиздан оқилона фойдаланиш кераклиги ҳақида куюнган олим, аввало янги андозалар асосида яшаш тарзини ўзгартиришни таклиф этади. Лекин бунга эришиш йўллари осон эмаслиги кишини ўйлантирадиган масалалардан, чунки ҳеч нарса ўз-ўзидан пайдо бўлиб қолмайди. Бу ишда ҳар бир инсон ўз ҳиссасини қўшмоғи даркор. Ўйлаймизки, олим таржималари нафақат бугунги китобхон, балки асрлар оша халқимизнинг адабий меросига айланади ва ўзидан ана шу хусусиятларни ахтаради. Дарҳақиқат, ҳаёт ҳақиқатини англаб етган инсонгина бир неча йиллар ижод маҳсулидан ўзи учун қим-

матли фикр олиб чиқиб қетиши мумкин. Зеро, маданиятлараро алоқалар адабий жараённинг янги маҳсулидир.

Мақолалар таҳлили шуни кўрсатдики, «юксак маданиятсиз, теран маънавиятсиз, ҳар томонлама пухта билимсиз, эркин ва кенг тафаккурсиз ҳеч қандай порлоқ келажак қуриб бўлмайди. Шунинг учун фурсатни бой бермасдан, ўзимиз билан мангу қоладиган, бизга ҳеч қачон панд бермайдиган, ҳаётимизга маъно ва мазмун бахш этадиган маънавий бойлик орттиришга интилиб яшамогимиз керак».

Озод Шарафиддинов ижодида XX аср адабиёти ҳақида билдирган мулоҳазалари ҳамда асарларга берган баҳоси, таҳлил ва талқинлари алоҳида салмоқ касб этади. Олим мақолалари билан танишганда, маънавий қадриятларга эътибор билан қарайдиган, маданий бойликларни қадрлайдиган, анъаналарни эъзозлайдиган, адабиёт ва санъатдаги ютуқлардан ғурурланиб ва тарғиб қилиб, муаллифлари ҳақида холис муносабатда бўлган инсон яққол намён бўлади. Фанда ўз изини қолдирган бу мерос баркамол авлодни тарбиялашда миллий маънавий қадриятларнинг ўрнини белгилашда қимматли саҳифани ташкил этади.

* * *

Ёшликдаги бақувват гавданинг ўрнини босган салобат, ортиқча сочлардан халос бўлган ялтироқ пешона, сўзлаганда доғнишмандларга хос мантиқ ва теранлик касб этган бу инсоннинг сермулоҳаза, тийрак қарашлари, пешонанинг тиришишию қошнинг чимирилиши унча-мунча одамни ҳангу манг қилиб қўйиши ҳеч гап эмас. Ҳар бир нарсанинг қадрига етиш, илм ва ҳақиқий илм одамига бўлган эътибор, орттирилган ютуқларни янгилари билан бойитиш, ютуқлар билан бир қаторда камчиликларни ҳам тан олиш ва бартараф этиш Озод Шарафиддиновга хос фазилатлардандир.

Озод Шарафиддиновнинг адабиётшунос олим сифатидаги илмий рисоалари, адабий-танқидий чиқишлари, жаҳон адабиёти дурдоналари ҳисобланмиш асарлар таржималари китобхонлар қўлига етиб борган. Ўз навбатида уларнинг ижодларига муносабат билдириб матбуот саҳифаларида эълон қилинган мақолалар, салмоқли китоблар, журналистлар билан бўлган суҳбатлар сони ҳам кам эмас.

Нега биз бу инсонни маънавий жасорат тимсоли деб атаймиз? 1968 йилда 20-йилларда яшаб ижод қилган ва адабиётимиз

тарихидан суриб чиқарилган қирқдан ортиқ шоир асарларининг мажмуаси — «Тирик сатрлар» нашр этилди. Тўпламнинг асосий материални Муҳсин Зокирий тайёрлади, унда ЎзФА, ТошДУ ходимлари ҳам қатнашди. Дўконларга тарқаб улгурмай, (тиражи босмахонадаёқ йўқ қилинди) маълум сабабларга кўра китоб таъқибга учради (тўпламга Чўлпон, Фитрат, Мухторхон, Элбек, Боту шеърлари киритилган). Мажмуага Озод Шарафиддиновнинг муҳаррирлик қилгани ҳам маълум. Табиийки, «Тирик сатрлар» туфайли олимнинг бошида «калтак»нинг энг каттаси синган. Иш марказқўмнинг пленуми даражасида кўрилган. (Хайратланарлиси шуки, тўпламда номлари келтирилган шоирларга қизиқиш ортиб, китобни сақлаб қолганлар ҳам кўп бўлган. Муқоваси беркитилиб, кўлдан-кўлга ўтиб ўқиб келинган.) О. Шарафиддиновнинг радио, телевидениедаги чиқишларига, мақола ва китобларини нашр этишга чек қўйилди. Вазиятдан чиқиб кетишда таржима ёрдам берди...

90-йилларнинг бошларида бир талабанинг ноҳақ гапи билан ТошДУ профессори Озод Шарафиддинов ишдан четлатилди. Бир оз муддат ўтгач ҳақиқат қарор топди, домлани университетга чақирдиши, бироқ энди кеч бўлганди. 1994 йилда нашр этилган «Ичак узар ҳангомалар» тушкунликдан чиқиб кетишга ёрдам берди. Бундай маломатлар албатта асоратсиз ўтиб кетгани йўқ, соғлиғида ўз муҳрини қолдирди...

1997 йили Республикамиз Президенти ташаббуси билан «Жаҳон адабиёти» журнали ташкил этилиб, Озод Шарафиддинов унга бош муҳаррир этиб тайинланди. Зўр иштиёқ билан ишга киришганида дард ҳам авжига чиқди. Журналнинг илк сони чиққан куни бир оёғидан жудо бўлди. Бу билан таҳририятнинг иши тўхтаб қолмади. Ойма-ой бадиий, илмий, адабий салоҳиятга эга асарлар, тақризлар, мақолалар ўз эгаларини топди. Бош муҳаррир сифатида «Жаҳон адабиёти»нинг 100 та сонига имзо чекди. Ичида қанча дарди бўлишидан қатъи назар буни бировнинг елкасига осмасдан, бахт тушунчасини атомларга бўлиб, охириги кунларигача матонат билан «иншооллоҳ бахтиёрман», деб халқ орасида Қаҳрамон бўлди.

Хасталикка учраган баъзи илм одамларини «ҳа, энди бизнинг давримиз ўтди, энди қўлимиздан нима ҳам келарди», деган ибораларини эшитганмиз. О. Шарафиддинов эса бунинг акси. «Кетган бўлса, оёқ кетган Саид Аҳмад ака, бош ҳали жойида» дегани ҳамон қулоғим остида жаранглайди. Нафақат оёқ, балки

кўз нурлари хиралашган пайтда ҳам бундай шижоат билан ишлаш ҳақиқий маънавий жасоратдир.

Ортиқча дабдабадан узоқ бўлган бу инсон, нафақат оила аъзоларини, балки улар билан муомалага киришган одамларни ўзига оҳанрабодай тортиб оларди. Кўпчиликни ҳаяжонга соладиган нарса — унинг китоблари. 9 январь (ҳозирги Туроб Тўла) кўчасидаги уйнинг меҳмонхонасига киришингиз билан кабинетнинг қия очик турган эшигига кўзингиз тушади. Шифтдан полгача ўрнатилган жавонлар китоб билан лиқ тўлган. Китобларни жойлаштиришда маълум бир система сақлангани яққол кўзга ташланади: жавонларнинг бир қисмида турли-туман лугатлар, энциклопедиялар, «Ажойиб кишилар ҳаёти» туркумига кирувчи китоблар, «Дружба» нашриёти, ўзбек мумтоз адабиёти, ноёб китоблар туркуми, XX аср адабиёти, жаҳон адабиёти намуналари, рус классиклари асарлари, ўзбек, рус, жаҳон адабиёти намояндаларининг танланган асарлари, жаҳон халқлари эртаклари, илмий адабиётлар... хуллас, бу рўйхатни узоқ давом эттиришимиз мумкин. Мана шу тартибда жойлашган китоблар ҳамиша иш жараёнида фойдаланишда бўлар, қизиги — қайси китоб нечанчи қаторда, ўнг ё чап томонида туришини аниқ айтиб берар эди. Алоҳида ўрнатилган жавонларда кундалик иш жараёнида керак бўладиган китоблар, дастхатлари билан совға қилинган илмий ва бадиий асарлар, журналлар, газета ва хатлар, авторефератлар сақланарди.

Умрининг анчагина қисми кўп қаватли уйда ўтгани боис «қариган чоғимизда ҳовлига тушсак», деган орзуси амалга ошди. Вафотига қадар етти йил давомида кенг ва кўркам боғ ҳовлига кўчиб келишди. Бу масканни кўпчилик Л.Толстойнинг «Ясная Поляна»сига ўхшатарди, чунки бу ер ижодкорларнинг зиёратгоҳига айлангани рост. Чет мамлакатлардан, республикамизнинг барча вилоятларидан келиб турадиган меҳмонлар, ёру биродарлар, шогирдлар, радио ва телевидение, матбуот ходимларининг кети узилмасди. Хонадонга ташриф буюрган ҳар бир инсон бир дунё таассурот билан қайтарди...

Шуни ҳам эътироф этиш керакки, кейинги йиллар ижоди жуда сермахсул бўлди. Китобларини қайта ўқир эканмиз, кўпгина саволларимизга жавоб топамиз (айниқса, «Ижодни англаш бахти» ва «Довондаги ўйлар» ўртадаги бўшлиқни тўлдиришга ёрдам беради). Дард билан олишиб, ижоддан тўхтамаслик О. Шарафиддиновга хос. Ёзув столига ўтириб ишлашнинг иложи бўлмай

қолгандан кейин махсус ясатилган кичик столча, устида бежирим дастурхон, абажури аллақачон олиб ташланган, аввалги ёзув столнинг қадрдони бўлган лампа, бир даста қоғоз, «parket»нинг ўрнини эгаллаган шарикли ручка ва лупа ҳаётларининг ажралмас қисмига айланди.

Охирги уч-тўрт йилда олим «қиладиган ишим жуда кўп, барчасига улгуриш керак», деб қайта-қайта таъкидларди. Таржима борасидаги ишларини эшлашнинг ўзи кифоядек туюлади. Лекин бундан ташқари изланишлари қанча. «2005 йилнинг энг фаол ижод қилган журналисти» унвони бекорга берилмаса керак. Ҳатто касалхонада ётганда ҳам ишлашда давом этиш, бизга «инсон қандай бўлиши керак» деган саволимизга жавоб бўларди. Ҳар бир қилинган иш бировга яхши кўриниш учун ёки икки оғиз мақтов эшитиш учун қилинмас эди. У кўпинча, «Ҳа, энди кўлимдан бошқа ҳеч нарса келмаганидан кейин шуни ҳам қилмайми», дерди. Камтарлик биринчи ўринда турарди.

Адабиётни бутун вужуди билан севиш, унга сидқидилдан хизмат қилиш ҳаммага ҳам насиб қилавермайди. Ҳаётини халқ маънавиятини юксалтиришга бағишлаган инсон тақдири нечача тўсиқларга дуч келмасин, уларга бардош бериб ўтишга қанчалар куч ва матонат талаб этилади. Бу инсон ана шу давр машаққатларини енгиб, доимо ҳолисона фикр билдиришга ҳаракат қилган олимлардан.

ОЗОД ШАРАФИДДИНОВНИНГ БАДИИЙ-ЭСТЕТИК ОЛАМИ

I

Устоз Озод Шарафиддиновнинг жами ёзган ва эълон қилган битикларини қайта кўриб чиқиб, кимлар ва нималар ҳақида ёзма-ганларининг ҳисобини қилиш унинг аксини аниқлагандан кўра анча осонроқ бўлса керак, дея ўйланиб қолдим. Кўлам, қамров ҳам шу қадар кенг бўладими ижодкорда! Ахир, қумурсқанинг биргина тана аъзоси ёки қайсидир хатти-ҳаракати ҳақида тадқиқот олиб бориб, бутун умрини шунга бағишлаб ўтказган олимлар ҳам бор ҳаётда. Уларнинг тадқиқотлари балки ўта майда, митти бир ҳодисадан оламшумул хулосалар чиқара оладиган ё шундай умумлашма яшаш мумкин бўлган кашфиётлар даражасига етгандир. Ёки, аксинча, ўша қумурсқанинг айнан ўзидек ўткинчи нарсадир. Ва табиийки, ундан бирор кас ёки жамиятга наф ҳам етгандир ва ёки яна аксидир. Бироқ ишончим комилки, агар ўшандай кашфиётлар бўлган эса, улар инсоннинг онгу шуурини, қалбу руҳиятини, бутун маънавий дунёсини қамраб олар даражада мўъжизавий қудрат касб эта олмайди. Бу мўъжиза, бу қудрат фақат санъатдир. Бинобарин, санъат асарлари яратган, у ҳақда ўйлаган, уни тарғиб эта билган инсонлар ҳам ўша мўъжиза ва қудратга дахлдор зотлардир. Балки ана шу дахлдорлик санъат мўъжизаларининг беадоқлигини кўргани, ҳис қилгани сари мутафаккир инсоннинг маънавий неъматларга нисбатан ниҳоятда чанқоқ бир назарини, муносабатини белгилаб, унинг ҳаёт тарзига, кундалик машғулотига айланиб қолишига сабаб бўлгандир.

Мен Озод домланинг бутун битиклари ичига шўнғиб англаган чўнг бир ҳақиқат шу бўлдики, устоз маънавий оламнинг фавқулудда турфа дунёсига ошиқу лол бўлиб, унинг ҳайратларидан тинимсиз завқ олиб яшаш билан дардланган экан. Бу дардни эса маърифат, адабиёт, санъат аталмиш малҳам билан муттасил даволаб, ҳузур олган экан. Шунинг учун ҳам 77 йиллик машаққату синовларга лиммо-лим умрнинг ҳар лаҳзаси армон, ачиниш, пушаймонликка эмас, аксинча — фақат ва фақат ҳавасга, лойиқ.

Болалигида — бошланғич синфларда ўқиб юрганидаёқ кўхна Тошкентнинг Қорасарой ва Тахтапул кўчалари кесишган майдончадаги бричка арава устида улфатчилик қилиб ўтирадиган Гофур Фуломнинг гурунглиридан баҳрамандлик, Шайхзода билан «Ғиёсод»даги дилдошликлар, Абдулла Қаҳҳору Миртемир давраларидаги завқиб суҳбатлар, Маскову Қозоғистон, Татаристону Тува ва она Ўзбекистоннинг ўнлаб бепоён сарҳадларида, хорижда адабиёт ҳам санъат аҳллари билан ўтган адабий кеча, учрашув ва ҳоказо тадбирлар шукуҳи билан яшаган, 12 яшар чоғида Шайхонтохур гузаридаги сайлгоҳда Найзонгул деган кўзбойлагич томошаларига анграйиб, ҳатто соат ҳисобини билмайдиган саводи йўқ буви билан ўша кезлардаги Ҳамза театрининг «Отелло», «Жалолиддин Мангуберди» спектакларини кўриб вояга етган, 60-йилларда филология факультетининг ҳозирги Миллий театрга бақамти биносида сахна буюклари Сайфи қори Олимов, Наби Раҳимов билан шахмат суришиб, улфатчилик қилиб юрган ва ниҳоят, бирга таҳсил олиб, ярим асрлар чамаси «Ўзбекфильм»дек оҳанрабо кино гуриллаган қизгин муҳитда ишлаган дилбар аёл билан оилавий умргузаронлик қилган одамнинг ҳаётини ёдга олиб ҳавасланмай бўладими?! Уни инсон, олим, мунаққид, мутафаккир этиб шакллантирган ва элга танилган муҳит бу ҳамиша адабиёт ва санъат бўлди. Бадиий сўздан қалбда, онгу шуурда пайдо бўлган кечинмалар, ўй-мушоҳадалар театр, кино, мусиқа ва санъатнинг яна бошқа соҳалари туфайли янада кўркамлашди, рангин тус олди. Вақти келиб, бу соҳаларнинг ҳам ривожига, такомилга хизмат қилди.

Озод Шарафиддиновнинг театр, кино, мусиқа, телевидение ва радио асарлари борасидаги кўплаб мақола, ўй-мулоҳазалари дастлаб драматургия ҳақидаги қарашлари, тушунчаларининг шаклланиши билан чамбарчас боғлиқ. Хомчўт қилиб кўрилса, домланинг драматургия ва санъатнинг турли соҳаларига оид мақола, эссе ва тақризлари ўттизни қоралаб қолади. Бунинг ёнига яна турли ижодкорларнинг адабий портретлари, эсселар, назарий ҳам амалий мақолалар таркибидаги драматургик, кинодраматургик ижод ва унинг табиати ҳамда маҳорат ҳақидаги бўлимлари, луқмалари, катта-кичик парчалар шаклидаги таҳлиллари кўшиб ҳисобланса, бу рақам юзга бориб қолса ҳам ажабмас. Ва бу санокнинг ичида унча-мунча тадқиқотчининг қаловланиб ҳам қолиши эҳтимолдан холи эмас. Бинобарин, ана шуни назарда тутиб, бу битикларни муайян таснифга келтирилса, устознинг

адабий-бадий ижоддан бошқа санъат соҳаларига доир эстетик қарашлари тартибланади. Тўлақонли хулосалар чиқариш учун асос бўлади.

Айни чоғда О.Шарафиддиновнинг санъатга оид эстетик қарашлари ифодасини топган илмий, бадий-танқидий ва бошқа таҳлилий ҳам тавсифий битиклари қаторида унинг санъат ва санъатшуносликка оид таржималарини ҳам қўшиб таснифлаш устознинг бадий-эстетик дунёсини тўлиқ тасаввур этишга хизмат қилган бўлар эди. Шулардан келиб чиқиб, Озод Шарафиддиновнинг санъатга оид эстетик қарашлари акс этган манбалар таснифи қуйидагича бўлиши мумкин:

1. Адабий портретлар, турли мақолалар таркибидаги драматургия, театр, кино ва бошқа санъат соҳаларига оид қайдлар, қарашлар, таҳлиллар, мулоҳазалар.

2. Драматурглар, драматургия, театр спектакллари, кино, телевидение асарлари ва ижодкорлари ҳақидаги махсус мақолалар, эсселар, тақризлар.

3. Драма асарлари, киносценарийлар ҳамда санъатшунослик масалаларига доир тадқиқот ва мақолалар таржималари.

Ана шу таснифнинг биринчи йўналиши кейингиларига нисбатан аввалроқ буй кўрсатган ҳодиса бўлгани, олим ҳам мунаққид Озод Шарафиддиновнинг эстетик қарашлари кейинчалик ҳам мана шу йўналишдаги мақолаларида яққол намоён бўлгани учун, қолаверса, бу тахлит битикларнинг салмоғи ва залварини эътиборга олиб, кузатишларимизни даставвал асосан мазкур йўналишга қаратамиз.

Маълумки, домла адабий портрет жанри устаси эди. Ўзбек ва жаҳон халқлари адабиётининг ўнлаб намояндалари ҳақида яратган адабий-танқидий портретлари мазкур жанрнинг ўзбек танқидчилиги ва адабиётшунослигидаги ривожини таъминлади. Энг муҳими, бу портретлар ижодкор шахс дунёсининг, у яратган образлар оламининг бор манзарасини тўлиқ қамраб, ўқувчида яхлит тасаввур уйғота олиши билан қимматлидир. Демак, олим портрет яратар экан, ижодкор таржимаи ҳоли ва адабий оламининг ҳамма босқичларини, каттаю кичик барча пучмоқларини ёритиб беришни мақсад қилади. Шу тариқа, адибнинг гарчи асосий фаолияти адабий-бадий ижод бўлса-да, унинг театр, кино, ҳатто телевидение радио учун ёзган асарлари ҳақида ҳам албатта тўхталиб, фикрлар айтади ёки камида факт сифатида қайд этиб кетишни унутмайди.

Домланинг умри давоми ўрганган, тадқиқ этган ва сидқи садоқат кўрсатган Абдулла Қаҳҳор ҳақидаги адиб ҳаётлиги даврида — 1967 йилда ёзган ва Озод Шарафиддин ов ижодининг чўққиси бўлган асарларидан бири дея адабиёт шуносларимиз эътироф этган «Истеъдод жилолари» адабий портретида эътибор асосан насрий асарларга — ҳикоя, роман ва қиссаларга қаратилган. Уларнинг ғоявий-бадиий хусусиятлари, ўзбек ва жаҳон адабиёти намуналари қаторидаги ўрни масалалар и батафсил таҳлил этилган. Бироқ Абдулла Қаҳҳор ижодида алоҳида ўрин тутадиган ва уни росмана драматург сифатида ўрганишга лойиқ саҳна асарлари махсус тадқиқ этилмайди. Адабий портретнинг бир ўрнида бадиий асарда кулги ҳақида тўхталиб, «Шоҳи сўзана» комедиясига, ёзувчи меҳнатининг нақадар машаққатли эканини кўрсатиш учун «Оғрик тишлар», «Сўнгги нусхалар»га, адиб асарларининг ҳаққонийлиги, табиийлиги ва тили, у «яратган образли иборалар, метафораларнинг халқ ҳаёти билан, ўзбек урф-одатлари билан» боғлиқлигини исботлаш учун яна «Сўнгги нусхалар»га қисқача, йўл-йўлакай мурожаат этади. Бундай муносабатни, назаримда, шундай изоҳлаш мумкинки, аввало мазкур адабий портретни яратишда домла биографик ёки хронологик йўлдан бормайди. Бутун фикрини ғоявий ва бадиий муаммоларга йўналтириб, асарларни асосан муайян адабий проблемалар талабига кўра таҳлилга тортади ва шу замида Абдулла Қаҳҳорнинг инсон ва ижодкор сифатидаги фазилатлари ва маҳоратини кўрсатиб беради. Қолаверса, олим «Истеъдод жилолари»га қадар Абдулла Қаҳҳорнинг «Оғрик, тишлар», «Аяжонларим» пьесаларини «Ўзбек аёлининг тақдирлари» мақоласида атрофлича таҳлил этган, «Тобутдан товуш» («Сўнгги нусхалар») комедияси ҳақида эса махсус тақриз-мақола ёзиб эълон қилган эдики, уларни адабий портрет таркибига киритиш тақрор ёки камида осон йўлдан бориш бўлар эди.

Одил Ёқубов ҳаёти ва ижоди ҳақидаги 1975 йилда ёзилган «Ижод довлари оша...» адабий портретини ҳам кўпгина жиҳатларига кўра «Истеъдод жилолари»га яқин деса бўлади. Гарчи бу портрет тўла хронологик асосга қурилиб, тадрижий равишда ёзувчининг таржимаи ҳоли ҳикоя қилинган, йилма-йил эълон қилиб борилган асарлари таҳлил этилса-да, уларда ҳам конфликт, схематизм, шаблон, ҳаёти йлик, замонавийлик, тарихийлик каби ғоявий-бадиий муаммолар атрофида фикр фокуслашади. Ва, аввало, ана шу муаммоларнинг айримлари Одил

Ёқубовнинг ўтган аср 50-йиллари давомида яратилиб, Ҳамза (ҳозирги Миллий) театри сахнасида қўйилган тўртта пьесаси мисолида қайд қилиниб ёки қисман таҳлил этилади.

Худди шундай фрагментар ёндашувни олимнинг 1974 йилда нашр этилган «Яловбардорлар» номли танқидий-биографик очерклар тўпламидаги айрим кичик портретларда ҳам кузатиш мумкин. Хусусан, Леонид Леонов, Бурди Кербобоев, Андрей Упит, Сергей Михалков каби хориж адабиёти намояндлари ҳаёти, ижтимоий фаолияти ва ижоди борасида сўз юритар экан, муаллиф уларнинг драматургия, кино, праматургия соҳаларида ҳам қалам тебратганини, бу асарлар ўз даврида ва номлари зикр этилган адибларнинг ижодий тақомилида жуда муҳим аҳамият касб этганини таъкидлайди. Албатта, бу очерклар аввало маърифий характерда бўлиб, ўзбек китобхонини собиқ иттифоқ адабиётидаги муҳим ютуқлар, атоқли адиблар ҳаёти ва ижоди билан таништиришни кўзда тутарди. Уларнинг ҳажми ҳам ўн-ўн беш саҳифадан ошмас эди. Бироқ О. Шарафиддинов ана шу қисқа маърифий очерклар қаҳрамонларининг драматургия борасидаги изланишларига тўхталар экан, улар баҳонасида айрим ижтимоий ва эстетик муаммоларни илгари суришга ҳаракат қилади, китобхонни оддий маълумот билангина эмас, балки санъат ва ҳаёт ҳақидаги мушоҳадалар билан қуроллантиришни кўзлайди.

«С. Михалков санъат фақат ижобий ҳодисаларни тасдиқлаш билан чекланмаслиги керак, деб ҳисоблайди. Унинг фикрича, ҳаётдаги камчиликларга қарши курашда, уларни таг-томири билан юлиб ташлашда санъатнинг ҳамма воситаларидан кенг фойдаланиш керак... Маълумки, уруздан кейинги дастлабки йилларда «конфликtsizлик назарияси» таъсирида драматургия соҳасида жиддий қолоқлик пайдо бўлган эди. У пайтларда айниқса сатирик пьесалар жуда камайиб кетган эди». Ёки С. Михалковнинг болалар учун ёзган драматик асарлари ҳақида фикр юритаркан, мунаққидлик тамойилларига содиқ қолиб, иттифоқ миқёсида энг олий мукофот билан тақдирланиб турган адибни ҳам аяб ўтирмайди: «... Михалковнинг «Коньки», «Махсус топшириқ», «Кувноқ туш» каби асарлари майдонга келди. Бироқ буларда ёзувчи воқеа ва характерларнинг ички моҳиятини очишдан кўра, сюжетнинг қизиқарли бўлишини кўпроқ ўйлаган. Шунинг учун улардаги конфликтлар суст, ҳаётдан узоқ чиққан».

Бу мулоҳазаларни ўқиб, Озод домла мунаққид учун «зарур

бўлган... сифат ... ҳалоллик» дея ёзганида, ўз ақидасига ҳар қандай давр ё ҳар қандай вазиятда ҳам тўлиқ амал қилганига ишонч ҳосил қиласиз.

Албатта, муайян ижодкор ҳақида тадқиқот, адабий портрет ё бошқа бир муносабат билан бирор мақола ёзилар экан, ўша ёзувчи ижодининг асосий йўналиши бўлмаган соҳалардаги машқ ва тажрибалари эмас, балки унинг ижодкор сифатидаги адабиётда ўрнини ва қиёфасини белгилаган асарлари ҳақида батафсил мулоҳаза юритилиши, шуларгина кенг таҳлилга тортилиши табиий. Бинобарин, унинг ижодий йўлида шунчаки бир ҳодиса бўлган драма ё бошқа санъатларга оид асарлари мунаққид нигоҳида ҳам қайд қилиб ўтилади, холос. Бу, хусусан, Пўлат Мўмин, Фарҳод Мусаёнов ҳақидаги «Болаларнинг севимли шоири», «Болаларни қалбдан севиб» адабий портретлари мисолида кўринади. Бироқ шундай саҳна асарлари яратган ижодкорлар борки, бу асарлар уларнинг ижодий тақомилида, адабиёт ва театр санъатимиз ривожига жуда муҳим ўрин тутди. Мен бу ўринда Чўлпон, Мақсуд Шайхзода, Иззат Султон, Саид Аҳмад драматургияси ва шулар ҳақидаги О. Шарафиддинов адабий портрет ва мақолаларидаги алоҳида лавҳаларни назарда тутаман.

Озод ака талабалик йиллари Мақсуд Шайхзоданинг маърузасини эшитган, у билан 50-йиллар охирида — шоир ноҳақ жазоланиб оқлангач, қамоқдан қайтиб келгандан сўнг то умри охирига қадар, яъни 1967 йилгача яқин алоқада бўлган. У 1961 йили «Мақсуд Шайхзода» номли салмоқли адабий портрет яратади. Мазкур портретда шоирнинг «салкам 35 йиллик ижоди»ни қамраб олиб таҳлил этишга ҳаракат қилади. Асосий эътиборни шеър ва дostonларига қаратиб, унинг ўзбек адабиёти ва санъатида воқеа бўлган икки драматик асари ҳақида бир озгина тўхталади. Уруш йиллари яратилган «Жалолиддин» драмасыни 15—20 сатрда эсга олиб, 50-йиллар адоғида ёзилган «Мирзо Улуғбек» фожиасига икки-уч саҳифада муносабат билдириб ўтади. Гарчи ана шу саҳифалар сўнгини «Мирзо Улуғбек»ни Шайхзоданинг йирик ижодий муваффақиятлари қаторига киритиш мумкин» дея хулосаласа-да, нима учундир, ўзига жуда маъқул бўлган кичкина бир лирик шеър таҳлиliga тадқиқий қувватининг бутун кўрини бағишлай биладиган олим «ҳажм жиҳатдан бошқа кўпгина саҳна асарларидан фарқ қилгувчи трагедия»га келганда эҳтиросларини жиловлайди. Бу ҳол Шайхзода вафотидан ўн йил ўтиб ёзил-

ган «Умрлар бўладики...» номли ҳажман чоғроқ хотира мақо-ласида яна сезилади.

Бундай ёндашувнинг сабаби адабий портретдан кейин қирқ йил ўтиб, иккинчи мақоладан эса қарийб чорак асрдан сўнг «Уч чўққининг бири» мақоласида ва 2003 йил ёзилган «Адаби-ётимиз фидойиси» номли хотираларида изоҳланади. Агар хо-тираларида домла Шайхзода оқлангандан кейин биринчи бўлиб шоир ҳақида адабий портрет ёзиб, у вақтлар ўзининг «тажри-баси кам, қалами анча нўноқ» бўлганини, иккинчидан эса, «ни-мани ёзиш мумкин ва нимани ёзиш мумкин эмаслиги қатъий белгилаб қўйилгани»ни эслаб, қамалиб келган одамдан кўпчи-лик ўзини тортиб юрган пайтда журъат қилиб, инсоний жасо-рат кўрсатганини мантиқан англатса, «Уч чўққининг бири» тақ-ризида қирқ йил давомида «Мирзо Улуғбек» трагедияси ҳақида ўйлаб юриб, охири келган сўнги хулосасини самимий эъти-роф этади ва ўша тийилган эҳтиросларининг жиловини росма-на бўшатиб юборади.

«Бу мақола қирқ йилча аввал — «Мирзо Улуғбек» биринчи марта китоб бўлиб чиққанида ёзилмоғи керак эди. ...«Мирзо Улуғбек»нинг оддий адабий ҳодисалар қаторидан чиқиб, умум-миллат қўламида муҳим аҳамият касб этишини тушунмоқ учун қирқ йил муҳлат, тўғрироғи, бунинг учун юртимизнинг муста-қил ривожланиш йўлига ўтмоғи зарур бўлади. Мустақиллик XX аср ўзбек адабиёти ҳодисаларига янги кўз билан қарашга, асар-ларни қайта ўқиб, чуқурроқ ва холисроқ баҳолашга имкон беради».

Дарҳақиқат, олим «чуқурроқ ва холисроқ баҳолашга» айнан мустақиллик даврида имкон топди. Таъбир жоиз бўлса, Мақсуд Шайхзода ҳақидаги ана шу уч давр, уч адабий-танқидий жанр-даги (адабий портрет, 1978 йилда ёзилган хотира мақола, теле-спектаклга тақриз) мақолалар мисолида О. Шарафиддиновнинг илмий-ижодий эволюцияси билан боғлиқ баъзи жиҳатлар на-моён бўлгандек туюлади. Масалан, у 1961 йили «Жалолиддин» ҳақида «драма жиддий ғоявий камчиликлардан ҳам холи эмас эди» дея асосий қахрамоннинг «синфий қиёфаси чуқур очилма-гани»ни қайд этган бўлса, кейинроқ «санъатни шунчаки ғоялар-нинг оддий таржимаси деб тушунишга, санъатнинг моҳиятини вульгарлаштиришга, бадиий образларни сиёсий-ижтимоий ғояларнинг қуруқ иллюстрациясига айлантириб қўйишга қарши» қарашлари шаклланиб, қатъийлашгач, ўз фикрини ўзгартиради.

Пьесадаги воқеа ва образларни, муаллиф позициясини, бадиий маҳоратини қайта ўрганиб мушоҳада этгач, қуйидагича хулосага келади: «Шайхзода санъаткор сифатида XIII асрда яшаган турли-туман одамларнинг жонли характерини яратиш билан кифояланмай, ўз қаҳрамонларининг ижтимоий-синфий моҳиятини ҳам чуқур очиб берган. У сўнгги хоразмшоҳ Жалололдин ҳаётининг муайян даврини — мўғулларга қарши курашган йилларини тасвирлар экан, уни идеаллаштирмайди, балки характеридаги зиддиятларни, кейинчалик ривожланиши мумкин бўлган салбий сифатларини ҳам маҳорат билан очади». Худди шундай тадриждаги ўсиш ҳар уч мақолада Мирзо Улуғбек образи ва умуман мазкур номдаги асарнинг ўзига берилган баҳода ҳам қузатилади.

Адабий портретда: «Мирзо Улуғбек» трагедиясида Шайхзоданинг Шекспир асарларидан ўргангани сезилиб туради», деб баҳо берилса, «Умрлар бўладики...» мақоласида «Шайхзода бу драмасини ёзишда буюк Шекспир тажрибасидан кенг фойдаланган»ини исботлашга уринади. Истиқлол йиллари ёзилган мақолада эса олим «Мирзо Улуғбек» драмасини ҳеч бир иккиланмаган ҳолда жаҳон адабиётининг энг ёрқин намуналари билан бир қаторга қўйса бўлади. Агар бу фикрга қўшилмайдиган бирор одам бўлса, марҳамат, ўртага чиқсин — мен у билан ҳар қанча баҳс қилишга тайёрман», деб чапанича жўмардлик қилиш даражасида қизгин эҳтиросларга берилади.

О. Шарафиддиновнинг 80-йиллардаги адабий-танқидий мақолалар тўпламларида атоқли адабиётшунос олим ва драматург Иззат Султон ҳақидаги «Иззатга муносиб отахон ижодкор» номи мақоласи бор. Унда олимнинг асосан илмий фаолиятига урғу берилиб, сўнг «ижодининг иккинчи палласи» бўлмиш драмалари ва кинодраматургияси хусусида айрим фикрлар билдирилади. Хусусан, тарихий мавзудаги пьесаларини бир-бир эслагиб, сўнг замонавий мавзудаги «Имон», «Билмайин босдим тиканни» драмаларининг ўзбек драматургиясида янги воқеа бўлганини айтади, уларда «психологик драманинг ҳамма белгилари мавжуд»лигини, маънавий-ахлоқий проблемаларни схематизмдан холи, инсоний жозибага эга образлар орқали акс эттира билганини таъкидлайди.

Мазкур мақола отахон ижодкорнинг 70 йиллик таваллуд санаси муносабати билан ёзилган тўйхат эди. Табиийки, унда вақтли матбуот имкониятидан келиб чиқиб, асосан, ижодий таржимаи ҳол баён этилади, холос. Ва яна, балки, Озод домла «Имон»

драмаси асосидаги Ҳамза (ҳозирги Миллий) театри спектакли ҳақида 1960 йили файласуф Сулаймон Азимов билан ҳаммуаллифликда «Виж дон қўшиғи» номли махсус тақриз ёзиб, бу асарнинг ўзбек драматургияси ва театр санъатида воқеа бўлганини атрофлича асослаб, ундаги ғоявий-бадиий хусусиятларни, образлар талқини, режиссёр ва актёрлар муваффақиятини анча кенг таҳлил этгани учунми, ўз-ўзини яна такрорлаб ўтиришни ортиқча билган бўлиши мумкин.

Бироқ мунаққид тўйхатларни ҳам муҳим ғоявий-эстетик муаммоларни дадил кўтарадиган, баҳонай сабаб, ижодкор ва ундан нари ўтиб санъатнинг ўзига хос табиати, вазифалари ва унинг ҳар бир санъаткор адибда ўзига хос тарзда намоён бўлишини исботлай олинган мумкин бўлган танқидий мақолага айлантириб юборади. Бу жиҳатдан 1990 йили эълон қилинган «Саид Аҳмаднинг санъати» номли адиб ижодий фаолиятининг ярим асрлик санасига бағишланган мақола яққол мисол бўла олади.

Саид Аҳмаднинг «Келинлар кўзғолони» комедияси мазкур жанрнинг ўзбек драматургиясидаги ривожда жуда жиддий ҳодиса бўлгани бугун кўпчиликка яхши маълум. Бироқ асар 70-йиллар ўрталарида ҳозирги Миллий театримизда Ўзбекистон халқ артисти Баҳодир Йўлдошев томонидан илк бор сахналаштирилганда, томошабиннинг қизғин эътирофига қарамай, кескин танқидларга учради. Асар илк жамоат кўригидан бошлаб том маънодаги найзобозлик объектига айланди. Уни аксарият мутахассислар енгил-елпи масхарабозлик дея баҳолادилар, отахон театр сахнаси учун номуносиб асар, дедилар. Ваҳоланки, қувноқ водевил йўсинидаги ўзига хос миллий комедия бўлган «Келинлар кўзғолони» спектакли жанрининг янги воқеа бўлаётган даврга ҳамоҳанг равишда ислоҳ бўлаётгани, жиддий ўзгаришга, янгиланишга учраётганининг дастлабки ишораси эди. Асар сахналаштирилган пайтдан бери ўтган ўттиз йилдан ортиқ вақт мобайнида ҳаётнинг ўзи бу фикрни тасдиқлади. Ҳали-ҳануз бу асар ва шу асосдаги спектакль ҳамда кино фильм халқимизнинг назарида. О. Шарафиддинов ана шу объектив ҳолатни теран илғаб, 1990 йилдаёқ тўйхат мақолада «комедия ҳақидаги бир томонлама, китобий тасаввурлар»ни инкор этади, ундан ахлоқий-маънавий ёхуд фалсафий «мангу» муаммола, теранлик излаган мунаққидлар билан баҳсга киришади. Йўқ, у ҳар бир танқидий чиқишдан узундан-узоқ иқтибослар келтириб, кимларнидир

номларини санаб, тадқиқот ўтказиш йўлидан бормайди, бунга тўйхат табиати кўтармас ҳам эди. Аммо олим биргина ижтимоий-бадиий муаммони — санъат асарларидаги теранлик масаласини кичик бир табрик мақола марказига олиб чиқиб, «Келинлар кўзғолони» ҳақида ўзигача ёзган барча мунаққидлар битикларидан залварлироқ фикр айтади: «Келинлар кўзғолони»дан теранлик талаб қилганимизда қанақа «теранлик»ни назарда тутганмиз. Агар бу Достоевскийнинг «Телба»сига, Толстойнинг «Уруш ва тинчлик»ига ёхуд Чингиз Айтматовнинг «Қиёмат»ига хос теранлик бўлса... бундай теранлик «Келинлар кўзғолони»да, албатта, йўқ. Асарда, адабиётда бундай теранлик бўлгани яхши, албатта. Аммо бундай теранликни санъатнинг бирдан-бир белгиси деб қараб бўлармикан? Ҳамиша, ҳар қандай асардан, ҳамма ижодкордан бир хил даражада шундай теранлик талаб қилиб бўлармикан? Қолаверса, «теранлик»нинг ўзи ҳам ҳамма даврлар учун, ҳамма муаллифлар учун бир хил, сира ўзгармайдиган нарса бўлармикан? Шундай саволларга таяниб, мулоҳаза юритилса, кўринадики, «Келинлар кўзғолони»да ҳам теранлик бор. Фақат бу теранлик ўзбек миллий турмушини тасвирлашдаги, миллий характер моҳиятини очишдаги теранликдир.

Назаримда, ана шу фикрлар олим ва мунаққиднинг илмий-ижодий «мен»ини яққол намоён этади. Яъни, бир асар баҳона, О. Шарафиддинов нафақат «Келинлар кўзғолони» комедияси ёки Саид Аҳмад ижоди салмоғини, айти пайтда умумсанъат жараёнининг хусусиятини, янгиланаётган жанр табиатининг моҳиятини назарий жиҳатдан асослайди. Унинг кейинги ривож учун туртки берадиган мулоҳаза ва умумлашмаларни илгари суради.

Озод Шарафиддиновнинг Чўлпон ижодига муҳаббати, англаб-англамай, аллазамонларда пайдо бўлган. «Кеча ва кундуз» романини уруш йиллари бир кечада ўқиб битирган эса-да, бироқ замон тақозосига кўра, уни росмана ўрганиш ва тадқиқ этиш имкониятига домла фақат мустақиллик йилларида тўлиқ эриша олди. Айниқса, «Тирик сатрлар» тўпламининг қисмати билан боғлиқ можаролардан сўнг (1968 йил) Чўлпон ижоди у ёқда турсин, номини ҳам тилга олиш тақиқланди. Бироқ ўтган асрнинг 80-йиллари ўрталарига келиб жамиятда содир бўлган ўзгаришлар сўнган умидларни яна ёлқинлантира бошлади. Афсуски, 1987 йил февралда «мафкурачи опа» томонидан уюштирилган тагин бир «томоша» шоир ижодига муносабатни яна тизгинлашга маж-

бур этди. Гарчи «юқори» ҳар қанча қарши бўлса-да, давр ўзгараётган, янгича яшаш истаги, янги талаблар майдонга чиқаётган эди. Олим айнан шу даврдан бутун куч-ғайрати, қалб шижоатини Чўлпон ижодини қайта юзага чиқариш ва кенг кўламда тадқиқ ҳам тарғиб этишга сарфлади. Шоир асарларининг турли нашрларини амалга ошириш, у билан боғлиқ маълумотларни архив ва фондлардан қидириш, уни кўрган, билган одамлардан суриштириб билиш, имкон қадар тўлақонли ижодий биографиясини яратишда жонбозлик кўрсатди. Ана шу саъй-ҳаракатлар натижаси ўлароқ 1991 йил «Чўлпон» нашриётида «Чўлпон: Шоир ҳақида ривоятлар ва ҳақиқатлар» китоби, ундан кейин эса «Истиклол фидойилари» туркумида ҳамда «Чўлпонни англаш» китобчалари чоп этилди. Сўнг шулар асосида ва яна айрим янги топилган далиллар бўйича вақтли матбуотда, адабий-танқидий тўпламларида Чўлпон ҳақидаги турлича характердаги катта-кичик мақолалари, адабий портретлари босилди. Ана шу чиқишларида олим Чўлпоннинг драматург ва санъат масалалари билан шуғулланувчи санъатшунос сифатидаги ижодий қиёфасини ҳам намоён этишга уринади. Унинг ўнга яқин драмалар яратгани ҳамда деярли барчаси саҳнага қўйилгани, «шунга кўра, Чўлпон нафақат ўзбек драматургиясининг ривожига, балки ўзбек театрининг тараққиётига ҳам салмоқли ҳисса қўшганини» айтиб, фикрини пухта далиллар ва ўзига хос мантик ҳам эҳтирос билан исботлайди. Унинг 1914 йилдаёқ «Бой» деган драма ёзгани ҳақидаги тахминларга изоҳ бериб, сўнг 20-йиллардаги пьесаларини қайд этади. 1916 йилдаёқ Маннон Уйгур, Абдор Ҳидоятлов, Етим Бобожоновлар билан ҳамкорлиги бошланганини, 1921 йилда янги ташкил этилган ўзбек драма театри Чўлпоннинг «Ёрқиной» драмаси билан биринчи мавсумини очганини, умуман, Ҳамза (ҳозирги Миллий) театри билан умри сўнгига қадар яқин ҳамкорликда бўлганини, оригинал пьесалардан ташқари Шекспир, Гоголь, Гольдони, Горький саҳна асарларини таржима қилиб берганини қисқача айтиб ўтади. 1923—1926 йиллар мобайнида Москвада очилган ўзбек драмстудиясидаги фаолияти, Мейерхольд, Вахтангов, итальян халқ театри, хитой ҳамда турк санъати ва санъаткорлари, ёш ўзбек санъаткорлари, миллий театр, мусиқа борасидаги мақолалари, «Яна уйланаман» комедиясининг ижодий тарихига оид айрим маълумотларни таҳлилга тортади. Лекин олимнинг Чўлпоннинг драматургик маҳорати ва санъаткорлигига доир кузатишлари ва шу баҳона айрим эстетик

қарашлари бевосита «Ёрқиной» пьесаси таҳлиliga бағишланган фикрларида яққол кўринади.

«Ёрқиной» Чўлпоннинг ўнга яқин драматик асарларидан бизгача тўлиқ етиб келган ягона пьесасидир. О. Шарафиддинов пьесани таҳлил этаркан, уни драматургик ижоднинг умумжаҳон тажрибалари ракурсида тадқиқ этишни мақсад қилиб олади. Зеро, асар тадқиқотчи наздида шундай ёндашувга бардош бера олади: «Баъзи асарларида... Чўлпон очикдан-очик Шекспир изидан боради ва шекспирона характерлар яратишга интилади. Бу жиҳатдан «Ёрқиной» драмаси характерли». Бу жиддий даъво. «Ёрқиной»ни ўқиган китобхоннинг дабдурустан бундай фикрга қўшилиши қийин. Чунки асарда зоҳиран бир оз мураккаблаштирилган сюжет ва образлар тўқимаси, қаҳрамонлар хатти-ҳаракатларидан анъанавий Шарқ ишқий-романтик дostonлари, эртактарининг иси келади. Буни олим кескин рад этади. «Пьесада муаллифнинг диққат марказида Ёрқиной билан Пўлат ўртасидаги ишқ-муҳаббат туради, бироқ драматург уларнинг муҳаббатини кўрсатиш орқали кўп асрлар мобайнида халқ оғзаки ижодида ҳам, мумтоз адабиётимизда ҳам кўп қаламга олинган «ишқ дostonи»га яна битта янги боб қўшмоқчи эмас... Пьесада Ёрқинойнинг севгиси жуда жиддий психологик муаммоларни қўйишда бир восита, холос. Бу — юрак ва тафаккур, ҳис ва бурч ўртасидаги муносабатлар, улар ўртасида тез-тез туғилиб турадиган конфликтлардир».

Олим ана шу «мангу» муаммони пьесанинг бош ғояси дея, воқеалар ривожини, персонажлар ҳаракат мантисини шунга боғлайди. Ёрқинойни ҳам, Пўлат образини ҳам ўзига мустақил ҳолда шу ғоя ифодаси сифатида талқин қилади. Улардаги характер хусусиятларининг намоён бўлишини тўлиқ «бурчни улуғлаш»га қаратилган, деган фикрда қатъий туради. Албатта, домла келтирган таҳлилий далиллар асосли ва пухта. Аммо пьеса воқеалари оқимида бу фикр ўзининг тўла тасдиғини топмайдигандек туюлади. Чунки Ёрқинойдаги хоҳиш билан бурч (домла «ҳис» деб қўлагани бу «хоҳиш», чунки бурч ҳам аслида ҳиссиётдир) ўртасидаги курашнинг Пўлатдаги «севги билан бурч» ўртасидаги курашдан жиддий фарқи бор. Бу ўринда асардаги воқеа ва характерлар мантисига муайян нотекислик ва номутаносиблик борлигини айтмоқ жоиз. Акс ҳолда «маҳлиёлиги»миз объектив ҳақиқатни англашга бир оз соя ташлаб қолади. Бизнингча, домланинг «Ёрқиной» «романтик эртакт эмас, умумбашарий муам-

молар ҳақида баҳс юритувчи, эрк, муҳаббат, адолат, мардлик ва номус масалаларидан нақл қилувчи, кўпгина ғоялари бугун ҳам қимматини йўқотмаган ижтимоий-фалсафий драма даражасига кўтарилган асардир», деган хулосаларига қўшилган ҳолда, мазкур асарни ўтган аср 20-йилларида яратилган бир қатор жиддий жадид пьесалари ва жадид ғоялари теграсида талқин этиш ҳақиқатга яқин бўлади. Чунки айнан жадид адабиётида, жумладан, унинг энг сара намуналари бўлган сахна асарларида «бурч» масаласи, Ватан ва миллат олдидаги фуқаролик бурчи биринчи даражали масала бўлиб, бу ўз навбатида юрт большевизм, янги мустамлакачилик асоратига тушгач, айниқса, 20-йилларга келиб ўзининг тўлақонли ғоявий ҳам бадиий ифодасини топмоқда эди. Чўлпоннинг «Ёрқиной» драмаси айнан шу ғоявий йўналиши ва бадиий хусусиятларига кўра ўша давр театр сахналарида қайта-қайта сахналаштиришга мушарраф бўлади. Бу фикр ҳам аслида домланинг эътирофи. У 1996 йил ёзган «20–30-йилларда жадид адабиёти» мақоласида шундай қарашни дадил илгари суради.

Умуман, «Чўлпон ва театр», «Чўлпон – санъатшунос» мавзуларида жуда қизиқарли ва салмоқли йирик тадқиқотлар яратиш имконияти мавжуд. Бинобарин, шунга тўла фурсат етди ҳам. Гарчи бу йўналишда айрим ишлар, изланишлар, диссертациялар қилинган ва қилинаётган бўлса ҳам, бироқ фундаментал илмий тадқиқот ҳозирча яратилгани йўқ. Ваҳоланки, Озод Шарафиддиновнинг мақола ва адабий портретларида айнан шу масалаларда ташланган уруғ айнан ўшандай фундаментал тадқиқотга хамиртуруш бўлиши мумкин.

Олимнинг нафақат Чўлпон, 20–30-йиллардаги жадид драматургияси, Ҳамза Ҳакимзода ижоди, жумладан, унинг пьесалари борасидаги оҳорли фикрлари орада ўн-ўн беш йиллар чамаси ўтган бўлса-да, қимматини сақлаб қолмоқда. Айрим иқтибосларга диққат қилайлик: «20-йилларда жадид драматургияси ҳам жуда самарали тарзда дадил қадамлар билан ривожланди. Янги пайдо бўлган ўнлаб драматик асарлар миллий театрнинг *мислсиз ривожини* вужудга келтирди ва бу икки ҳолат бирлашиб, 20-йиллардаги маънавий ҳаётнинг узвий қисмига айланди». («20–30-йиллардаги жадид адабиёти» мақоласидан). Биз таъкид берган «мислсиз ривожини» ибораси бу ўринда шунчаки эҳтирос маҳсули эмас. Аксинча жараёни пухта ўрганиб, теран англаган тадқиқотчининг қатъий хулосаси. Дарҳақиқат, янги ўзбек театри ва

драматургиясининг шаклланиши, росмана оёққа туриши, тараққий этиши билан боғлиқ қарийб бир асрлик тарихида 20-йиллардаги жадид драматургияси ва театричалик қизғин ва гуллаган бошқа бир давр йўқ.

Биз келтирмоқчи бўлган кейинги иқтибослар О. Шарафидиновнинг Ҳамза Ҳакимзода ҳақидаги янгича қарашларига тегишли. «Унинг (Ҳамзанинг) жадидлиги 1917–1918 йилларда энг юксак нуқтага кўтарилди, лекин кейинги йилларда ҳам йўқ бўлиб кетгани йўқ. Табиийки, бу мулоҳазалар ҳали атрофлича талқиқотни талаб қилади» («Истибод қурбони ёхуд ўзлигидан маҳрум этилган шоир» мақоласидан).

«20-йилларда Ҳамза ҳам жадидона руҳдаги драмалар яратди. Булар «Қаҳрамон ўғиз», «Фарғона фожиалари», «Мухторият»¹ каби асарлардир. Улар мазмунан шўро адабиётининг қолипларига тўғри келмайди, шунинг учун шўро адабиётшунослари бу асарларга кам аҳамият берди. Уларни ғоявий чалкашликда, ўтмишни идеаллаштиришда айблаб, шу билан таҳлилни мухтасар қилиб кетаверди. Бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас эди, негаки объектив таҳлил давом эттирилса, Ҳамзанинг совет адабиётининг асосчиси тарзидagi образига доғ тушиб қоларди» («20–30-йилларда жадид адабиёти» мақоласидан).

Қўринадикки, Озод Шарафидинов яқин-яқинларгача айрим адабиётшунос — ҳамзашуносларнинг «1917 йилдан бошлаб Ҳамза шўро адабиёти намояндасига айланди» деган сохта қарашларини айнан инкор этиб, шу даврни шоир ҳаёти ва ижодида жадидчилик қарашлари ва ғояларининг «энг юксак нуқтага кўтарилиши» дея баҳоляпти. Ва бошқа мақоласида яна шу фикрни илгари суриб, ривожлантиряпти. Давомига буюк драматургининг «Тухматчилар жазоси», «Ким тўғри?», «Майсаранинг иши», «Холисхон» каби машҳур асарларини ҳам совет драматургиясининг эмас, жадид драматургиясининг намуналари» деб, қарашларини янада изчилроқ баён этипти. Албатта, Ҳамза ижодига янгича ёндашув куртаклари аввалроқ, истиқлолимиз арафасида ниш берган эди. Унинг беш жилдлик «Тўла асарлар тўплами» ва икки жилдлик «Архив каталоги» нашр этилгач, Ҳамза ҳақидаги қарашларнинг нақадар сохталаштирилгани

¹ Ҳамза Ҳакимзонанинг «Фарғона фожиалари» ва аслида «Мухторият ёки автономия» номли пьесаларининг ёзилиш санаси 1918–1920 ҳамда 1917 йиллар бўлиб, 20-йилларда кўпгина театрлар томонидан саҳналаштирилган.

яққол аён бўлди. Бироқ сурнайчининг минг нағмасию карнайчининг бир «ғат-ғат»и...

Мустақилликнинг бешинчи йилида жадид адабиётининг 20–30-йиллардаги баркамоллиги борасида сўз очиб, Ҳамза драматургиясини шу маънода алоҳида таъкидлаб кўрсатган олим, орада уч-тўрт йил ўтиб, буюк маърифатпарвар шоир, драматург, театр ташкилотчиси Ҳамза Ҳакимзода ҳақида махсус мақола ёзиб ва унга масала моҳиятини аниқ ифодалаган сарлавҳа қўйиб эълон қилади: «Истибдод қурбони ёхуд ўзлигидан маҳрум этилган шоир». Яна бир қизиқ томони, мазкур мақолада муаллиф Ҳамзани «ўзлигидан маҳрум этган» бирон адабиётшуноснинг номи айтишни номарғуб иш деб ҳисоблаб, аксинча, ўзини ҳам бу ишларга қай бир даражада «ҳисса» қўшганини эслатиб, таассуф билдиради. Ваҳоланки, домла ўтмишда бирор муносабат билан умумий санокларда шоир номини тилга олгандир, шароит тақозоси билан умумий оқимга жўровоз бўлгандир ҳам. Аммо бу ҳеч қачон «сохталаштириш» мақсадида ёки моҳияти тўла идрок қилинган ҳолатда бўлган эмас. Акс ҳолда домла бу мақоладан аввалроқ эълон қилган «Эътиқодимни нега ўзгартирдим?» номли «истиффор»ида алам ва изтироб билан мана бу сатрларни ёзмаган бўлар эди: «Ёлғон деган нарса юқумли касалдай жуда тез тарқайдиган нарса бўлар экан — унга бир марта йўл очиб берилса, у баҳор селидай ҳаммаёқни қоплаб олади. Шу тарзда ҳаётимизнинг ҳамма соҳаларига ёлғон суқилиб кирди, керак бўлса-бўлмаса ундан кенг фойдалана бошладик, ҳатто санъат соҳасида ҳам бошдан-оёқ ёлғонга асосланган, ёлғонга сажда қилиб яратилган, ёлғонни байроқ қилиб олган асарлар пайдо бўлди. Ўнлаб-юзлаб мисоллар келтириш мумкин. ...Ҳамза ҳақидаги кўп серияли телефильмни эсланг. Номи — «Оловли йўллар» эди, шекилли. Ҳамза — қуролфуруш, курашчи. Рабиндранат Тагорнинг дўсти, Миср инқилобининг ташкилотчиларидан ва ҳоказо ва ҳоказо. Инқилобчилик бобида шунақа чўққиларга кўтариладики, ҳатто, Ленинни ҳам бир чўқишда қочиради. Назаримда, бу телефильмнинг номини «Ҳамза мавзуидаги хомхаёллар» деб қўйса тўғрироқ бўлармиди? Қизиғи шундаки, шундай фильм ҳам жамиятда ҳеч қандай эътироз туғдирмади, аксинча, унинг тўғрисида матбуотда кўпдан-кўп мақтовли мақолалар эълон қилинди. Фильмни ясаганлар ҳам, уни томоша қилганлар ҳам хижолат чекиб, бир-бирларидан кўзларини олиб қочмадилар. Негаки,

ёлгон гапириш, ёлгонга сажда қилиш жамиятда аллақачон одат тусига кириб кетган эди».

Бундан-да ортиқ ўзликдан маҳрум этиш томошаси бўлиши мумкинмиди?! Ўн еттита тўлақонли фильмдан иборат бу «шонли сериал» ўн етти кун давоми икки юз олтмиш миллионли собиқ иттифоқ аҳолисига энг қулай эфир вақтида намойиш этилди. Ҳозирги сериалларни томоша қилгандай, миллион-миллион томошабин кечки намойишни орзиқиб кутарди. Чунки реал ҳақиқат ўрнига ёлгон-яшиқни хаёлига келган қадар тўқиб-бича-вергандан кейин ва энг муҳими — ўша «шедевр» ижодкорлари уйдирма тўқиш йўли билан томошабинни экранга «михлаб» қўйишнинг обдан ҳавосини олган «шоввозлар» бўлгани учун ҳам фавқулодда кенг аудиториянинг нигоҳини Ўзбекистонга қарата олган эдилар. Бу билан ҳатто ҳали-ҳануз мағрурланиб ҳам юрадилар. Бироқ миллионларнинг ўзбек диёрига, тарихига, маданиятига қизиқиши уларнинг бу юрт ва халқ ҳақидаги «осиёлик ярим ёввойилар», «жоҳиллар макони», «босмачи тўдалари манзили» дея хулоса чиқаришлари, рус «оға»га ёндашгани туфайлигина Ҳамза отлиқ шоир бу ўлкада ягона нур, ёруғ нуқта экан, дея батамом сохта тасаввурга эга бўлишлари учун «Оловли йўллар» фильми нақадар бузғун хизмат қилаётганини ўша «шоввозлар» парволарига ҳам келтирмадилар. Жиллакурса, шўрлик шоирнинг руҳи чирқирашидан чўчимадилар. Шу тариқа шахсни «ўзликдан маҳрум этиш» томошаси кульминация нуқтасига етказилди. Ва Озод домла айнан шу ҳақиқатни айтиб, ўз гоёвий ва эстетик қарашларида букилмас таянч бўлган ҳалоллик ақидаларига садоқатини яна бир карра намоён этди.

Булар бари устознинг ўзига хос жасорати ва ибрати бўлиб қолади.

II

Танқидчилик касби ҳақида кўп ёзилган — хорижда ҳам, ўзимизда ҳам. Ҳатто узоқ давом этган баҳслар бўлган эди нуфузли адабий-танқидий нашрлардан бирида. Айримлар танқид бу— илм, аниқ мантиқий далиллар ва хулосалар билан иш кўрадиган тадқиқот тури деса, бошқа бир гуруҳ танқидни санъат деб тушунтиришга ва асослашга уринади. Яна бирлари чиқиб, танқидни илму санъатнинг чоғишган кўриниши дея, келиштирувчи назар билан ёндашади масалага. Дарҳақиқат, танқид илми ё санъат? Ёки масалани бундай қўйиш сунъий «масалабозлик»микан? Ҳар

қалай, танқид билан шуғуланган одам билимли бўлиши, инти-
хосиз билим ва маърифат дунёсидан нимани ўрганиш ва ўзлаш-
тиришга қодир, аналитик фикр қила оладиган даражада мута-
факкир бўлиши ва айна чоғда диду савияси, ўқиб-уққанидан
завқ ола билиши, ўзига юққанини ўзгага ҳам юқтира оладиган
таъсир қувватига эга эҳтиросли лафзи, равон ва хос услуби ва
айни вақтда ҳар бир ҳодисага ўз нуқтаи назари, ҳам энг муҳи-
ми – мустақил муносабати бўлиши шарт. Мустақил муносабат
бўлмаса, мунаққиднинг «мен»и, қиёфаси кўринмайди. Шунга
боғлиқ ҳолда эътибори, обрўйи ҳамда унинг сўзига, ўзига ҳам
қизиқиш бўлмайди.

Мен узоқ Хоразмда яшаб, ўрта ёшларга етиб, умри давомида
ўз вилоятидан деярли чиқмай, фақат ўқигани, кузатгани ва қаттиқ
таъсирлангани боис Озод Шарафиддиновни пир тутиб яшаган
бир муаллима ҳақида эшитган эдим. Қизиқ, шунча ёзувчи-шоир
қолиб, мунаққидга бу даражада меҳр қўйган китобхон ҳам бўлар
экан. Шунда ўйлаб қолдим – «Менинг назаримда, адабий тан-
қид лирика ва драма, қисса ва роман каби адабиётнинг, сўз санъа-
тининг тенг ҳуқуқли жанрларидан биридир», деб ёзганда домла
ҳақ, шекилли. Танқид – бадиий ижод тури, инсонларга руҳий
ва интеллектуал таъсир кўрсатишнинг муҳим бир тармоғи дейиш
ҳеч бир муболага эмас. Бунинг исботи аён – Аристотелдан Сент-
Бёвгача, Белинскийдан Лев Аннинскийгача ва ҳоказо. Узоққа
боравермай қалбга, ўзимизга яқинроғидан айтсак, Иззат Сул-
тондан Озод Шарафиддиновгача худди шундай.

«Ёш куч» журналида 2000 йили эълон қилинган мухбир би-
лан суҳбатида Озод домла «Санъат кўнгилнинг ифодасидир» деб
айтган эди ва шу ном сарлавҳага ҳам чиққан эди. Бу фикр янги-
лик эмас, албатта. Бироқ эътиборли жиҳати шундаки, танқидни
бадиий ижод тури деб билган муаллиф мантиқан мунаққид меҳ-
нати маҳсулини ҳам аввало ҳиссиётлар ҳосиласи, эҳтирослар
натижаси эканини таъкидлаяпти. Дарҳақиқат, кўнгил – ҳисси-
ётлар маскани, бунёдкор ижодга, илҳомга сабабкор ҳис-туйғу-
лар тўлқини эса эҳтиросдир.

Эҳтирос Озод Шарафиддинов мунаққидлик, олимлик қиёфа-
сини белгилаган устун хусусиятлардан. Домла ҳар бир ҳодисага,
у адабий-эстетик бўладими ё ижтимоий-сиёсий ва ёки маъри-
фий-маланий жараён билан боғлиқми – қатъи назар, муносабат
билдирар экан, совуққон тадқиқотчи нигоҳи билан ёндашмай-
ди. Аксинча, улкан сиёсий воқеа ё халқаро майдонда кечаётган

жараёнлардан тортиб, энг оддий кундалик ташвишлардан баҳс очаетган телекўрсатувдан то бирор китоб ё театр, кино асарига тақриз ёзганда ҳам ҳиссий-инсоний муносабатини яширмайди ва, ҳатто, ўзини сира чекламайди ҳам. Билъакс, қаламга олган ҳар бир ҳодиса — нарсани эҳтирослар пўртанасига кўмиб, ўқувчида лоқайдлик, шунчаки назар пайдо бўлишига қўймайди. Ўша пўртаналар ўрамига олиб кириб, китобхонни беихтиёр ёлқинлантириб, хоҳ фикрий, хоҳ ҳиссий, хоҳ амалий фаол муносабат кўрсатишга мажбур этади. Ижобий маънода юктирувчанлик, дардлантириш домланинг инсон ва ижодкор сифатидаги феноменини белгилаган табиий хусусияти эди. Балки унинг танқидни санъат, аниқроғи, «санъатнинг тенг ҳуқуқли жанрларидан бири» дегани шундандир. Бу фикрнинг бегумонлигига яна қуйидаги иқтибос ҳам шаҳодат бўлса, ажабмас: «Санъатдаги эстетик бойликни мукаммал ҳис қилгандагина санъат асарини тўғри баҳолай олиш мумкин». Эътибор беринг, санъатдаги эстетик бойликни мукаммал тасаввур қилганда, фикр этганда ёки ўрганганда, ё талқик этганда эмас, айнан «ҳис қилганда» тўғри баҳолаш мумкин, дейди муаллиф.

Дарҳақиқат, у ҳиссий-инсоний ижодкор вужудининг етмиш икки томирида оқиб турадиган қон деб билди. Ва буни сўзи билан ҳам, амалий ишлари билан ҳам ҳаминша исботлаб берди. «Танқидчи эмоционал туйғулари бой одам бўлмаса, у санъатнинг гўзаллигини тушуна олмайди. Ундай одам учун том маънодаги санъат асарининг оддий газета хабаридан фарқи қолмайди. Бу эса... санъатни бир томонлама тушунишга, уни фақат гоёлар йиғиндисидангина иборат нарса деб талқин қилишга, санъатни сиёсатга югурдак қилиб қўйишга, танқидчинини эса асарда тасвирланган воқеалар ва характерларни «яхши ёхуд ёмон» деб баҳоловчи қозига айлангириб қўйишга сабаб бўлади». Нақадар топиб айтилган ва сира оҳори тўкилмайдиган фикрлар!

Айнан шу қарашларига Озод домла бир умр амал қилиб яшайди. Албатта, ижодининг дастлабки босқичлари, яъни 50–70-йиллардаги адабий портрет ва тақриزلарида эмоционалликнинг анчайин босиқлик билан ёнма-ён келганини, бадиийликни гоёвийликка гоҳо муте даражада тушуниш ва тушунтириш хусусияти намоён бўлганини кўрамиз. Масалан, драматурглар Комил Яшин ва Александр Корнейчук ҳақидаги 60–70-йилларда ёзилган адабий портретларида уларнинг турли даврларда турлича мавзуларда яратган пьесалари борасида сўз юритиб, мунаққид бундай

фигрларни айтади: «Яшиннинг уруш йилларида яратган «Офтобхон» драмаси ҳам даврнинг актуал масалаларига багишланган бўлиб, гоёвий-бадий жиҳатдан анча етук асардир. «Офтобхон» Яшиннинг сеvimли жанри — музикали драма жанрида ёзилган. Бу асарда драматург яна қишлоқ ҳаётига мурожаат қилади, яна қишлоқ одамларини, социалистик қишлоқдаги ўзбек аёлини қаҳрамон қилиб олади». Ёки шу драматургнинг «Ўлим босқинчиларга!» драмаси хусусида сўз юритар экан, унинг «ташвиқий асар» эканини таъкидлаб, «характерлар чуқур ва ҳар томонлама» очилмаганини нуқсон деб билмай, қаҳрамонлар тилидаги оташин чақириқларни, шиорбозликни уруш кунлари талаби билан долзарблик касб этганини оқлашга мойиллик билдириб, бундай хулосага келади: «Лекин шундай бўлса-да, драматург асарда душманнинг ёвуз башарасини фош қилишга, совет ватанпарварлиги ва интернационализм гоёларини очишга муваффақ бўлган».

Албатта, бу фикрлар домланинг кейинчалик «Эътиқодимни нега ўзгартирдим?» мақоласида айтиб ўтилгандек, «...дунёда энг улуг, энг бахтиёр, энг адолатли жамият қуришдек катта иш йўлида ҳаммаслақ бўлган» ёш коммунист Озод Шарафиддиновнинг «ақл ўтхоналарида тобланмаган садоқати» жўш урган кезларда ёзилган.

Бироқ, навқирон мунаққид О. Шарафиддинов ўша ёлғон ақидаларга қанчалик чин дилдан ишонмасин, алвон шиорлар билан қалб кўзини, ҳушёр нигоҳини танғиб, ёпиб ташламаган эди. У айнан гоё кишиси, унинг эътиқодли тарғиботчиси бўлгани учун ҳам, кимнинг ижоди ҳақида ёзмасин — у мавқедор шахс ё амалдор ёзувчи бўладими — қатъи назар, худпараст мулоҳазаларга бормай, муросасиз муносабатда бўлади. Акс ҳолда собиқ иттифок, ҳатто халқаро миқёсдаги баланд мартабаларга эришган, юксак ижтимоий-адабий курсиларни эгаллаб, социалистик Меҳнат Қаҳрамони унвонига сазовор бўлиб турган украин драматурги Александр Корнейчук ҳақидаги адабий-танқидий очеркида унинг уруш йиллари яратилган машҳур пьесаларининг «тор мақсадларда ёзилгани учун чуқур бадийликдан маҳрум» эканини, Сталин мукофотига сазовор бўлган учта драмасининг «битта муштарак камчиликка эга»лигини, яъни конфликтларни «енгил ҳал қилиш касали»га учраганини рўй-рост айтиб юрмай, гўёки қардош ўзбек адибларининг табригидек ёзилган чоғроқ тавсифий мақолада буюк арбобнинг асарларидаги камчилик ва нуқсонлардан шунчаки кўз юмиб кўя қолиши ҳам мумкин эди. Ле-

кин мунаққид ижодининг илк палласидаёқ қатъий эътиқодига айланган ҳалоллик тамойилига зид бормай, айна чоғда муносабатининг беғараз эканини англатувчи бошқа бир йўл тугади. Драматургнинг пьесаларини қисқа таҳлилга торта бориб, драматургия назариясига оид баъзи кузатишларини, айрим эстетик проблемаларни ўртага ташлайди. Жумладан, пьесада юмор «драматизмни, ҳатто фожиани» кучайтирувчи воситалардан экани, психологик драмада психологик эволюциянинг, мураккаб коллизияларнинг ўрни, мақсад кўлами, актив позиция ва умуман, сахна асарига энг асосийси кучли конфликт бўлиши, ҳаётӣ мураккаблик, «даврнинг энг муҳим масалаларини эстетик идрок эта олиш» лозимлигини исботлашга ҳаракат қилади. Ва бунда сира катта даъволарни қилмай, ўзининг «умумий мулоҳазалари» эканини қистириб ўтади.

Кўринадики, эҳтирос ва муросасизлик мунаққид фаолиятининг дастлабки даврлариданоқ унинг ҳар қандай асарга, жумладан драматургия ва театр спектаклига ҳам ёндашувида асосий мезонлардан бўлган. Бу ҳол О. Шарафиддиновнинг аввалроқ эслатиб ўтганимиз Абдулла Қаҳҳор ҳамда Иззат Султон пьесалари ва уларнинг айрим сахна талқинлари ҳақидаги тақриз-мақолаларида, Ўлмас Умарбеков, Абдуқаҳҳор Иброҳимовларнинг сахна асарлари яратиш борасидаги изланишларига оид махсус мақолаларида кўзга янада яққолроқ ташланади. Бу мақолалар номланишининг ўзиёқ фикримизнинг тасдиғи: «Виждон кўшиғи» (И. Султоннинг «Имон» пьесаси ва шу номли спектакль ҳақида), «Инсон ҳаётининг маъноси» (Ў. Умарбековнинг «Шошма, куёш!» драматик қиссаси ва шу номдаги спектакль ҳақида), «Иллатларга ўт очиб» (А. Иброҳимовнинг «Тусмол» пьесалар тўплами ҳақида).

Мазкур мақолаларда мунаққид пьесалардаги белгиланган мавзу ва кўтарилган долзарб ижтимоий-маънавий муаммоларни қайд этиб, уларни илмий-танқидий нуқтаи назардан таҳлил этибгина қолмай, ўз шахсий позициясини, юрт фуқароси, жамиятнинг онгли аъзоси сифатидаги муносабатини эҳтирос билан, муросасиз бир тарзда баён этади. «Имон»даги шифокор профессор Комилов ва унинг хонадонида юз берган ҳодиса мисолида ҳалолликдан чекиниш, худбин манфаатлар илинжида илмни «воситаи жоҳ» этиш, нопок йўллар билан бойлик орттириш каби 60-йилларда зиёлилар ҳаётига ўрмалаб кирган жуда хавфли ижтимоий иллатдан огоҳлик ғояларини мунаққид янада бўртти-

риб, ривожлантиради ва бу билан жамоатчиликни хушёрликка чорлайди. Халқ артисти Олим Хўжаев яратган Комилов образи тимсолида ўз даврининг етук ижтимоий идеалини кўради. Виждон ва виждонсизлик, ҳалоллик ва нопоклик тўқнашувларида зиёлиларимизни мурасасиз курашга, имон бутунлигига, эътиқод мустақкамлигига даъват этади. Спектакль каби унга ёзилган тақриз ҳам сарлавҳасига мутаносиб виждон қўшиги бўлиб жангларайди.

Шундай ҳиссий муносабатни Абдулла Қаҳҳорнинг «Тобутдан товуш» пьесаси ва спектакли, Абдуқаҳҳор Иброҳимовнинг «Тусмол» пьесалар китоби ҳақидаги тақризларида ҳам кузатамиз. Порахўрлик, риёкорлик, хушомад, тамагирлик, ахлоқий тубанлик ва ҳоказо иллатларга ўт очган асарлар дея уларни баҳолар экан, домла адабиёт ва санъатнинг зиммасида турган ва зифаларни даврга ҳамқадам бўла олишда, жамиятни губорлардан покловчи, инсонни маънан баркамолликка ундовчи қудратли кучга айлана билишда кўради. Бунинг учун эса ҳар қандай асарда ҳаётийлик уфуриб туришини, ҳар бир воқеа, ҳар бир образ, ҳар бир ҳолат ижодкорнинг қалби орқали ўзга қалбларга узатилишини, сийқаси чиққан тайёр андоза ва қолипларга берилмасликни, тирикликнинг бутун рангу жозибаси бадиий ифода топишини талаб қилади. Ҳа, айнан талаб қилади. Бугун кимдир балки мунаққиднинг ёзувчидан нимани ва қандай ёзишни талаб қилиши ўша замондаги ғоявий йўриқбозликнинг оқавалари эмасмикан дея, истеҳзо қилиши мумкин. Бироқ бадиий ижод, яратилишига кўра, ҳар қанча субъектив ҳодиса бўлмасин, у одамлар учун, муайян тоифа, табақа ва жамият учун ва ундан ўтиб умумбашарият учун хизмат қилади. Унинг ана шу ижтимоий табиати, демакки, ижтимоий талаб қўйиш учун тўла асос беради. Шундай экан, устознинг эҳтирос ва мурасасизлик билан ижодкорга, унинг асарига муайян талаблар билан ёндашуви мутлақо табиий ва тўғри. Шу маънода ёзувчи ва драматург Ўлмас Умарбеков ҳақидаги мақолалари эътиборни тортади.

Ўтган асрнинг 70-йиллари адоғида Ҳамза номидаги (ҳозирги Миллий) академик драма театрида Ўлмас Умарбековнинг «Шошма, қуёш!» драматик қиссаси саҳналаштирилди. Асар кўпроқ кино санъатига хос ретро усулида, яъни бугунги кундан туриб ортга, тарихий ўтмишга мурожаат қилиш ва шу йўл билан воқелик ва қаҳрамонларнинг, конкрет ҳодисанинг ўзига хос эволюцияси, мавжуд ҳолатгача юз берган жараён ва кечинмалар

тадрижини кўрсатиб бериш шаклида ёзилган мураккаб композицион қурилмадаги асар эди. Шунга кўра, асосий қаҳрамон ва у билан муносабатга киришувчи бошқа персонажларнинг воқе ва ўтмиш қиёфаларини жонлантириш, уларнинг характер хусусиятларини даврлар силсиласидаги ҳаёт мантиғига мос тарзда кўрсатиб бериш талаб этилар эди. Драматург ва спектакль режиссёрининг ана шу ижодий ниятни амалга ошира олганлари, саҳнада бош қаҳрамон Санобар Камоловнинг 19–20 ёшдан то 60 ёшгача бўлган жисмоний ва руҳий-маънавий қиёфасини кўрсатиб берган ўша кезларда кўпчиликнинг диққатини жалб қилган ва бу асар муаллифнинг ҳам, театр жамоасининг ҳам жиддий ютуғи сифатида эътироф этилган эди. Бу эътирофда мунаққид Озод Шарафиддиновнинг ҳиссаси катта бўлди. У спектакль ҳақида биринчилардан бўлиб «Инсон ҳаётининг маъноси» номи билан залварли бир мақола ёзиб эълон қилди, асарни кенг таҳлилга тортган ҳолда режиссёрлик ва актёрлик талқинлари бора-сида ҳам эътиборли кузатиш ва мулоҳазаларини баён этди. Хусусан: «Шошма, қуёш!»да қаҳрамон биографияси бутун тафсилотлари билан эмас, энг муҳим дақиқалари, ички драматизмга тўла бурилиш нуқталари орқали кўрсатилган. Улар эса қаҳрамон характерини тугал ва яхлит тасаввур қилишимизга имкон беради» ёки «Санобар характеридаги халқчиллик, демократизмни Сорохоним (Сора Эшонтўраева – Ш.Р.) ҳассослик билан жуда чуқур ифодалайди». Шу тариқа мунаққид пьеса, спектакль, актёрлик маҳорати ҳақида тасаввур уйғотадиган мулоҳазаларини баён эта бориб, драма назарияси, саҳна талқини, актёрлар ижро услуби каби соф эстетик масалаларга диққат қилади. Жумладан, Ў. Умарбековнинг драматургияда «анчадан бери қўлланиб келадиган ретроспектив тасвир усулига мурожаат қилгани», «кўпчилик манфаати учун яшаган» инсон ўша давр адабиёти қаҳрамони даражасига кўтарилиши, «бош қаҳрамон характерини чуқурлатадиган, пьеса фалсафий-эстетик салмоғини оттирадиган» жиҳатлардан бири ҳаётий мураккаблик ва унинг айнан ҳаётий мантиққа тўлиқ амал қилган ҳолда акс этиши эканлиги, режиссёр ноанъанавий композицион қурилмадаги асарга қўл ураркан, турли даврлар талқинида тарихий аниқлик ва турли ёшларда намоён бўладиган битта образни талқин этаётган актёрларнинг ижросида ҳар томонлама, яъни ташқи ва ички портрет, юриштириш, ҳатти-ҳаракат, фикрлаш, сўзлаш ва ҳоказо хусусиятларда муайян уйғунликка эришиши талаб қилинишини айтиб ўтади.

Актёрлик ижро маҳорати борасида эса конкрет артистлар талқини таҳлили орқали ижодий манера ва индивидуаллик (Р. Иброҳимова), психологик мураккаблик (Т. Юсупова), психологик реализм, тасвирий бўёқлар бойлиги (О. Норбоева) каби бир қатор специфик масалаларни тилга олиб, фикр юритади. Айни чоғда мунаққид пьеса ва спектаклдаги нуқсонлар, йўл қўйилган камчилик тўғрисида ҳам жиддий мулоҳазалар билдириб, яна бир бор соф назарий-эстетик ва ахлоқий-этик йўналишдаги муаммоларни кўтаради. Мунаққид фикрича, драматург «пьесанинг фалсафий-эстетик салмоғини орттириш» учун ҳамма имкониятлардан фойдалана билган эмас. Чунончи бош қаҳрамон Санобар каби инсонлар «доно, тadbиркор, кўпни кўрган аёл ўз ҳаёт йўлининг мазмуни ҳақида, умрининг ҳулосаси ҳақида, бахти тўғрисида ўйламаслиги ва ўйлаганда баъзан шубҳага бормаслиги мумкин эмас». Пьеса якунининг аввалги қисмлардаги драматизмга, ички коллизияларга бой кўринишларга номувофиқ ҳолда баландпарвоз патетика билан ниҳояланиши, финалга қадар бош қаҳрамоннинг самимиятидан, мураккабликларга тўла инсоний тақдирдан мутаассир бўлиб, ҳамдардлик туйиб ўтирган томошабиннинг дабдурустдан кўтаринки ҳиссий мурожаатларга дуч келиши мақола муаллифининг ҳақли эътирозига учрайди. Мунаққид бундай финал «услуг жиҳатидан пьесанинг умумий контекстидан чиқиб кетган»и, асосий образларнинг изчил психологик реализм асосидаги талқини якунга келиб «сохта кўтаринкилик» билан алмашгани, қолаверса, пьесада ҳаёт мантиғига мувофиқ тарзда икки бир-бирига зид характер – Санобар ва Фотима ўртасидаги мунозарани чуқурлаштириш, «кескинроқ фалсафий мазмун бериш» имконияти мавжуд бўлгани ҳолда, ундан ўринли фойдалана билинмаганини таъкидлар экан, «бахт» тушунчаси ҳақида ўйга берилади. «Санобар бахтли аёлми, бахтсизми?» деган саволни қўяди. Ҳаёт мантиғига кўра тасаввур этилса, «бутун умрини ҳалол ва пок яшаб ўтган», «эл-юрт манфаатини ўйлаган» қаҳрамон умрининг охирида энг яқин одамларидан ажралиб, «кексалик бўсағасида сўппайиб ёлғиз қоляпти». Буни бахт деб бўладими? Дарҳақиқат, мунаққид қўяётган саволлар – ҳаётнинг шафқатсиз ҳақиқати. Инчунин, жонли, тирик одам бундай саволлар қаршисида чуқур ўйга, изтиробларга тушмаслиги мумкин эмас. Бинобарин, драматург Санобарни кутаётган қисмат ҳақида мушоҳада этиб, унинг ҳаётий ишонарли фалсафий ечимини таклиф этиши мумкин эди. Афсуски, бунинг ўрнига

«Шошма, қуёш! Нурингни ҳаммага ёғдир. Менинг бахтим — атрофимдаги одамларда» тарзидаги носамимий даъват, сохта мушоабаат билан масала ҳал этиб қўйилади. Бундай гоъвий-бадиий диссонанс сабабини мунаққиднинг мазкур тақриз-мақоласида пьесанинг спектакль вариантыдаги бошқа бир лавҳа — Санобарнинг ёшлик йиллари эри ва босмачилар билан боғлиқ саҳналар мисолида «шаблон» ва «схематизмдан холи бўлмаган» «плакатнамо таассурот» дея тилга олиб ўтилган тушунчалар билан изоҳлаш, бизнингча, масала моҳиятига яқин бўлади. Ҳа, айнан «схематизм» «Шошма, қуёш!» пьесасининг ҳам, спектаклнинг ҳам финалини бузган, домла айтмоқчи, «умумий контекстдан чиқиб» кетишига сабаб бўлган асосий қусур эди. Буни мунаққид жуда яхши сезади. Бироқ драматургни суюбми, аябми ёки ўша давр саҳна адабиётида заиф асарлар урчиб кетаётган пайтда Ў. Умарбековнинг драматургиядаги бир қадар жиддийроқ изланишларини рағбатлантириш мақсадида, бу масалага ортиқча ургу бермайди. Аммо шу орада ёзувчи «Дамир Усмоновнинг икки баҳори» номли янги қиссасини эълон қиладию, пьесада бўй кўрсатган иллат тасодифий бўлмай, тенденция тусини олаётгани аёнлашади ва бу қусур нафақат Ў. Умарбековнинг бир асаридан кейингисига ўтиб бораётгани, айни чоғда умумиадабиётимизга жиддий зиён етказётганини англаб, Озод Шарафиддинов зикр этилган қисса баҳона, ўша салбий ҳодиса ҳақида «Ҳаётийлик жозибаси ва схематизм инерцияси» номли тақриз-мақола ёзади. «Ўзбекистон маданияти» газетасининг 1979 йил 14 сентябрь сонидан чоп этилган бу мақолада қуйидаги фикрлар алоҳида эътиборни жалб қилади: «...Схематизм адабиётнинг тасвир воситалари, композицион приёмлари, сюжет яратиш принциплари, характер ва тип барпо қилиш масалалари билангина эмас, биринчи навбатда, бадиий тафаккур билан, санъаткорнинг ҳаёт ҳодисаларига муносабати, уларни умумлаштира олиш иқтидори билан боғлиқ. Санъаткор ҳаётни кузатар экан, ҳаёт ҳодисалари ҳақида мулоҳаза юритадиган экан, уларнинг реал нисбати ва таққосларидан келиб чиқмай, улар ҳақидаги тайёр тасаввурлардан, аввалдан мавжуд қолиплардан келиб чиқади. Бундай ҳолларда ҳаёт ҳақиқати ёзувчига керагидан ортиқ кескин, шиддатли, юмшатмаса, силлиқлаб-тарашламаса бўлмайдиган кўринади. Санъаткор ичидаги аллақандай муҳаррир унинг елкаси оша ёзганига қараб, қаламини эркин ва бемалол югуришдан тийиб туради, бундай ҳолларда асарда асл ҳақиқатнинг ўзи эмас, балки

шаклан ҳақиқатга ўхшаган, лекин моҳиятига кўра ундан жуда олис турадиган ясама нусха пайдо бўлади. Схематизмнинг энг ашаддий зарари ҳам мана шунда».

Қисса ва ўша давр ўзбек прозасидаги мавжуд аҳвол муносабати билан айтилган бу фикрлар «Шошма, қуёш!» асарига ҳам тегишли бўлган умумий камчилик эди. Қолаверса, «Шошма, қуёш!»ни ҳам муаллиф жанр хусусиятига кўра драматик қисса деб белгилаган эди. Хўш, асардаги схематизм нималарда кўрилади? Бу, аввало ва асосан, бош қаҳрамон Санобар Камоловнинг социал тип, яна аниқроғи, коммунистик идеал сифатида тақдим этиш истагида кўринади.

Ортга ўгирилиб, шўролар даври адабиёти ва санъатига тегинроқ назар солсак, бир ҳақиқат ойдинлашади. Бир неча авлод совет кишилари қарийб етмиш йил социалистик реализм адабиёти ва санъати таклиф этган, айтиш мумкинки, ягона намуна ўлароқ сингдирган «дунёдаги энг олижаноб инсон – коммунистлар» намунасида тарбия топди. Дунёда «коммунизм шарпаси пайдо бўлгани»ни англатувчи Павел Власов, Пелагея Ниловна, гражданлар уруши йилларида эса Павел Корчагин, Чапаев, коллективлаштириш даврида Семён Давидов, Нагульнов, фашистларга қарши уруш йилларида Матросов, Мересьев ва «ёш гвардия»чилар... бу ёғи то 80-йилларга қадар С. Бабаевский, Г. Николаева, Ф. Гладков, Л. Леонов романлари, М. Шатров, А. Гельман пьесалари ва ҳоказолардаги совет кишилари кундалик ҳаётига кириб борган коммунист қаҳрамонлар тимсоллари билан нафас олиб, шулар ибратида ҳаёт кечирди. Машъум етмиш йил ичида даврлар, воқелик ўзгаргани сари коммунист типлари, қиёфалари ҳам шунга муганосиб ўзгартириб турилди. Фақат онги, қалби, мафкураси, ғоялари, фидойилиги, эътиқоди ўзгармай, ўшандай қолаверди. Рус ва умумиттифоқ адабиёти-санъатида бўлгани каби қардош республикаларда ҳам ўша санокдаги қаҳрамонларнинг ғоядош ўртоқлари, ука ва сингиллари образлари пайдо бўлди. Мазмунан социалистик, шаклан эса миллий қаҳрамонлар галереяси вақти-вақти билан муқобил тарзда тўлдириб борилаверди. Худди шу тушунчада камол топган Ў. Умарбеков ҳам Санобар мисолида коммунистларнинг классик намуналари қаторига яна битта чин коммунист образини қўшмоқчи бўлади. Бунга кўп жиҳатдан эришади ҳам. Аммо ўша «тайёр тасаввур», «аввалдан мавжуд қолиплар» ҳаёт ҳақиқати қаршисида ҳадиксирашга, воқелик ва тириклик мантиғини бузиб, «керагидан ортиқ ҳақиқат-

ни силлиқлаб-тарашлашга» мажбур этади. Шу тариқа бутун пьеса давомида руҳий зиддиятларда, Кескин драматик конфликтлар марказида намоён бўладиган Санобар умр поёнида «сўппайиб ёлғиз қолиш»дек инсоний изтиробда эмас, баландпарвоз давват ва шиорлар рўёсида қолиб кетади.

Аслида бу социалистик реализм методининг тайёр шаблони эди. Бироқ бу шаблон доирасида санъаткорлик истеъдоди билан яратилган, бағоят ҳаётий жозиблага эга асарлар ҳам бор эдики, уларнинг моҳият-мазмунидан қатъи назар, олим ва мунаққид Озод Шарафиддинов (ва унинг бошқа кўплаб даврдош ҳамкасблари ҳам) санъаткорона тасвир ва теран бадиий ҳамда мантиқли таҳдиду талқинларга ошуфталигича, социалистик реализмнинг метод сифатидаги асл табиати, талаблари борасида фикр билдирганда ҳеч бир шубҳа-гумонга бормасди. Социалистик реализмнинг санъаткорлик билан яратилган энг яхши намуналари таъсирида бошқа асарларга, жумладан Ўлмас Умарбеков ижодига ҳам ўша талаб ва мезонларда ёндашар эди. Албатта, бу ўринда мунаққидга ҳам айб тақаш ёки ишончсизлик билан қараш мутлақо нотўғри бўлади. Мақолалар ёзилган 70-йиллар адоғида ҳали ҳеч ким социалистик реализмни очикчасига инкор этиб, чиқитга чиқармаган эди. Аксинча, у совет адабиёти ва санъатининг яккаю ягона ижодий методи сифатида дадил яшашда давом этарди. Унга изчил амал қилганлар унвону мукофот, мартабаю имтиёзларга эга бўлар, амал қилмаганлар эса туртиниб-суртиниб яшар, гоҳ оддий инсоний ҳуқуқларидан ҳам маҳрумликка маҳкум эди. Ўлмас Умарбеков бу жабҳаларда биринчи йўлни танлади, Озод домла эса ҳеч бир жиддий гумонга бормаса-да, моҳиятпараст табиатига кўра иккинчи йўлда эди. Табиийки, ўша тузум, ўша шароитда уларнинг ижодий ва инсоний кечмишлари, тақдирлари ҳам турлича кечди.

Истиқлол Озод Шарафиддинов феноменининг юзага чиқишида мутлақо янги бир босқич бўлди. Домланинг айрим шогирдлари таъкидлаганидек, унинг илмий-танқидий, публицистик ва таржимонлик истеъдодининг бор залвари шу йилларда яққол намоён бўлди. Иштибоҳ... Устоз битикларини аллазамонлардан бери ўқиб, ўзлаштириб юрган одам дабдурустдан бу хулосага балки қўшилмас. Дарҳақиқат, наздимизда шуки, аввалги олтамиш йиллик ҳаёт ва ижод йўлининг истиқлол давридаги қарийб ўн беш йиллик билан қиёсида тарози посангисининг солиштирма оғирлиги бир мисқол бўлса-да, иккинчи томонга тош боси-

ши муқаррар. Зеро, шу даврда устознинг ипсиз боғланган тугунлари ечилди, кишансиз қишанлари парчаланди, гоҳо бўғзида қолиб кетадиган фарёдлари ҳаволарни тўлдирди. Энди домла учун «ишлайиш замони» етишган эди.

Бу эҳтирослар мақоламиз аввалидаги хотира-ҳиссиётларга зиддек туюлмасин. Гап шундаки, устоз ҳаётининг маъноси ўқишда, ёзишда ва сўнгра дилтортар суҳбат уфатчиликларда эди. Ҳар уч хислат ҳамма замонда ҳам бу чапани, жўмард инсонга бегона бўлгани йўқ. Бироқ булар устознинг пайгамбар ёшларигача турли бўҳтон у маломатлардан, чеклаш ва камситишлардан чалғиш, балки омон чиқишларига қалқон бўлса, ҳаётларининг сўнги даврларида адолатга, ҳақиқатга, гўзалликка ташналикларини қондириш истагидаги шижоатларини шитоблан тирган воситалар, кўнгил фавойидлари бўлди.

Айни шу кейинги даврда домла нафақат адабиётда, бадий ижоднинг барча соҳаларида, ижтимоий ҳаётда эътиборга молик неки ҳодиса бўлса, назардан қочирмасликка, вақти-соатини, миқёси ва ўрнини билиб муносабат билдиришга, шу юрт, шу миллатга, ундан ўтиб башариятга дахлдор ўю ҳиссиётларини, олим, мунаққид, таржимон, ношир, муҳаррир, нотик, ота, ака, дўст, шогирд, устоз, фуқаро ва энг аввало, Инсон бўлиб қалб ёлқинларини улашишга сўнмас ғайрат ва сўнгсиз имкон топа билди...

Имкон ҳам сўнгсиз бўладими, ахир? Бу худолик даъвосига ўхшаб кетмасмикан, дейди ҳушёр ақл. Тирик жон чорасиз қолганда имкон поёнига етган бўлар? Лоақал ўлим барча имконларнинг интиҳоси эмасми, ахир! Йўқ... ожиз фикрат ёришиб, муслим ўлим олди чорасизликда чора топиб, калима келтирмоғидан огоҳ этади. Бу билан дунёи бақода имконли бўлиш илинжини англашиб кетади. Озод домла эса, оила аъзоларининг гувоҳлигича, сўнги нафасларида «алвидо», яъни «абдий хайр» дебди. Демак, бу имкон сўнги, якуними? Гўё шундайдек. Аммо, аммо ожиз фикрат яна недир тафсир топмоқ бўлади. Йўқ, «алвидо» имкон интиҳоси эмас. У зиё белгиси. Тишидан тирноғигача, бошидан оёғигача зиёли одам сўнги нафасини «алвидо» билан чиқаради. Зиёлилик ўзни танишдан то Аллоҳни танишгачадир, дину дунё илмини англаб, ўрганиб, ўзлаштириб, маърифатини ўзгаларга улашишдир. Зиё ҳам каломи Аллоҳдан. Шу зиёни қалбига, фикратига сингдирган инсон, ҳар бир зиёли сўзи, зиёбахш амали билан ибодатда бўлади. Тинимсиз ибодат эса

иймоннинг қанчалар мустаҳкамлигига далолат. Марҳумни сўнгги йўлга кузатаркан, мардум иймони ўзи билан ҳамроҳ бўлсин, йўлдоши бўлсин дея фотиҳа тортади. Йўлдош бўлган иймон эса ўша фавги инсоннинг абадий дунёдаги имконлари, равзаи ризвонларга йўл солгунчи, қулфларни очгуччи қудратидир. Демак, имкон қиёматгача ва ундан кейин-да қойим. Унинг сўнгсизлиги шунда. Домланинг абадияти зиё-ла қилган ибодатларининг ўзларига мангу ҳамроҳлигию ўзгаларга мудом сочаётган нури, тароватидадир.

Биз мавзумиз тақозоси билан Озод домланинг энди мустақиллик йилларида ёзган турли санъат намуналари ҳақидаги мақолалари, эстетик қарашлари борасида тўхталмоқчимиз. Зеро, шу даврдаги умрида, таъкидлаганимиздек, домла кўп ва хўб ёзди. Тўлиб-тошиб, тўлқинланиб ижод этди. Дарҳақиқат, истиқлол Озод Шарафиддиновнинг тафаккур булоқлари кўзларини янгитдан очди. Янгитдан очилган тафаккур билан янги тафаккур, янги дунёқараш учун, янги ижтимоий муносабатлар ва ўз-ўзидан аёнки, янги адабиёт ва санъат, аниқроғи, уларга янгича ёндашув учун саъй-ҳаракат бошланди. Олим ва мунаққиднинг шу даврлардаги ижоди намуналаридан тўрттасини, тўрт санъат турига тааллуқли тўрт тақриз-мақолани имкон қадар ўрганиш билан чеклансак ҳам мазкур фикримизнинг исботини топгандек бўламиз.

Бу мақолаларнинг бири телеспектакль, иккинчиси кинофильм, учинчиси театр спектакли ва тўртинчиси — телевидение журналисти сабаб — тележурналистика ҳақида.

Озод домла вафотларидан икки йилча ўтиб, 2007 йили чоп этилган «Замондошлар хотирасида» китобида таниқли киношунос ва телевидениешунос олим Ҳамидулла Акбаровнинг ҳам хотиралари бор. Ундаги бир эсдалик эътиборни тортади. «Кеча ва кундуз», «Мирзо Улугбек» деб аталган телевидение маҳсулотлари ҳақиқатан ҳам мақтовга лойиқми? Аслида, уларни видеофильм деб бўлмайди, ТВ спектакли ҳам! — деган каби мулоҳазаларни эшитиб, Озод ака: «Чўлпоннинг асари билан бирйўла миллионлар танишса — бу катта воқеа. Ёзувчи бунини орзу қилган эди. Шайхзоданинг не қийинчилик билан ёзган асари тўлалагича саҳнада қўйилиш имкони бўлмади. Телевидение бу мураккаб вазифани баҳоли қудрат бажараётган экан, уни қўллаб-қувватлаш керакдир», деганди.

Дарҳақиқат, домла адабиёт ва санъатда, умуман, ижтимоий

ҳаётимизда нимаики янгилик, тараққиётга, ўсиш-ўзгаришга хизмат қиладиган неки интилиш бўлса, қўллаб-қувватлар, матбуотда, турли давраларда тилга олиб, оташин фикрлар айтиб ёқлар эди. Гоҳо фалсафий, психологик теранлик касб этмаган санъаткор — адиб, режиссёр, актёр маҳорати анчайин маромига етавермаган, талқин ва тақдимлари бир қадар баҳсли бўлган санъат ҳодисалари ҳақида ҳам баҳсга чорловчи қизгин мулоҳазалар билдирарди. Албатта, у ўз санъати доирасида бирор жиҳатдан янгилик бўлса, шундай нуфузли, эътиборли эътирофга сазовор бўларди. Очиги, охириги пайтларда домланинг обрўи, айтар сўзининг жамиятдаги кучли таъсиридан фойдаланиб, ўзи, бирон асари, китоби ё қилган ишлари ҳақида арзимаса-да, усталик қилиб айрим ижобий фикрлар ёздириб олишга муваффақ бўлганлар ҳам йўқ эмас эди. Бироқ домла ҳам анойилардан эмасди. Жиллакурса, теша тегмаган битта ибораси, чайналмаган мавзуси, оҳори тўкилмаган шакли мавжуд бўлган ҳодисаки бор, шуниси-ни топиб олсагина, бирор сўз айтар, тақриз, мақола ёзар эди. Киношунос-телевидениешунос олим тилга олган телеспектакллар ҳақида-ку Озод Шарафиддиновнинг шунчаки эмас, қатъий, атрофлича мушоҳада этилган, чуқур таҳлил қилинган, оддий тақриз доирасидан чиқиб, проблематик мақола даражасига ўсиб ўтган битиклари бор эди. 2001 йили «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасида чоп этилган «Уч чўққининг бири» мақола-сида бу фикр исботини топган.

Домланинг фикрича, «ўзбек адиблари учта чўққини эгалламоғи лозим бўлган... Бу вазифа адабиётда буюк Алишер Навоий образини, Мирзо Улуғбек образини ва улуг соҳибқирон бобокалонимиз Амир Темур образини яратиш билан боғлиқ эди». Мақсуд Шайхзоданинг «Мирзо Улуғбек» тарихий фожиаси бу чўққилардан бирини шараф билан эгаллашнинг намунаси эканини юқорироқда адиб ҳақидаги Озод домла адабий портрет ва мақолалари мисолида кўриб ўтган эдик. Аммо «Уч чўққининг бири» мақоласи «Мирзо Улуғбек» трагедиясининг кўп қисмли телеспектакль варианты ҳақида бўлиб, унда асар аввало тўлиқ экранлаштирилгани учун мақталган, режиссёри ва асосий ролларни ижро этган актёрлари бирма-бир тилга олиниб, спектакль таҳлил этилган. Албатта, бунда аввало пьеса матнига эътибор қаратилган ва унинг бугунги кунларимизга ҳамоҳанг томонлари тилга олиниб, режиссёр томонидан тўғри илгангани ва шунга кўра «том маънодаги замонавий асар ярата олгани»ни асослаш-

га ҳаракат қилинади: «...ёвуз кучлар Мирзо Улуғбекнинг «куфрона» хуружларидан исломни ҳимоя қилиш ниқоби остида бирлашадилар ва охир-пировардида бу буюк инсонни жисмонан йўқ қилишга эришадилар. Менимча, худди шу нуқтада «Мирзо Улуғбек» телеспектаклининг замонавий руҳи ва замонавий аҳамияти ифодаланган. Биз бу ёвуз кучларнинг Улуғбекка қарши курашида диний фанатизмнинг хунук қиёфаси чуқур очиб берилганини кўрашимиз».

Муаллиф бу кузатишларини телеспектаклда алоҳида урғу берилган ва асосий роль ижроси томонидан муваффақиятли талқин этилган донишмандлик ва худбинлик ўртасидаги курашнинг, контрастнинг кучли ифодалангани ҳақидаги мулоҳазалари билан мустаҳкамлайди. Ва шу аснода «муросасизлик билан тўғрилиқ ва ҳалолликни талаб қиладиган одамлар ҳаётда камдан-кам ҳолларда замондошларининг олқишига сазовор бўлиши», «улар юксак фазилатлари учун мукофотлар олиш ўрнига таъна-дашномларга дучор» бўлиши хусусидаги «дардлари»ни, ижтимоий ҳаётимизда, одамлар ўртасида мудом яшаб келаётган чигал ахлоқий муаммоларни, адолатсизлик муаммосини кўтаради. Шу билан бирга, Шайхзода асарини «том маънода шекспирона иқтидор билан яратилган»и, «бизда ўтган асрда балоғат юксакликларини забт этган адабиёт яратилган эди, деб айтишга тўла асос бериши»ни, эндиликда «ана шу тенгсиз бойликни турли-туман чаламуллаларнинг хуружларидан ҳимоя қилиш» кераклиги каби масалаларни таъкидлайди. Бу билан мунаққид ўз ижодий манерасига хос бўлган хусусият — ўзгалар наздида шунчаки оддий ҳол бўлиб кўринадиган адабиёт-санъат ҳодисасини, таъбир жоиз бўлса, анчагина салмоқли ҳаёт ҳодисасига, ижтимоий ҳодиса ва долзарб муаммо даражасида кўрсата билиш салоҳиятини намоён этади ҳамда китобхон ёки томошабиннинг лоқайд нигоҳини ҳамдардлик, қизгин иштирок ҳисси билан алмаштиришга муваффақ бўлади. Устознинг бу хусусияти, аслида улкан истеъдодининг яна бир кўринишидир.

Озод Шарафиддиновнинг кино, театр ва тележурналистика хусусидаги «Бойсунча уйланиш», «Гамлетнинг қайтиши», «Сермашаққат ижод йўлида» мақолаларини бошқа яна ўнлаб мақолалари каби ҳеч иккиланмай бугун — илк бор эълон қилингандан бери орадан олти-етти йиллар ўтиб, қайта чоп этилса, уларни аввал ўқимаган китобхон айнан ҳозирги кунларнинг энг долзарб гапи, деб қабул қилади. Зеро, Юртбошимиз худди шу кун-

ларда яна «Энг асосий мезон — ҳаёт ҳақиқатини акс эттириш» деб турибди. Озод домла эса бу виждоний талабни бутун фаолиятининг асоси деб билган эди. Шунинг учун ҳам унинг кинорежиссёр Юсуф Розиковнинг адиб Эркин Аъзам сценарийси бўйича сурагга олган «Дилхирож» фильми баҳонасида «Биз кейинги 15–20 йиллар ичида жуда кўп хорижий фильмларни кўрдик... Жангари фильмлар, ковбой фильмлари, тарихий фильмлар. Ҳаммасида ҳам ур-сур, муштлашиш, сўкишиш, қувди-қувди, чучмал севги можаролари, яланғоч баданлар, давомли бўсалар... Бора-бора булар меъдамизга тега бошлади, бугун уларни асосан болалар кўради, катталарнинг эса аллақачон ихлоси қайтган. Лекин ўшандай фильмлар айрим тоифалар ўртасида дидни бузиб кетди, муайян бир киномодаларни вужудга келтирди. ...қолип — қарашлар шаклланади» деб айтган фикри, киночилигимизда ҳақиқий санъат даражасидаги фильмлар ўрнига сунъийлик, ясамаликка қурилган, учирма ибора билан айтганда, «хонтахта» фильмлар кўпайгандан кўпайиб ётган бир даврда ҳамон долзарб бўлиб турибди. Лекин, мунаққид айтганидек, диднинг бузилиши «айрим тоифалар»дагина эмас, навқиронлик палласига кираётган бутун бир авлодда тобора сезилиб боряптики, мана бу хавф кишини қаттиқ ташвишлантиради. Домла ана шундай тенденция тусига кираётган ҳолатни қайд этаркан, унинг зидди ўлароқ пайдо бўлган «Дилхирож» фильмининг ғоявий ҳамда бадиий хусусиятларини таҳлилга тортади, актёрлар ва фильмнинг бошқа ижодкорлари маҳоратини қайд этади, ёрқин ифодаланган миллий чизгилар ҳақида кузатишларини, ўзбекона кураш тасвири орқали завқ ва жозиба касб этган «ўзбекнинг мардлиги ҳам тантилиги» лавҳаларини эслатиб ўтади. Бу билан ўқувчига ҳақиқий санъатни қолиплашган сунъий фильмлардан фарқлаш лозимлигини, дид тарбиясини уқтирмақчидек бўлади. Шу билан бирга мазкур ихчам тақриздаги муҳим эстетик қарашлар аввало кинорежиссура, хусусан, фильм режиссёри Юсуф Розиков изланишлари билан боғланади.

Устоз бадиий ижод, адабиёт, санъат масалаларида қомусий билимга эга бўлган олим эди. Антик дунё маданиятидан тортиб замонавий жаҳон санъатида рўй бераётган изланишларни интиқлик билан кузатиб борар ва улар ҳақида ўз мустақил фикри ҳамда нуқтаи назарига ҳам эга эди. Албатта, шу туфайли ҳам «Жаҳон адабиёти» журналининг таъсис этиш ва уни йиллар давомида ғоят қизиқарли, интиқ кутиладиган бир нашрга айлантира

билишни уддалашдек зиёкорлик рутбаси ҳам домла зиммасига юкланган эди. Бу жиҳат фикр юритаётганимиз оддийгина тақризда ҳам равшан кўринади.

Сценарийнавис ва режиссёр Юсуф Розиковнинг кино ва телевидениеда яратган фильмларидан яхшигина хабардор бўлган мунаққид унинг изланишларини баъзи итальян кинорежиссёрларининг иш услубига қиёслайди. «Итальянча никоҳ», «Ушалмаган орзулар» каби 60-йилларда машҳур бўлган фильмларни эслайди. «...табиийликка интилиш, оддий одамлар ҳаётининг замиридаги чуқур маънони кашф этишга интилиш, «кичкина» одамларга меҳр-шафқат ва муҳаббат уйғотишга интилиш бу санъаткорнинг асосий принципи бўлса керак» дея Ю. Розиков фильмларига экскурс қиларкан, О. Шарафиддинов бу билан кино соҳасидаги итальян неореализми вакиллари илгари сурган қарашлар — оддий одамларнинг кундалик турмуш тарзини ўрганиш, ундан теран ҳаётий ва фалсафий хулосалар чиқариш, ҳаётни ўз табиий оқимида кўриш ва кўрсата билишнинг ҳақиқий санъат ва санъаткорлик эканини айтади.

Бундай гоёвий-эстетик тамойилни нафақат кино, балки умумсанъатнинг, турли санъат соҳаларида изланаётган санъаткорларнинг бош мезони бўлмоғи кераклигини қатъий таъкидлайди. «...санъаткор — киночи бўладими, ёзувчи бўладими, инсоний фазилатларни самолардан изламасдан ёхуд ўзи тўқиб-бичмасдан, уларни бутун теварак-атрофимизда умргузаронлик қилаётган меҳнаткаш, дилкаш, заҳматкаш одамлардан олмоғи керак. Одамларнинг турфа хиллиги битмас-туганмасдир. Бинобарин, ана шу мангу манбадан озикланадиган санъат ҳам ҳамisha барҳаёт бўлади».

Демак, мунаққид санъатнинг бош объекти инсон эканини эслатиб, реалистик тасвир усулининг ҳаётийлигини, шу методга суянган ижодкор умрибоқий асарлар яратиши мумкинлигини уқтиради. Аслида неореализмнинг ҳам тамойилларидан бўлган бундай қараш сўнгги 60–70 йил мобайнида кинода бошланиб, адабиёт ва бошқа санъат турларида ўзининг бақувват намуналарини бера олдики, шулардан келиб чиқиб бўлса керак, Озод домла унинг ўзбек миллий санъати учун ҳам ўзига хос эталон бўлишини орзулайди. Ва шу боис Ю. Розиковни ҳам, унинг фильмини ҳам ҳар томонлама қўллаб-қувватлайди.

Шу ўринда мазкур «Дилхирож» фильми билан боғлиқ айрим ножоиз фикрлар хотирга келади. Баъзи мутаассибона тушунча-

даги кишилар фильмдаги севишганлар фотиҳасидан сўнг тўйнинг ҳар хил сабаблар билан узоқ чўзилиши, шу ўртада фарзанд туғилиши каби тафсилотлардан нотўғри хулосаларга бориб, уни қоралашга ҳаракат қилдилар. Ваҳоланки, Сурхон воҳасининг расм-русум, анъана-удумларини яхши билган сценарий муаллифи ҳам, томошабин ҳам фотиҳа қилинган севишганлар муносабатларида номарғуб бирон жиҳат кўрмайдилар. Аксинча, асрлар оша келатган урф-одатларда ўзига хос халқона ҳикмат борлигини, азал-азалдан муҳаббат, ҳижрон ва висол синовлари, сабр-бардош, ҳаё ва андиша тушунчалари мавжудлигини романтик-этнографик йўсинда кўрсатишга уринадилар. Балки шунинг учун ҳам миллий қадриятларни гоят нозик фаҳмлаб, авайлаб асрайдиган Япония кинематография музейи юзлаб ўзбек фильмларидан айнан «Дилхирож»ни катта маблағ ҳисобига сотиб олиб, ўз кинохазинасига қўшди, Германия ва Франция кинемутасаддилари эса уни ўз томошабиниға телевидение орқали қайта-қайта намойиш этиб туради. Демокчимизки, мунаққид Озод Шарафиддиновни санъат асарида санъатнинг қай даражада намоеъ бўлгани, уни тирноқ остидан кир излаш даражасидаги нуқсонлари эмас, балки аксинча, китобхонга, томошабинга берадиган эстетик завқи, ҳайрат туйғуси қизиқтирар эди. Шу туйғу Ўзбекистон Миллий театри сахнасида 2003 йили қайта сахналаштирилган «Гамлет» трагедияси томошасидан кейин домланинг кўлига яна қалам тутқзади.

«Гамлетнинг қайтиши» деб номланган тақриз-мақола, одатдагидек, Миллий театрнинг навбатдаги премьерасини матбуотда қайд этиб қўйиш мақсадидагина ёзилган эмас. Театр Озод домла учун ўта ҳаяжонли ва бағоят тилсимли ҳаёт, ҳа-ҳа, ўз сўзлари билан айтганда, «чироқ ўчиб, парда кўтарилиши билан бошланадиган сирли ҳаёт» эди. Зеро, домла сирли дунёларни кезишни жуда севар, у хоҳ бадий асар, санъат асарлари туфайли бўлсин, хоҳ оёғинг билан бориб, вужудинг билан ичига шўнгиб, кўзинг билан кўрадиган ажабтовур манзиллар бўлсин, бу машгулот ҳавоси уни умри сўнгига қадар тарк этмади. Шарку Фарбнинг қадим маданий обидалар ва замонавий осмонўпар бинолар билан тўла муаззам шаҳарлари сайру саёҳати етмагандек, чакалакзор ўрмонлари билан минглаб чақиримларда ястанган Сибирь тайгалари, катта-кичик чегараолди шаҳарчалари, Тоғли Бадахшоннинг Хоруг, Бартанг, Мурғоб манзилларида ҳафталаб кезиниб, Бойкўл ёки Панж дарёсида чўмилиб, чашмалардан

қониб-қониб симирилган оби зилолларда ҳузур топган одам, умр поёнида оёқларидан ажраб, сафар машғулотларидан мажбур тийилгач, саёҳат сафосини энди фақат китобдан, турли томошалардан топиши мумкин эди. Томошалар ичида энг ҳаяжонлиси эса театр томошахонасида эди. Яна денг, бу шунчаки томоша эмас, пурвиқор сахна декорацияси тилсимот руҳини чандон ошириб, биздан ўта йироқ ўрта асрлар Овруро дунёсига олиб кириб кетадиган спектакль, улуғ Шекспир бадиий даҳосининг гултожи «Гамлет» пьесаси асосидаги спектакль эди. Айнан шу кайфиятда спектакли томоша қилган мунаққид шу руҳда тақриз ҳам ёзади. Қолаверса, устоз Шекспир билан ҳар қандай қайта учрашувни «руҳият байрами» деб билар эди. У мақолани спектаклга бағишламоқчи бўлади, шундай қилади ҳам. Аммо уни томошадан кўра Шекспирнинг ўзи, унинг даҳоси яратган асар матни кўпроқ тортиб кетаверади: «Шекспир даҳо санъаткор эди — у ўз асарларида инсониятнинг мангу муаммоларини, жамиятни жамият қилиб тутиб турадиган асосий устунларни яхши илғаб олган ва ҳар бир асарида уларни бетакрор самимият ва фавкуллода маҳорат билан ифодалаб бера олган». Мунаққид мақола давомида ана шу тезиснамо фикрларнинг исботини ёйиб кўрсатишга уринади. Гамлетнинг ота ўлими учун қасос олиш мақсадида юрган шунчаки аламзада эмас ёки қонуний тахт вориси сифатида ўз ҳаққини талаб этаётган курашчи ҳам эмас, балки катта мақсад ва ҳақиқатлар билан тарих майдонига чиққан мутафаккир инсон, «издан чиққан даврни изга солмоқ»қа аҳд қилган курашчи Шахс эканини эслатиб, пьесада маънавий-ахлоқий ақидалар — «виждон, инсоф, диёнат, адолат ва ҳақиқат барқарорлиги» ҳар қандай жамиятнинг ҳам барқарорлигини таъминловчи омил эканини уқтирмоқчи бўлади. Асарнинг замонавий руҳ касб этишини ана шу омилнинг путурдан кетиши, ахлоқсиз ва виждонсиз жамиятда жиноят, «бошбошдоқлик, ваҳший инстинктлар салтанати» ўрнатилишида деб билади. Миллий театр спектаклини пьесадаги ана шу «замонавий руҳ»ни топа билган муваффақиятли талқин сифатида баҳолайди. Уни сахналаштирувчи режиссёр Турғун Азизовни «Гамлет»дай мураккаб асарни қўлга олиб», сахнага олиб чиққани учун алқайди. Мазкур мақоладан кейин орада бирор йил чамаси ўтиб домла Турғун Азизовнинг 70 йиллик таваллуд санаси муносабати билан топиб сарлавҳаланган «Саҳнамининг сор лочини» номли мақола ёзади. Ва

унда ҳам «Гамлет»нинг саҳналаштирилиши ҳақида тўхталиб, саҳналаштирувчининг «инсон характерининг миллионлаб нозик, баъзан ўта зиддиятли ҳужайралардан ташкил топишини англаб етганини намойиш қилди», дея лутф этади. Тақриздаги яна бир мулоҳаза диққатни жалб этади. Мунаққид Гамлет образини яратган ёш актёр Тоҳир Саидов ижросининг мусбат ва манфий жиҳатлари ҳақида тўхталаркан, уни яна пьесага оид мушоҳадалар тортиб кетади. Гамлетни «теран бир файласуф, зўр ақл-заковат эгаси» дея таърифларкан, шундай кўламли бир фикрни илгари суради: «Эҳтимолки, бутун жаҳон адабиётида кенг расм бўлган интеллектуал қаҳрамон образини илк бор Шекспир яратган бўлса ажаб эмас». Бу ростдан ҳам ўқувчини ўйлатиб қўядиган фикр. Беихтиёр тафаккур жаҳон адабиётининг ўз қамровларидаги турли пучмоқларини хаёлда жонлантиради... Шекспиргача дунё адабиёти миф ва афсоналарга, ривояту эртақларга бурканган асотирий тафаккур билан яшади. Олимп худодарининг башоратлари, Скандинавия элларининг халқ романлари, Данте фалсафий ақидалари бадиий қомусидан чиқиб келадиган қаҳрамонлар том маънодаги ва турли даражадаги эҳтирослар пўртаналари ичида яшар, бири аламли қисмат ўйинларидан озурда эса, бири қаҳрамонона инсоний муҳаббат оғушида кезар, бошқаси эса илоҳий дунёлар хаёлидаги фалсафий эҳтирослар тошқинида сузар эди. Ана шу адабий-маънавий бисот билан мавжуд ер куррасининг бир қисмида Шекспир дунёси пайдо бўлиб, у инсониятнинг бу қисмига Гамлет мисолида янги инсонни – интеллектуал қаҳрамонни тақдим этди.

Яна ўша ҳушёр ожиз фикрат бир иштибоҳини айтиб қолмоқ илинжида ҳапқиради – Навоий-чи, Навоий ўзимизнинг ҳазрат! Ахир, унинг Фарҳоди интеллектуал қаҳрамоннинг Шарқ мисолидаги намунаси, мезони эмасми?! Агар, Озод домла айтмоқчи, Гамлетнинг интеллектуаллиги, «файласуфлиги бир-икки монологида, баъзи бир диалогларда ёрқин ифодаланган» бўлса, Фарҳоднинг ақлий салоҳияти унинг ёрқин ҳаёти, фаолияти, кечмишлари мисолида яққол намоён-ку! Бунга қўшимча – Фарҳоднинг отаси билан тожу тахт, салтанат, унга ворислик ҳақидаги суҳбати, Хисрав билан ишқ, жунунлик борасидаги теран мантиқий мунозара асосига қурилган диалогининг унинг том маънода Шекспир даҳосидан роппа-роса бир аср аввал яратилган интеллектуал қаҳрамон мисоли эканига шаҳодат эмасми?! Нафақат

бу, бундан ўтиб ҳазрат Навоий ўз тасаввурдаги Искандар тим-солида ақлий балоғатнинг тажассумини бор тафсилотлари, монолог, диалоглари билан энг юксак пардаларда кўрсата билдику! Озод домлага асло шаккоклик қилмаган ҳолда, ўрни келганда шу ҳақиқатни эслатиб қўймоқни ожиз андишамиз тазйиқ қилади. Зеро, ҳақ гапни айтмоққа бурчлилик ҳисси ҳам беназир устозимиздан мерос...

Телевидение сўнги ярим асрлик ҳаётимиз, турмушимизда ҳеч нарса билан қиёслаб бўлмайдиган бир даражани ишғол этгани маълум. Агар таққослаш зарур бўлса, уни балки кундалик истеъмол эҳтиёжи — нонга ўхшатиш мумкиндир. Мулоҳаза билан фикр этган одам бу сўзларнинг бемуболагалигига иқрор бўлар. Мен бу ўринда телевидениени фақат истеъмол нуқтаи назаридан нонга қиёс қиляпман. Нондек азиз, нондек муқаддас ва нондек иззатли демоқчи эмасман, асло... (Шу тобда Озод домланинг Испания сафари билан боғлиқ ноннинг илоҳийлиги ҳақидаги «Барселонада ўзбек патири» мақоласи эсга тушиб кетди.) Нондан фарқли, телевидение бўлмаса ҳам яшайвериш мумкин эди, инсоният минглаб йиллар усиз ҳам мазмунли, бахтли ва беғалва умргузаронлик қилиб келди. Аммо, тараққиёт аталмиш асов, бетизгин тулпор ўз кори аъмолини қўймас экан. Истайсизми-йўқми, замон зайлига бўйсунмоққа мажбурсиз. Тўғри, телевизорсиз яшашни истасанг, марҳамат, яшайвер, дейишингиз мумкин. Ё бу кути сабилни олиб чиқиб ташла, ё кўзинг қиймаса, қулоғини бураб, э, йўқ, кнопкасини, э, яна йўқ, пультини босиб ўчириб қўй, тамом-вассалом! Эҳ, қанийди, бу шунчаки осон бўлса?! Бир ёқдан ўчирсанг, иккинчи, учинчи ... ўнинчи томонлардан чиқиб келаверади. Бундан ҳатто Робинзонликни ихтиёр этиб кетганинда ҳам қутулишинг даргумондир-ов. Нега десанг, бу «тарелка» дегани коинот қадар кўз солиб, қулоқ тутиб ўтиргандан кейин ер юзининг назардан холи бирор бурчагини топа билармикан одамзот?!

Ҳа, ана шу шарқу. шимоли йўқ бепоён дунёни кўзингга кўркам, қулоқларингга хушоҳанг, дилингга яқин, шуурингга шуқуҳи қилиб кўрсатадиган бир касб бор, табиатан ноёб, жамиятан шойиста бир касб — тележурналистлик. Бу касбнинг фидолари кўп, каззоблари ҳам кам эмас. Бири зиё улашса, бошқаси тама талабида. Бири нур бағишласа, бошқаси гурбат. Бири суруру гурур бериб, ҳақиқатни шиор билса, бошқа бири нафсни

байроқ қилиб, мувозанатни бузади, ҳаловатингни ўғирлаб, не кўйларда саргардон қилади. Ҳа, жамиятдаги ҳеч бир жонли ҳодисага бефарқ бўлмаган Озод домла тележурналист санъати ҳақида ҳам ёзган. Жўшиб, берилиб, ёниб ёзган. Интервью бериб ёки кўрсатувларда воизлик қилиб, бошловчи, шарҳловчи ва ҳоказо бўлиб эмас — зеро, бу санъатда ҳам устоз беназир эди — балки айни замонда телевидение танқидчиси, журналистика жонкуяри бўлиб фикр айтган, муносабат билдирган. Биргина «Довондаги ўйлар» номли ҳаёглигида ўзи тартиб этган сўнги мақолалар тўпламини варақласангиз ҳам ё бевосита, ёки билвосита журналистика ҳамда журналистлар билан боғлиқ кўплаб қимматли фикрларни учратасиз. У хоҳ бозор муносабатларига оид, хоҳ қишлоқ ҳўжалиги, хоҳ она тили ва маънавият масалалари бўлсин, хоҳи сиёсат, хоҳ саёҳат ва табиийки, имон-этиқод, ҳақиқату ҳаққоният муаммолари бўлсин, қай бир мавзудаги мақолалар қаторида, жиллақурса, бир-икки оғиз журналистикага дахлдор фикр, муносабат бўлади. Шу ўринда домланинг 2001 йили «Қишлоқ ҳаёти» газетасида эълон қилинган «Масъулият» номли мақоласи ёдга келади. «Журналист Муҳаммаджон Обидовга очиқ хат» тарзида ёзилган бу мақола, ҳеч муболағасиз, журналистик таълим хрестоматияларига киритишга арзигулик. Негаки, бу мақолада Юртбошимиз «Юксак маънавият — енгилмас куч» рисоласида маънавиятни таърифлаб, унинг негизлари дея кўрсатган сифатлар бари жамулжам дейиш мумкин. Айниқса, «виждон уйғоқлиги» борасидаги фикрларнинг айни мисоли у, «Менинг назаримда журналистикамининг (тўртинчи) ҳокимият бўлишини таъминлайдиган энг биринчи омил, у ҳаётда адолат барқарор бўлиши учун курашмоғи керак, одамлар тақдирида юз берадиган адолатсизликларнинг ҳар қандай кўринишига қарши муросасиз курашмоғи лозим. Керак бўлганда фидокорлик билан иш юритиб, масаланинг туб моҳиятига етиб, ҳақнинг қарор топишига эришмоғи лозим. Табиийки, бунга тумтароқ ва хашаки гаплар билан эришиб бўлмайди. Бунга фақат аниқ таҳлил билан, ҳаётда ҳар қадамда кўндаланг бўлиб турган муаммолар тўғрисида теран фикр юритиш орқали эришилади».

Журналист касбининг бош мезони ҳақида айтилган бу фикрлар дастурий хусусиятга эга. Лекин шу соҳа нонини еб юрган барча журналистлар тўғрисида ҳам бу фикрни айтиб бўлмайди. Озод Шарафиддиновнинг назарий йўсинда билдирган фикри эса

албатта амалий мисоллар билан тасдиқланган бўлади. Агар қайд этилган мақолада журналист М. Обидовнинг телевидение орқали иқтисодийетимиз ривожига тўсиқ бўлаётган нуқсонлар бора-сидаги қуюнчак чиқиши қўллаб-қувватланса, 2003 йил «Хуррият» газетасида чоп этилган «Сермашаққат ижод йўлида» номли бошқа бир мақолада «Муаллифлик кўрсатуви» жанри хусусиятларига тўхтаб, мунаққид одатдагидек — оддийдан мураккабга, кичик бир масаладан улкан муаммога кўчган ҳолда, мазкур жанрдаги кўрсатувларда бор ҳақиқат баралла айтилиши керак, деган талабни қўяди. Ва ўша-ўша навқирон ҳам ўктам пафос билан ижтимоий мавзудан баҳс очади: «Бизда, умуман, ҳақиқат ҳеч қачон тўрдан жой олган эмас, ўзига муносиб иззат-икром кўрган эмас. Ҳақиқатга садоқатимиз тўғрисида ҳар қанча оғиз тўлдириб мақтанмайлик, барибир, у эшик қоқиб келса, тиланчига садақа бергандай, қўлига бир нарса тутқазиб, остонадан қайтариб юборар эдик». Бундай ништарли мулоҳазалар шунчаки бўшлиққа отилган ўқ эмас. Унинг конкрет манзили ҳам бор. У, аввало, эл-юрт учун, маданиятимиз ривожини учун катта-кичи не бир даражада хизмат қилган шоиру санъаткорлар хотирасини уларнинг вафотидан беш-ўн йил ўтмай унутаетган мухлисларга, ҳатто айримларининг оила аъзоларига, яқинларига қаратилади. Сўнгра бор захру залвари билан ўша кезлардаги телевидение мутасаддиларига йўналтирилади. «ТВ кўёш, ой, юлдуз деган нарсаларни билмайди, тан олмайди, уларнинг ўрнида ТВда катта-катта чироқлар бор. ТВ мутасаддилари хушига келса, бу чироқларни ёқиб қўйишади, хушларига келмаса, «чирқ» этиб ўчириб қўя қолишади. ТВ шунақа муассасаки, у истеъдодли ижодкорларсиз кун кўра олмайди, лекин биронта истеъдод эгасининг ўзлигини тўла, бемалол, эркин намоён қилишига йўл ҳам қўймайди. Бунда кўпчиликнинг фикри, муносабати, баҳоси умуман инобатга олинмайди». Ана шундай очиқ-ошкора мулоҳазалардан сўнг мунаққид бир қатор эътиборни тортган ва арзимас сабаблар билан тўхтатиб қўйилган кўрсатувлар ва уларнинг ижодкорларини мисол келтириб, кўнгилдаги аламини истеҳзо билан баён этади. «Буларнинг бари учун, биз — оддий томошабинлар ТВнинг катталаридан миннатдор бўлмоғимиз керак, негаки уларнинг бизга кўрсатган ана шу ғамхўрликлари важдан, ҳозирга қадар айнамай, содиқ фуқаролик сифатларимизни сақлаб келяпмиз». Таъбир жоиз бўлса, шу ўринда машҳур француз

императори Наполеон Бонапартнинг мен икки юзта душман аскарлари милтигининг найзасидан кўра, газетада босилган шапалоқдек мақоладан кўпроқ хавфланаман, қабилдаги сўзларини эслатиш ўринли. Очиги, бу қадар заҳарханда кесатиқни расман, матбуотда айтиш осон гап эмас. Мунаққид баҳонаи сабаб кўнглида йиғилиб қолган «дардлар»ини тўкиб солар экан, бу билан нафақат «бўйсунмас танқидчи» деган муросасиз феълени намойиш қилиш, билъақс, назарий томондан ўзи асослаб берган журналистлик касби аъмолининг амалий жиҳатдан намунасини кўрсатиб, исботлаб беришни назарда тутгандек туюлади. Домланинг бу ва шу каби қатор мақолалари, кўрсатувлар мисолида ўзи ёзгандек, «жуда катта тарбиявий аҳамиятга эга — улар ортиқча дабдабасиз, панд-насиҳатларсиз, беҳуда даъват-чақириқларсиз бизни бир-биримизни қадрлашга, олдимиздан оққан сувни эъозлашга, фақат олис ўтмишдаги қадриятларимизнигина эмас, кечаги ва бугунги қадриятларимизни ҳам авайлаб-асрашга ўргатади».

Мана, энди Озод Шарафиддиновнинг санъат ҳодисалари ва масалалари борасидаги эстетик қарашларини муайян бир махражларга келтириб, баҳоли қудрат умумлашма-хулосалар қилсак.

Эслатмоқ жоизки, дастлаб, мазкур битикларимиз бошида, домланинг санъатга доир эстетик қарашлари манбалари ва санъат билан боғлиқ ижодий фаолиятларини таснифлаб, уни уч йўналишда тартиблашни маъқул топган эдик. Турли мақола, адабий портретлар таркибидаги драматургия, театр, кино ва бошқа санъат соҳаларига оид фрагментар қайдлар, таҳлиллар, мулоҳазалар ҳамда санъатга оид махсус мақола, эссе, тақризлардаги фикр ва қарашларни имкон қадар ўрганишга ҳаракат қилдик. Булар бевосита илмий-аналитик фаолият натижалари. Соф ижодий характердаги сахна асарлари, киносценарийлар ва санъатшуносликка доир хорижий тадқиқотлар таржималари билан боғлиқ учинчи йўналиш — алоҳида мавзу. Буни кўпроқ бадиий-ижодий таржимачилик масалалари билан шуғулланувчи мутахассислар назарига топшириш мақсадга мувофиқ бўлади. Зеро, домла бу йўналишда ҳам ғоят баракали мерос қолдирган. Уларни аввало аниқлаш, рўйхатлаш, жамлаш ва жанр хусусиятларига кўра яна тартиблаш зарур. Чунки театр, санъатшунослик борасидаги айрим таржималари маълум бўлса-да,

киносценарийлар таржималари бўйича тайинли бир ҳаракат сезилмаяпти. Ваҳоланки, домла ўнлаб хориж фильмлари матнини ўзбекчага ўгирган ва табиийки, ўз ҳаётий ақидаларига амал қилиб, бу ишга ҳам тўла масъулият ва эътибор билан ёндашган. Қолаверса, дубляж санъати шундай инжиқ соҳаки, таржимон ҳар қанақа шароитда ҳам ижодий салоҳиятини ишга солмасдан иложи йўқ. Демак, мазкур таржималарни ҳам аниқлаб, топиб тадқиқ этиш лозим.

Драматургия ва драматурглар ҳақидаги махсус мақолалари, театр, кинофильм, телестановкаларга тақризларида ҳам О. Шарафиддинов санъатшунос бўлиб эмас, соф адабиётшунос сифатида фикр юритади ва шу нуқтаи назардан адабий асос — матни, гоёвий хусусиятлари, образлар ифодаси, қаҳрамонлар характери масалаларига эътиборни қаратади: Уларнинг адабий матндаги ифодаси билан ўзга санъат тури, жумладан театр, ё кино, ё телевидениедаги қайта яратилган бадиий варианты солиштирилмайди, муаллиф гоёси билан режиссёр ва актёр талқини борасидаги қиёсий таҳлиллар амалга оширилмайди. Тўғри, актёрлар ижроси борасида, режиссёрнинг меҳнати ё журъати ҳақида тавсифий фикрлар айтилади, бироқ булар ҳам асар матнидан келиб чиққан ҳолда, унинг адабий ҳодиса сифатидаги хусусиятларини таърифлаш ва таҳлил этиш асносида келтирилади. Шу маънода адабиётшунос олим билан санъатшунос ўртасида принципиал фарқ мавжудлигини таъкидлаб, санъат асарлари ҳақида ёзган адабиётшуносни дарҳол санъатшуносга айлантириб қўймаслик керак: Айни мисолда ҳам шу қарашни эслатиш жоиз. Зеро, Озод домла театр, кино ва санъатнинг бошқа соҳалари ҳақида ҳар қанча сўз юритмасин, яна таъкидлаш ўринлики, бағоят нуктадонлик билан, малакали, эҳтиросли мақолалар ёзмасин, у ҳеч қачон адабиётшунос олим ва мунаққидликдан бошқа таъриф сифатга даъво қилган ва буни ҳатто ҳаёлидан ҳам ўтказган эмас.

Озод Шарафиддиновнинг ёрқин истеъдодини намойиш этган илк китоби «Замон — қалб — поэзия» деб номланган эди. Яъни, замон қалбда, қалб эса шеъриятда аксланади, деган мазмун уқиш мумкин бу номдан. Мен уни бир оз ўзгартириб, замон қалбда, қалб эса санъатта ошуфталикда мужассам дегим келади. Зеро, замонасининг неки пасту баланд, катта-кичик кечмишлари бўлди, улар домла қалбидан ўтди, қалб эса безовталиқдан тин-

мади. Уни фақат санъатга ошuftалик соатлари тинчлантирар, аниқроғи, муайян лаҳзаларда вақт сокин тургандек кўринар, аслида эса бу янги пўртаналар пайдо бўлиб, тўлқинланиб, авжланаётган палла бўлар эди. Ана шу ҳис-туйғу авжларида фикр ёлқинланар ва у шу тахлит тўппа-тўғри қоғозга кўчар эди. Мен Озод домланинг барча битикларини, беистисно, ўша авжларда кўраман ва уқаман. Бетиним авжлардан толиқмаган қалбнинг қувватидан ҳайратга тушаман. Бирор қайд, лавҳа йўқки, лаҳча чўғи бўлмасин... Қайдан бунча қалбдаги кўр? Наздимда, жавоби ўша дастлаб зикр этганимиз — болалиқдан, устозлардан, китоблардан ва томошалардан... Мурғак қалбини, фикрини, дидини тарбиялаган китоб ва томошалар уни «то ўлгунча шу ўлкада қол»дирди. Шулардан келиб чиқадиган уч жиҳат Озод Шарафиддинов феноменининг энг асосий хусусияти эди: *юксак дид — мутафаккир нигоҳи — жўшқин эҳтирос.*

У ҳаёт ва санъатни бир бутунликда, бири бирини тақозо этувчи диалектик бирликда кўрар, ҳаёт санъатни пайдо қилгани каби санъат ҳам ҳаётни ўзгартира оладиган қудрат, мўъжиза деб билар эди. Шу боис ҳар иккисидаги марғуб-номарғуб жиҳатларни жуда яхши ажратар, ўзгаришларни илк палладаёқ дарҳол илгар ва ижобийсини — мақбул, рангин, жозибадор, жонлисини қўллаб-қувватлар, номаъқулини, бузғунчисини, хунук ва ўлимтигини инкор этар, бошқаларни ҳам шундай иш тутишга, бепарво бўлмасликка ундар, даъват қиларди.

Устоз мақолаларида талаффузи гўзал, оҳангдор, мазмуни эса ундан-да чиройли бир сўз кўп учрайди. Бу — «мувофиқ, муносиб, лойиқ, мақбул, маъқул» маъноларини англатувчи «*шойиста*» сўзи. Бу ибора замонавий сўзлашув тилида деярли учрамайди. Шунданми, «Ўзбек тили изоҳли луғати»да ҳам йўқ. У, ҳеч шубҳасиз, лирик-поэтик сўз, ғазал сўзи, ҳазрат Навоий сўзи.

*Ғам емон бузди эса кўнглим уйиким, қўймас
Махзани ишқини то бўлмаса шойиста кўнги.*

Домла айнан мақбуллик маъносидан бу сўзни кўп қўллаган. Ҳазрат каби кўнгила мақбуллик, ҳаётга мувофиқ ва миллатга муносиблик, яшашга, улуғвор ишларга лойиқлик. Шунинг учун шойиста ишларни ёқлаб, ношойиста ишларни танқид этарди. Ва ўзи ҳам ҳамиша шойиста ҳаёт кечиришга, кўнгила мақбул

ишлар билан шугулланиб, солиҳ фарзанд, содиқ дўст, оқибатли шоғирд, меҳрибон ва талабчан ота, бува, устоз бўлди. Мана шундай ҳаёт тарзи барчамизни у инсонга яқин ва қадрдон қилган эди. Ёшлари нисбатан улуг, бошлари не синовларни кўрган эсада, буюк ҳаётсевар эди. Битиклари бир ёну ҳаётга интилишлари бир ён бўлиб, устозни бизга тенг тошли замондош қилган эди — замон оша замондош... Иншооллоҳ, устоз фаол, беқиёс илмий-ижодий мероси, умр ибрати билан ҳаракатдаги ўзбекнинг кейинги ва яна кейинги авлодларига ҳам замонлар оша замондош бўлиб қолгай!

Сўнгсўз ўрнида

Мазкур битиклар боис, домланинг деярли бутун ижодини қайта назардан ўтказиш эҳтиёжи пайдо бўлди. Юксак бадиий асарлар каби, танқид, адабиётшунослик асарларини ҳам фақат заруратдан эмас, кўнгил учун ҳам вақти-вақти билан варақлаб турган маъқул экан. Ҳеч бўлмаса, ўз қарашларинг, муносабатларингни тафтишдан ўтказиб олар экансан — ёшлик ҳавоси баландмиди ёки ўша кезларда ҳам бинойи бир дид бормиди? Ҳа, Озод домланинг битикларига келганда, ҳар гал қайта ўқисанг — ўша-ўша ёниш, ёлқинланиш... Бирор мақоласини беҳис, беиштирок ўқий олмайсан. Калаванинг учини топиб олиб, бу ёғига тортиб ўраб кетавергандек, устоз ҳам нигоҳингга дабдуруст қадаладиган бир фикрни ташлаб қўяди-да, усталик билан ўша фикрнинг ичига олиб кириб, занжирига ўраб ташлайди. Бу усталик абжир кўзбойлагичнинг найранги эмас, асло. Аксинча, ўта самимий, ҳаққоний усталик — мастерлик, маэстролик...

Озод Шарафиддиновнинг бундан роппа-роса ўттиз йил аввал, таваллудининг 50 йиллигига атаб нашр этилган «Биринчи мўъжиза» адабий-танқидий мақолалар тўпламини қайта бир варақлаб кўринг-а. Икки йўналиш бўйича тартибланган китобнинг иккинчи ярми адабий портретлар: Фофур Фулом, Абдулла Қаҳҳор, Мақсуд Шайхзода, Миртемир, Асқад Мухтор, Одил Ёқубовлар ҳақида. Булар аввалги ва кейинги тўпламларда қайта-қайта нашр этилган ва ҳозир ҳам бемалол такрор чоп этса бўлаверадиган асарлардир. Дарвоқе, айни кунларда шундай тарадудлар ҳам йўқ эмас. Лекин тўпламнинг «Адабий ўйлар» деб аталган биринчи бўлимидаги мақолаларнинг баъзиларини, ай-

рим ноширлар фикрича, бутун қайта босиб бўлмайди... Ростдан ҳам шундаймикан? «Революция ва адабиёт», «Дўстлик қонуни»... Агар жаҳолатга берилиб, номигагина қараб, яқин ўтмишдаги барча нарсаларни улоқтириб ташлайверадиган бўлсак, бундан ўн саккиз йил аввал, яъни истиқлол эълон қилингандан кейин ҳаётни куп-қуруқ текисликда бошламоқ керак эди. Ақли соғ одам сира бундай қилмаслиги аён. Бироқ нега энди соғлом фикр, жўяли қараш, самимий муносабат уфуриб турган битикларни бутунга келиб хотирадан итқитиб ташлаш керак? Бунинг варварликдан, вандализмдан нима фарқи бор? Аммо гап шундаки, Озод домла ўзи ишонган, ўзи суянган ғоя ва ақидаларга шу қадар дилдан, самимият билан эътиқод қилардики, унинг жўшқин фикри, оташин туйғулари бошқаларга айнан кўчиб қолиши ҳеч гап эмас. Қайта нашр имконининг йўқлиги аслида ана шу ҳадик-хавотир сабаблидир. Ваҳоланки, ўтмишга маҳкум қилинган ўша битикларда адабиёт ва санъат илмини, мунаққидлик маҳоратини ўрганаман деган талаба учун жуда муҳим ва зарур назарий ҳам методик йўриқлар, усул ва услуб борки, улардан кўр-кўрона воз кечиш, устознинг ҳаётий кечмишларида бўлгани каби, танани оёқдан маҳрум қилишдек гап. Билмадим, бу ҳақиқатни вақти келиб кимдир тушунар...

Домланинг бор инсоний тақдири ва илмий-ижодий меросидан шундай бир манзара ойдинлашади. Озод Шарафиддинов бутун онгли фаолияти давомида камида олти касбда камолот касб этибди: бири — адабиётшунос олим; иккинчиси — адабий танқидчи; учинчиси — муаллимлик; тўртинчиси — бадиий таржимонлик; бешинчиси — жўшқин публицистлик; олтинчиси — ношир-муҳаррирлик. Бу тиниб-тинчимаган одамнинг таржимаи ҳолидан салгина бохабар ўқувчи айнан ана шу зикр этилган олти касбда устознинг юксак истеъдод кўрсата билганини эътироф этади, ўнлаб беиштибоҳ далиллар келтира олади. Ўша далиллардан англашиладиган яна бир ҳақиқат — олти касбдан ҳар бирида бажарилган юмушлар бир-биридан мустақил ҳолда олти алоҳида инсон — мутахассиснинг бутун ҳаёти мобайнида амалга ошириши мумкин бўлган ишдир. Росмана бир адабиётшунос умри давомида уч-тўрт ижодкор ёки айрим адабий-бадиий ҳодисаларни тадқиқ эта билар; тилга тушган мунаққид жонли адабий жараён билан боғлиқ, борингки, 100—150 талар мақола ёзар, беш-олти тўплам чиқарар; муаллим йил оша шогирд тайёрласа,

ўттиз-қирқ йил воизлик қилар, илм ўргатар, дарслик қўлланмалар яратар; дурдона асарлардан таржима қилса, манаман деган таржимон ўттиз-қирқ асарни (камида қисса ҳажмида) она тилига ўғирар; публицист оммавий ахборот воситаларида ҳафта-ой сари чиқиб, ижтимоий-сиёсий воқелик ё маиший турмушнинг ютуқ-камчиликларидан, қусур-ноқисликларидан сўз очиб, шарҳлаб, лозим бўлса, бонг уриб адолат ва ҳақиқатни ёқлар; ношир — муҳаррир эса ўзгаларнинг ўнлаб китобу қўлёзмаларини, тўплам ва куллийтларини тартиблаб, изоҳлаб нашрга тайёрлар, газета ё журнал материалларидан йиғиб, жамлаб, тахлаб, жамиятга фойдали, ўз юзи, қиёфасига эга бўлган оммавий адабий-бадиий, ижтимоий-публицистик нашрни йиллар давоми амалга оширар, фидойироқ бўлса, унинг келажак ўн йилларга мўлжаллаб ўз ўзани, имижида оғишмай бардавом бўлмоғи учун пухта режа қилиб берар... Қўйинг-чи, ҳар бири алоҳида бир одамнинг бир умрлик кори-юмуши, тирикчилиги. Энди тасаввур қилинг, шуларнинг бари бир одамда, битта одам ҳаммасини қилиб улгуради! Бажарганда ҳам масъулият, ҳалол муносабат, росмана иштиёқ, ташаббус, ғайрат-шижоат, жонфидолик билан, ҳассослик, нуктадонлик билан, илмий холислик ва ижодий маҳорат билан ва муҳими — истиқбол умиди, ишончи билан ва янада муҳимлардан муҳимроғи — бу иш-вазифаларни сўнмас ватанпарварлик ҳисси билан адо этади. Инчунин, устига-устак, мўйсафид паллада тана ногирон, кўзларда нур хиралашган бир алфозда ҳам ўша-ўша ғайрат, иштиёқ, интизом билан ўша-ўша юмушлар...

Ана энди буюклик деган аслида ўта тансиқ, камёб ҳодиса, бироқ енгилмижоз мардумнинг тилида сийқа тортаётган табаррук каломнинг нисбати ҳақида бир оз лирик чекиниш...

Башарият тарихида буюклар кўп, буюк ишлар — жангу жадал, дину диёнат, маърифат ва бунёдкорлик юришлари, тафаккур муҳорабалари, яратиш, кашфиёт тўлғоқлари ва шулар оқибатида гоҳ зулумот, жаҳолат салтанати ва аксар янада чирой очган олам, гуллаб-яшнаган диёр, ўсиш-ўзгариш, янгиланиш, тараққиёт ва бетимсол мўъжизалар, завку иштиёқ... .. эҳ-ҳэ, ундан-да кўпроқ. Буюклар, аслида, оламни яшнатувчилар, маърифатни, гўзалликни, адолат ва ҳақиқатни пойдор этгувчилардир.

Ўзбек тилининг беш жилдли улкан изоҳли луғатида «буюклик» сўзи «одатдагидан катталиқ, улуғворлик, табарруклик» дея изоҳланибди. Шу сифатларгагина таяниб хаёл кўзгусига боқсак

ҳам не-не буюкларни, буюк ҳодисаларни кўрамиз. Ҳаётига, тарихига чуқурроқ нигоҳ қаласак, булар кўпроқ биз учун буюк, аниқроғи, ўзлари яшаган, воқе бўлган замон ва маконда камдан-кам ҳолларда ана шу номга нойил бўлганлар. Аксар ўтганларидан кейин қай бир давр, қай бир маъвода эътироф топгандирлар. Агарчи тирикликда эътибор кўрган эсалар-да, замондошлари бизчалик ё кейинги авлодларчалик қадр қимматини сарбаланд рутбаларга кўтармагандир. Таърифда сиқиклик, тавсифда ўлчоғли меъёр ҳамиша устун бўлган. Ҳатто гувоҳликка тараф замондошлари ўз наздидаги баъзи номарғуб сифатлардан ҳам ўз талқинларида огоҳ этишни ёки ўз ноҳолисликларини ҳам гўё шунчаки қайд этиб қўйишни ножоиз иш деб билмаганлар ва бундан заррача ноқулайлик ҳам сезмаганлар. «Бобурнома»даги «нози Алишерий», «полони Алишерий» ибораларининг тарқалиши ҳақидаги қайдлар ҳаёлга келади. Не бўлса-да, шоҳ — Аллоҳнинг сояси...

Ойбек-чи, Ойбек — Мусо Тошмуҳаммад ўғли! Ҳали элликка етмай, айни навқирон ёшида улкан бадиий таланти ва илмий-аналитик иқтидорини намойиш этган буюк адиб, олим, XX аср ўзбек маънавий оламининг устунларидан бўлган беназир шахс. Унинг ўзбек мутафаккирлари орасида ҳазрат Алишер Навоийдан кейин 20 жилдга жо бўларли куллиёт мерос қолдирганини айтмай, мавзумизга боғлаб, биргина ҳодисани — Озод домланинг ҳаёт муждаси йўқолиб бораётган бир лаҳзада тушида Ойбек домла аён бериб, унинг умрини яна бир йилга узайтириб, тириклик, ўқиш ва ёзиш, оила яқинлари ва дўстлар даврасида яна муршид бўлиб ўлтиришига боис бўлганиниёқ ёдга олсак ҳам бу ҳол қандайдир ғайришуурий, балки илоҳий ҳодисот ўлароқ изоҳланмасмикан?! Шундай валий зот ҳақида ҳам замондошлари ўз даврида муносабатларини жиловлаб, таъриф тавсифларини совуққон таҳлилларга ўраб тақдим этмоқни одат қилдилар. Нафақат бу, Ойбек домла ҳаётлигида, айни тафаккур миқёслари юксакликларга кўтарилганда отилган тошлару уюштирилган маломатлар-чи?! Шулармасми 47 ёшида буюк адибни тўшакка миҳлаб, сўзлаш ва ёзиш неъматидан бебахра этган?! Ва яна ўша илоҳий қудратдирки, оғир хасталикда ҳам чора бериб, қарийб яна ўн етти йил фикрлаш, ўй-хаёлларини пичирлаб бўлса-да, айтиб қоғозга кўчириш имконини берган!

Шу эмасми «одатдагидан катталиқ, улугворлик, табарруклик» ёки бир сўз билан айтганда — «буюклик»?!

Ажабки, қисмати не бир даражада ўхшаш Озод домла замон ўтиб Ойбекни «Миллатни уйғотган адиб» дея буюклик мақомида барқарор этди.

Ана ўша буюклик таърифидаги тушунчалар моддийлашганида адабий-бадиий олашимиздаги ҳазрат Навоий, Бобур, Машраб, Огаҳию Фурқат, Қодирию Фитрат, Чўлпону Ойбек, Фофур Фулому Қаҳҳор, Миртемиру Шайхзодалар этагидан тутиб келаётгандек Озод Шарафиддинов сиймоси ҳам жонланмасмикан?! Ахир, унинг биргина сабил жони олгита мутахассиснинг бир умрлик юмушини бажаргани билан ҳам «одатдагидан катта, улугвор» туюлмайдами?! Минглаб-миллионлаб мардумга, бутун миллатга ибрат, «маънавий жасорат» деб юрт отаси айтиб турганда, «табарруклик» англамайдами?! Ҳа, беиштибоҳ, шак-шубҳасиз, буюк Озод Шарафиддинов деб айтишдан андишаланмаслик керак. Вақтлар ўтган сари бу сифат иборага айланиб кетар ҳали. Унга замондошлигимиз, домланинг ҳам ҳар биримизга хос бўлган оддий инсоний сифатлардан холи бўлмаганини билганимиз, кўрганимиз ҳад эмас. Муҳими, биз устознинг тафаккур меваларидан мудом баҳрамандмиз, мерос қолдириб кетган бисотларидан баҳравармиз, жасоратларидан мутаҳаййир, панду ўғитларига сидқу садоқат кўрсатсак эса азизу мукарраммиз. Буюкликнинг саодати ҳам шу бўлса, не ажаб!

БЕКЎС ХАЗИНА

Серқирра иждокор

Озод Шарафиддинов номини 60-йиллар авлодидан ажратиб бўлмайди. Мамлакатда 1956 йили бошланган «илиқлик» («оттепель») даврининг фарзандлари тоталитаризмга қарши курашнинг рамзига айланганди. Кўпчилик бўлмаса-да, улардан бир қанчаси 1964 йилдан кейин обструкция ва остракизмга рўбарў қилинган ва ҳокимиятнинг жамият ҳаётини либерализациялаштиришга (юмшатишга) нуқта қўйганини ҳали ҳеч ким унутгани йўқ. Шу маънода Озод Шарафиддиновни Б. Пастернак, А. Солженицин, А. Сахаров, А. Синявский билан бир қаторга қўйиш мумкин.

Олимни 1958 йили Абдулҳамид Чўлпон иждодий меросини ўрганиш бўйича тузилган Комиссиянинг илмий котиби қилиб белгилашлари тасодифий эмас; у ҳақли равишда 1968 йили чоп этилиб, тақиқланган ва охир-оқибат бутун нашри йўқотиб юборилган «Тирик сатрлар» тўпламининг расмий муҳаррири эди. Шу воқеадан кейин О. Шарафиддиновнинг ёзганларидан бирортаси ўн йилгача матбуот юзини кўрмади. Бироқ у қалб кўрини, билим ва салоҳиятини ўз севган ишига бағишлаб, дорилфунунда (ТошДУда) дарс беришда давом этди. Қирқ йиллик педагогик фаолияти давомида 29 та фан номзодига раҳбарлик қилди, ўз адабиётшунослик мактабини яратди.

Вақт шуни кўрсатдики, ўзбек адабиёти ва адабиётшунослиги тараққиётида О. Шарафиддиновнинг ҳиссаси ниҳоятда улкан. Ўз истёдоди ва кенг билими туфайли олим фақат ўзбек адабиётида эмас, балки бутун ўзбек маданий ҳаётида ўзига хос ўринга эга бўлди. Устоз энг аввало, нуктадонлиги, ўз ёшига бўйсунмайдиган гайрат-шижоати, янгиликларни очиб ва бемалол қарши ола билиши билан ажралиб турарди.

XX аср ўзбек адабий танқидчилигининг етук намояндаларидан бири, адабиётшунос ва публицист, таржимон Озод Шарафиддинов Ўзбекистон Қаҳрамони унвони (2002), Беруний но-

мидаги Давлат мукофоти (1970), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби унвони (1990), «Меҳнат шухрати» (1997), «Буюк хизматлари учун» (1999) орденлари, Миллий университетнинг олтин медали (1998) билан тақдирланган. 1997 йилдан умрининг охиригача «Жаҳон адабиёти» журналини бошқарди, антик дунёни ўрганиш бўйича Жамоатчилик академиясининг академиги (2003), адабиёт соҳасидаги биринчи даражали Давлат мукофотининг лауреати (2007, вафотидан сўнг) бўлди.

Унинг жўшқин меҳнати ва илҳомга тўла ҳаёти сермазмун ўтди. 1951 йили Ўрта Осиё давлат университетини тугатгач, Москвадаги Фанлар академиясининг Жаҳон адабиёти институти аспирантурасига кириб, номзодлик диссертациясини муваффақиятли ёқлади. 1962 йили «Замон. Қалб. Поэзия» деб номланган биринчи китоби чоп этилди. Шундан кейин «Адабий этюдлар» (1968), «Биринчи мўъжиза» (1979), «Гўзаллик излаб» (1985), «Абдулла Қаҳҳор» (1988), «Чўлпон» (1991), «Чўлпонни англаш» (1994), «Ижодни англаш бахти» (2004), «Довондаги ўйлар» (2004) асарлари китобхонлар қўлига етиб борди. Булар ҳали Озод Шарафиддинов яратган китобларнинг ҳаммаси эмас. Ўзининг этироф этишича, устоз ижодий фаолиятидаги энг муҳим воқеалардан бири, бу — «Ўзбек адабиёти тарихи»нинг академик нашрини тайёрлаётган муаллифлар жамоаси билан ҳамкорлиги эди. 1997 йили — «Жаҳон адабиёти» журнали ташкил этилган кундан бошлаб унда бош муҳаррир сифатида олиб борган ишлари, мазкур журналдаги адабий фаолияти алоҳида эътирофга лойиқ.

Озод Шарафиддинов умри давомида жуда кўп ишларни амалга оширишга улгурди: 28 та китоб чоп эттирди, даврий нашрларда 600 дан ортиқ илмий ва публицистик мақолалар эълон қилди, республиканинг машҳур ёзувчилари асарларига ёзган сўзбоши ва сўнгсўзларининг адади ҳам анчагина, жаҳон адабиёти дурдоналаридан 150 га яқин асарни ўзбек тилига ўгириб, китобхонларга тақдим этди. Унинг архивида ҳали чоп этилмаган кўплаб ишлари — мақолалар, хотиралар, адабиёт ва санъат ҳақидаги ўй-мулоҳазалари қолган.

Бугунги кунда олимнинг илмий-адабий мероси жуда кенг: адабий-танқидий, публицистик, ноодатий жанр ҳисобланган — очик хатлар каби йўналишларга ажратилиб ўрганилмоқда. У яратган таржима асарлар, «Жаҳон адабиёти» журналидаги муҳаррирлик фаолияти ҳамда дўстлари билан ёзишмалари ўзининг

жиддий тадқиқотчиларини кутмоқда, адабий-танқидий ишларининг тили ва ўзига хос услубий хусусиятларини ўрганиш алоҳида эътиборга лойиқ.

Озод Шарафиддинов ижодидаги муҳим масалалардан бири, бу — санъат ва адабиётнинг вазифасини англаш ва англатиш масаласидир. Адабиёт қандай бўлиши керак, унинг вазифалари нимадан иборат? Адабиёт ҳамма замонларда ҳам даврнинг инъикоси — кўзгуси бўла оладими? Унинг жамиятдаги барча ўзгаришларга акс садо бериши, асарларнинг китобхонлар томонидан талаб қилиб ўқилиши учун нималар қилиш керак? Адабиёт, санъат асарлари кимгадир хизмат қилиши керакми ёки ундаги тасвирий қудратдан завқ олишнинг ўзи етарлими? Устоз бу каби саволларга мунаққидлар ижодларидан жавоб ахтарардилар. Масалан, Чўлпон, Фитрат, Қодирий ижодидан, шунингдек, жаҳон адабиёти ёзувчилари асарларидан жавоб излади ва кези келганда баҳслашди ҳам. У ҳар доим изланишда бўлди, энг долзарб муаммоларга ечим қидирди, саволларга ҳар доим бир қанча жавоблар бўлиши мумкинлигини тушунгани ҳолда, ҳеч қачон ягона маъногагина эга бўлган жавоблар билан қониқиб қолмади. Масалан, Чўлпоннинг нафақат шеърини, насрий асарлари, балки адабий-танқидий мақолаларини ҳам махсус таҳлил этгани фикримизга далил бўла олади. Масалан, Чўлпоннинг «Адабиёт надур?» мақоласига тўхталиб: «Адабиёт қуруқ ғоялар мажмуаси эмас, балки биринчи навбатда, инсон руҳияти билан боғлиқ ҳодисадир. У одамларнинг ҳис-туйғуларига ҳам таъсир этиши, уларни қувонтириб ёхуд маҳзун аҳволга солиб, шу орқали ижтимоий бурчини ўташи зарур»¹, деб таъкидларди.

Шуниси эътиборлики, О. Шарафиддинов Чўлпон кўтарган саволларга биргалашиб жавоб излайди ва уни шоирнинг «Улуғ ҳинди» мақоласидан топади: «Янги ўзбек адабиётини яратиш масаласида Чўлпон «Шарқ ва Ғарб санъатларини синтез қилмоқ ва мазмун билан шаклнинг уйғунлигига эришмоқ керак, зинҳор-базинҳор санъатни қуруқ ғоялар мажмуасига айланиб қолишига йўл қўймаслик зарур»².

О. Шарафиддинов шундай ёзади: «Чўлпоннинг гаплари ҳеч

¹ О. Шарафиддинов. Истиқлол фидойилари. Мустафо Чўқай, Чўлпон, Отажон Ҳошим. Тошкент, 1993, 49-б.

² Ўша асар, 59-б.

кимнинг қулоғига етиб боргани йўқ, бу гапларга ўз вақтида ҳеч ким эътибор бергани йўқ, агар ўша маҳалдаёқ бу ҳодисанинг олди олинганида, балки ўзбек ёзувчилари ҳозирдан кўпроқ даражада жаҳон миқёсида тан олинган бўлармиди?» Олим яна шуни ҳам таъкидлайдики, Чўлпон ўзбек адабиёти учун танлаган йўл бу — Фарб ва Шарқ адабиётидаги етакчи анъаналарни ижодий ўзлаштириш, уларнинг бой тажрибаларига таяниб иш юритишдир.

Шу билан бирга Озод Шарафиддинов ўз ижодида танқидчилик муаммоларига ҳам кўп тўхталган. Танқид — бу адабиётдаги гўзалликни кашф этиш, адабиётнинг бадиийлигини аниқлаш, инсонга таъсир қиладиган эстетик омилларни белгиловчи санъат. Бу соҳада мунаққиддан тинимсиз изланиш ва ўткир нигоҳ билан ҳақиқий гўзалликни илғай олиш талаб қилинади.

Асарларни ёхуд муайян вазиятларни баҳолашга тўғри келганда, олим ҳар доим ўта холислиги — объективлиги билан ажралиб турарди, айна пайтда ўзининг қарашларини, фикрини энг сўнгги — ҳал этувчи баҳо деб ҳам ҳисобламасди. Адабиёт нафақат ташвиқот-тарғибот қуроли, балки у ўз моҳиятига кўра, бизларнинг ҳар биримизга мурожаат эта оладиган инсонпарварлик воситаси ҳам эканлигини кўп таъкидларди. Чунки олим адабиётта энг жиддий ва жуда нозик ишга қарагандек муносабатда бўлар, яхши асар яратиш учун катта истеъдод зарур эканини тушунгани учун фикри теран ёзувчиларни қадрлаб, уларни қўллаб-қувватларди. Суҳбатларидан бирида Озод Шарафиддинов ўзбек адабий танқидчилигига муносабат билдириб, унинг ривожланиши учун тўсиқ бўлаётган бир қатор иллатлар хусусида тўхталиб ўтган. Масалан, энг катта камчилик — социологик тадқиқот усулига керагидан ортиқ маҳлиё бўлиш. «Социологик таҳлил осон — уни амалга ошириш учун унчалик жон куйдирмайсан — асарнинг мавзуини, мазмунининг асосий нуқталарини айтасан-да, ўшанга яқин ҳаёт воқеаларига солиштирасан, сўнг ўзининг бир-иккита «доно» хулосаларинини айтасан, муаллифга қаерни тузатиш, қаерни кучайтириш, қаерни олиб ташлаш тўғрисида қимматли маслаҳатлар берасан, тамом-вассалом. Лекин бунақа «танқид»дан на китобхон, на ижодкорга фойда бор». Шу билан бирга «танқиднинг бу шаклига мурожаат қилишга мажбур этадиган сабаб — билимнинг саёзлиги, савиянинг пастлиги. Бадииятни ҳис қилмаган, санъатнинг санъатлиги нимада эка-

нини билмайдиган, ундаги турфа хиллик ва битмас-туганмасликни хаёлига ҳам сифдиролмайдиган, лекин ёзмаса туролмайдиган одам социологик усул ёрдамида ишини битириб қўя қолади»¹, — куюниб ёзади О. Шарафиддинов. 1968 йилда бадиий адабиёт хусусида юритган фикрлари ҳозиргача долзарблигини йўқотмаган. «Адабий этюдлар» китобидаги «Биринчи мўъжиза» мақоласида шундай дейилади: «Адабиётга бир томонлама муносабат мактаб ўқувчилари ўртасида ҳам кучли. Иншо қайси мавзуга бағишланган бўлмасин, унда романми, поэмами, драмами таҳлил қилинмасин, қахрамонлари қанчалик хилма-хил бўлмасин, барибир бир хил хулоса билан якунланади. Масалан, 10-синфни тугатган қиз «Қутлуғ қон»даги Йўлчига характеристика бериб, «Мен ҳам Йўлчи каби мард, қахрамон, вафодор курашчи бўлишни истайман», деб ёзади. «Бой ила хизматчи» ҳақида иншо ёзидиган йигитча «Мен ҳам Гофир ва Жамила каби мард, қахрамон, вафодор курашчи бўлишни истайман», деган хоҳиш билдиради. На қиз, на йигит Йўлчига, Гофирга, Жамилага ўхшаш керакми ўзи, эҳтимол, бугун яна бошқа сифатларга ҳам эга бўлиш лозимдир, ахир. «Йўлчига ўхшаш учун қаршимда менинг ўз Мирзакаримбойим, Салимбойваччаларим ҳам бўлиши керак-ку!» деган саволни бериб ҳам кўрмайди. Тарихий асарлар ҳақидаги иншоларнинг ҳаммасида «биз бу асарни ўқиб, ўтмишдан нафратланамиз, ҳозирги кунимизга муҳаббатимиз янада ортади», деб ёзишади. Замонавий асарларнинг тарбиявий аҳамияти ҳақида ҳам бир хил гап айтилади — «биз бу асарни ўқиб, она Ватанимизни янада ортиқроқ севамиз». Ҳаётнинг ўзидек хилма-хил, кўп қиррали, бой, ранг-баранг адабиётга, бир-биридан осмон билан ерча фарқ қиладиган ҳар хил асарларга мана шундай бир хил муносабат адабиётнинг инсон ва жамият ҳаётидаги ролини тушунмасликдан, унинг жамики бойликларидан баҳраманд бўлиш йўлини билмасликдан, адабиёт ҳақидаги тушунчаларимизда муайян маҳдудлик борлигидан далолат беради»².

Устоз ўз ижодида танқидчиларни огоҳлантириб, таҳлилда бир ёқламалик, бир хилликдан, схематизмдан қочишга ундарди. Масалан, «... айрим ўринларда муҳаббат зўрайиб кетиб (Чўлпон-

¹ О. Шарафиддинов. Ижодни англаш бахти. Т., «Шарқ», 2004, 230-б.

² О. Шарафиддинов. Адабий этюдлар. Т., Гофур Фулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1968, 8-б.

га — *М.Ш.*), объективликка путур етказиб қўяётганга ҳам ўхшайди. Биз баъзан ... Чўлпонни идеаллаштиришга, ўзи яшаган заминдан олиб, замонавийлаштиришга ҳаракат қиляпмиз ... авваллари Чўлпон фақат қораланиб келган бўлса, эндиликда уни салкам фаришта сифатида кўрсатишга интиломқдалар»¹.

Ваҳоланки, буюк Чўлпон ҳақида ҳам фақат бир томонлама фикр юритиш катта хатоликка йўл қўйиш бўлади. О. Шарафиддинов таъкидлаганидек, «ҳақиқий истеъдод эгаси ҳеч қачон жўнгина формулага тушадиган юзаки одам бўлмайди».

Яна шуни ҳам эслатиш жоизки, аввалги даврларда шаклланган ёзувчилардан бугунга келиб, шўро даврида ижод қилган, деб воз кечиб кетишимиз тўғри эмаслигини кўп таъкидлайди. Аксинча, улар ижодини қайта таҳлил ва тадқиқ қилиш, янгича назар билан қараб, ҳар бир ёзувчининг адабий жараёнда ўз ўрнини кўрсатиш лозим. Бу гапларни мустақилликнинг илк даврларидан бошлаб айтарди. Дўрмонда — ёзувчилар боғида рус ёзувчилари билан бўлиб ўтган учрашувдаги фикрларини эслайман: «Афсуски, бугун баъзи бир ўртоқлар қатағон бўлган ёзувчиларга ёндашишда яна ўша эски даврдаги хатоларга, бир томонлама ёндашувга йўл қўймоқдалар. Аввал улар фақат қораланиб келган бўлса, энди салкам фаришта сифатида кўрсатишга интиломқдалар. Бу йўл мутлақо хато ва ўта зарарлидир. Ёки акси, шу кунгача мақтаб келинган шоир ёки ёзувчиларга муносабатнинг кескин ўзгариши, уларни фақат қоралаш ҳам нотўғри бўлади. Уларнинг ҳеч биридан шунчаки воз кечиб бўлмайди. Ҳар қайсисини тушуниш, ўрганиш керак».

Мустақиллик ижодкорларга кенг имкониятлар яратди. Эркин ижод қилиш ва энг муҳими — ўз-ўзини, маданиятимизни тўғри англаш, баҳолаш учун анча шароитлар яратилди. Натижада ижодий изланишлар авж олиб, янгидан-янги маълумотларга тўла мақолалар юзага келди. Шу жумладан, Озод Шарафиддиновнинг «Тафаккур» журналида Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийга бағишланган катта мақоласи, «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасида эса Ғайратий домлага бағишланган мақоласи чоп этилди. Мунаққид уларнинг ижодини давр нуқтаи назаридан ўрганиб, мураккаб жиҳатларини тушунтириб беришга уринди. Ҳамзанинг ҳаёт йўлида, ижодий изланишларида кўндаланг бўлган

¹ О. Шарафиддинов. Истиқлол фидойилари. Т., 1993, 77-б.

давр муаммоларини кўрсатиб берди. Шунингдек, унинг жадилчилик ҳаракатига қўшган улкан ҳиссасини шеърлари орқали исботлади. О. Шарафиддиновнинг «Адабиёт борки — одамлар учун» мақоласидан бир лавҳа келтирамиз: «70 йил давомида «идеологик схемалар» адабиётимизни ўлдирди. Бироқ хайриятки, бахтимизга шўролар замонида яшаган юксак талант соҳиблари ҳақиқий санъат асарлари яратди... Одамлар уни (Ҳамзани — *М.Ш.*) «ўзбек совет шеърлятининг асосчиси», «совет замонининг байроқдори», деб бурнини жийиради. Лекин шу пайтга қадар Ҳамзани мақтаб келдилар. Унинг юбилейлари ўтказилди, «Ҳамза» номли давлат мукофоти таъсис этилди, унга бағишланган кинофильмлар, опера яратилди, суратлар ишланди, хуллас, Ҳамзадан буюк, ундан улуг сиймо йўқ эди. Бу ёлғон бизнинг иллатимиз бўлди. Адабиётшунослик ва танқидчиликдаги ёлғон улкан адабиётдаги ёлғон эди. Хўш, бизнинг ёлғонларимизга Ҳамзанинг нима алоқаси бор? Ахир, Ҳамза 1889 йилда туғилди, 40 йил яшади, тошбўрон қилиб ўлдирилди. Ўзи ҳаётлигида бирор-та тўла танланган асарларни кўрмади. Гарчи у ҳаваскорлик билан асарларини тор доирада саҳнага олиб чиққан бўлса-да, унинг тириклигида бирорта асари кенгроқ миқёсда саҳнада қўйилмаган. Ҳамза ўзи ҳақидаги дабдабаларнинг ҳеч қайсисини кўргани йўқ. У ўлганидан кейин, 1939 йиллардан бошлаб, «Ҳамза — режиссёр», «Ҳамза — социалистик реализм асосчиси», деган гаплар чиқди. Агар мўъжиза рўй бериб, Ҳамза гўридан туриб келганида «социалистик реализм» деган гапга тушунмасди. Энди айтинг-чи, Ҳамза ёмонми? Таъкидлаш керакки, 1920 йилларда Ҳамзанинг драматик асарлари саҳनावийлик ҳамда драматургия нуқтаи назаридан ўзбек адабиётидаги, ҳатто, Ўрта Осиёдаги энг бақувват асарлар эди. Бошқа ҳеч ким Ҳамзачалик драматик томонлари, техникаси жиҳатидан зўр асарлар ёзган эмас. Тўғри, Абдулла Авлоний, Чўлпон, Фитратлар бор эди. Драматик асарларининг даражаси бошқа масала, аммо Ҳамза ўзининг даражасида ниҳоятда ўткир бўлган. Майли, бунисиниям қўя туринг. Ҳамзанинг 1915 йил, 1916—1917 йилларда ёзилган шеърлари бор. Унинг миллат ҳаёти ҳақида куюнчаклик билан ёзган шеърлари миллатни уйғотишга қаратилган. Жадид эди Ҳамза. Унинг жадид сифатида жадид программасига амал қилиб ёзган шеърлари жуда яхши. Лекин улар ўз вақтида яшириб келинди. Бунинг учун бечора Ҳамза айбдорми? Нимага энди биз уни бўяб, пардозлаб,

Ҳамзанинг асл моҳиятини йўққа чиқариб, уни бутунлай ўлдириб, ўрнига бир қўғирчоқ ясаб олсак-да, энди эркин замонлар келганида ўша қўғирчоқни ўлдираман деб, ҳақиқий йўққа чиқариб юборсак?! У яхшими, ёмонми, қўлидан келганича ёзган, имкон қадар миллатга хизмат қилган шоир эди, ахир»¹.

Шу билан бирга О. Шарафиддинов Ғайратий домланинг давр қурбони бўлиб қолганини тўғри изоҳлайди. Ёки Ойбек ижодига қайтиши ҳам бежиз эмас. Шу ўринда бир нарса ҳаёлимга келди. 2004 йил сентябрда олимнинг аҳволи яна оғирлашиб қолди. Шифокорлар операцияга тайёрлаш жараёни кетаётган бир вақтда, эрталаб палатага кирсам, ёстигининг ёнида бир талай оқ қоғозларни кўрдим, ёнида ручкаси ҳам бор.

— Дада, қоғозлар қаердан келди? — десам, у киши: «Октябрь (шифокор — *М.Ш.*) берди, — деб жавоб қайтарди.

— Қоғозни нима қиласиз? — деган саволимга бир оздан сўнг: «Агарда Худо менга озгина умр бағишласа, Ойбек ҳақида ёзган бўлар эдим. Миямда мақола пишиб тайёр бўлди. Назаримда, мен энди Ойбекнинг асл моҳиятини тушуниб, тагига етдим».

Олим операциянинг оғирлигини жуда яхши тасаввур қиларди. Ўзининг аҳволи ҳам қониқарли даражада эмас. Операциядан чиқмаслиги ҳам мумкин эди. Яъни, шу пайтда ўлим билан курашиб турган онлар эди. Ҳайратда қолдирган нарса шу эдики, шундай оғир кунларда ҳам, Худодан озгина умр сўраб ва шу умрни адабиётга сарфласам, деган умид билан операцияга кириб кетди. Назарида, Ойбек чеккада қолиб кетгандек. Мана шу мисол орқали биз бу инсоннинг адабиётга бўлган меҳр-муҳаббатини, касбига бўлган садоқатини, адабиётнинг, маънавиятнинг, қолаверса, маданиятнинг олдида буюк бурчини қай даражада англашини ҳис қилишимиз мумкин.

О. Шарафиддинов операциядан омон чиқди ва тез орада Ойбек ҳақида «Миллатни уйғотган адиб» мақоласини эълон қилди. Мақоланинг қиммати шундаки, ёзувчининг ижодига бугунги, янги нуқтаи назар билан қарашлари акс этган. «Мен бу шифохонада умримнинг энг оғир кунларини ўтказдим. Охирикети кўринмайдиган оғриқли, дардчил тунларда неча марта ажалнинг кўзига қарадим ва бу гал ҳам чоҳ лабидан омон қайт-

---

¹ О. Шарафиддинов. Маънавий камолот йўлларида. «Маънавият», 2001.

дим. Энди ўйласам, бунга адабиётни, адабиёт дунёсидаги тозалик ва покликни ўйлаганим ҳам сабаб бўлдимикан? Ўша оғир кунларда менинг қай бир сифатим ёқиб қолган бўлса, Ойбек домланинг ўлмас руҳи менга мадад берган бўлса, ажабмас¹. Адабиёт маданият ҳақида ўйлашни мунаққид охириги дақиқаларигача тўхтатмаган. Биз, фарзандларга васият қилган энг сўнгги сўзлари — китобларни, қўлёзмаларни, фотосуратларни эҳтиёт қилинглари. мен кетяпман, кучларим қолмаяпти, алвидо, деб видолашди.

Л. Толстой ҳақида талай мақолалар ёзган. буюк мутафаккирининг ижодини махсус ўрганиб, таржималар қилган О. Шарафиддинов «Иван Ильичнинг ўлими» номли қиссасидаги асар қаҳрамонининг ўлим олдидаги кечинмаларини тўлароқ ҳис қилгандек, гўё. Бу асарда қаҳрамоннинг сўнгги дақиқалари, хаёлидан ўтаётган кечинмалари берилган. Назаримда, Иван Ильичнинг ҳолатига кириб, яна бир мўъжизани — ўлим олдидаги инсон руҳиятининг кучини англади. Озод Шарафиддинов феномени ни-мада, деган савол доим мени ҳам ҳамма қатори қизиқтиради. Ундаги ақл-заковат, ўткир хотира, кенг дунёқараш, интеллектуал диапазон ҳаммани ҳайратда қолдиради. Сабабни ижод намуналаридан кўришимиз мумкин. У кишининг яққол кўзга ташланадиган фазилати — ҳаётдаги, адабиётдаги муаммоларни аниқлаш, таҳлил этиш ва ечимини беришда кўринади. Бу уч вазифани бир вақтда бажарар эди. Айнан ушбу ноёб фазилатни «Тафаккур» журналида чоп этилган «Эътиқодимни нега ўзгартирдим» (1997) ёки «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасида чиққан «Нажот ҳамкорликда: Солмон Рушдига очик хат» (2003) каби мақолаларида яққол кўриш мумкин.

Озод Шарафиддинов феноменига хос муҳим қирраларидан яна бири шундаки, у қайси ижодкор асарини таҳлил қилмасин — бу ижодкорнинг асарларини гўё ўз лабораториясига айлантлар, ҳар биридан сабоқ олишга ҳаракат қилар эди. Танқидчиларнинг вазифаси ижодкорга фақат ақл ўргатишда ёки кўчларга кўтариб ерга уришда эмас, асарлардан бадийликни ахтариш, дерди. Адабиётшунослик ва танқидчиликда доимий изланиш, адабиётнинг ички гўзаллиги ва бойликларини тўлароқ очиб бериш кераклиги, янги имкониятлар излаш зарурлиги ҳақида қайта-қайта таъкидларди. Ана шундай жараёнлар ичида О. Шарафид-

¹ О. Шарафиддинов. Миллатни уйғотган адиб. Т., «Университет», 2005, 12-б.

диновнинг диапозони ҳам кенгайиб, тафаккури ривожланиб борган. Зеро, умри давомида сон-саноксиз асарларга муносабат билдирган бўлса, уларнинг ҳеч қайсиси тасодифий бўлмаган. Қайси ижодкор хусусида тўхталмасин — А. Чўлпон, А. Қаҳҳор, Ф. Фулом, Зулфия, С. Аҳмад — ҳар бир ёзган мақоласида унинг нафаси келиб турар эди.

О. Шарафиддинов асарларида сўзнинг кучи чуқур маъно англатиши билан ҳам аҳамиятлидир. Биргина сарлавҳаларни оладиган бўлсак, жумладан: «Сизни соғиндим, Зулфия опа», «Маъзи пуч сўзлардан бир тош нари қоч», «Эътиқодимни нега ўзгартирдим?», «Умарбековнинг ўлмас фазилатлари», «Аъло ҳазратнинг ҳасратли кунлари», «Сўнгги жадид қиссаси», «Иззатга муносиб ижодкор отахон», «Кулги — муҳаббат каби зарур», «Бу уйнинг чироғи ҳамшиша ёниқ» ва ҳ.к. Кўриб турибмизки, ҳар бир сарлавҳа бир нечта ғояни, муаммоларни ёки таснифларни ўз ичига қамраб олган. Мунаққиднинг сарлавҳалардан фойдаланиш маҳорати — бу алоҳида қизиқарли тадқиқотни талаб қиладди. Бундан ташқари истиоралардан фойдаланиш, ўхшатишларни қўллаш, мақолалар матнига қизиқарли воқеалар, афсоналар, латифалар, машҳур инсонларнинг ибораларини киритиш уларга хос сифатлардан эди. Масалан, «Эътиқодимни нега ўзгартирдим» мақоласига «Оскар Уальднинг «Дориан Грей портрети» асаридан мисоллар келтиради.

О. Шарафиддиновнинг яна бир хусусиятини айтиб ўтиш керак — унинг ижобий қаҳрамон масаласига муносабати ўзгача. Маълумки, бу муаммо йиллар мобайнида энг кўп ишланган мавзулардан ҳисобланади. Ушбу қаҳрамон қандай фазилатга эга бўлиши кераклиги ҳам санаб чиқилганди. О. Шарафиддиновнинг фикрича, «кўп йиллар давомида қанча баҳслар бўлмасин, мунозаралар ўтказилмасин, ...фикрлар алмашинилмасин, китоблар, мақолалар эълон қилинмасин, лекин бу масалада адабиётшунослик бир жойда депсиниб тураверди. Чунки «ижобий қаҳрамон» деган атаманинг ўзида адабиётнинг моҳиятига зид келадиган, уни йўлдан тойдирадиган бир нарса бор эдики, бу тасвирга олинган инсонни, албатта, ижобийлаштириш ва қаҳрамонлаштириш талаби эди. Натижада, ижодкор зўр бериб уни пардозлаб ювиб-тарашни, қовоқ-лунжини келиштиришни бошлар эди. «Ижобий қаҳрамон» ёхуд шунчаки «қаҳрамон» атамаси адабиётда мавзу, композиция, сюжет каби категориялар қаторида тура-

ди, лекин у асарнинг жамики мазмуни ва йўналишини билдирадиган унсурга айлантирилмаслиги керак ... Ҳолбуки, адабиёт дегани биринчи навбатда сийрат билан иш юритади, одамнинг руҳий дунёсини таҳлил қилиш билан ўз зиммасидаги вазифани адо этади»¹.

Озод Шарафиддиновнинг яна бир ўзига хос хислати шунда эдики, кучли интуиция — сезгирлик билан ким ҳақида ёзмасин, келажакда ёш тадқиқотчилар бажариши зарур бўлган мавзу ва ғояларни белгилаб кетарди. XX аср ўзбек адабиёти, ҳозирги замон ўзбек адабиёти муаммолари ҳақида фикр юритиб, О. Шарафиддинов шундай дейди: «1920—1930 йилларда ўзбек адабиётида ҳам муайян модернистик изланишлар бўлган. Бу жумладан, Ойбек, Миртемир, Чўлпон ижодларида кўринади... Чўлпон «Кеча ва кундуз» романида, айниқса, Зебо устидан суд эпизодлари тасвирланган ўринларда ўша воқеаларнинг абсурдлигини жуда ёрқин ифодалаган. Ифодалаганда ҳам қуруқ сўзлар билан эмас, қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатлари, ҳис-туйғулари билан акс эттирилган. Афсуски, ўзбек адабиётидаги бундай изланишлар ўз вақтида танқидчилик томонидан қўллаб-қувватланмади ва натижада давом эттирилмай қолиб кетди»². Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз» романининг тасвир маҳорати ва услуби ҳақида мулоҳаза қилиб, мунаққид таъкидлайди: «Ҳеч муболағасиз айтиш мумкинки, Чўлпон суд мажлиси тасвирланган саҳифаларда чоризм системасини фош қилишда, мустамлака сиёсатининг аксилансоний моҳиятини очиб беришда толстоёна қудратга эришган. Айни чоқда ўша саҳифаларда Чўлпон бадиий тасвирнинг ҳар хил шакллари ва имкониятларидан самарали фойдаланганини, айрим ҳолларда Гоголь тажрибасига мурожаат қилиб, истеҳзоли киноя усулида аччиқ юмор орқали ҳаёт ҳақиқатини теран очганини кўриш мумкин»³. Ёки Зулфияни Анна Ахматова билан солиштириш, Ойбекни Америка ёзувчиси Дж. Стейнбек ижоди билан ва ҳ.к. Зулфия хусусида эса О. Шарафиддинов шундай ёзади: «Кўпгина шеърларида Зулфия опа ўзининг «кемтик бахти» ҳақида гапирди. Умрининг сўнгида ёзган «Хотира синиқлари» дostonида эса ўша машаққатлар тўғрисида бениҳоя мар-

¹ О. Шарафиддинов. Ижодни англаш бахти. Т., «Шарқ», 2004, 235-б.

² Ўша асар, 244-бет.

³ О. Шарафиддинов. Чўлпон. Т., «Чўлпон», 1991, 72-бет.

доналик кўрсатган. Бу асар теранлиги ва мардонаворлиги билан менга Анна Ахматованинг «Реквием» деган асарини эслатади»¹.

Озод Шарафиддиновнинг ҳаётида чоп этилган охириги китоблари «Ижодни англаш бахти» (2004) ва «Довондаги ўйлар» (2004) деб номланади. «Ижодни англаш бахти» китобида муаллифнинг мустақиллик йилларида яратган адабий-танқидий мақолалари, эссе ва адабий суҳбатлар, жажжи портретлар ва ихчам тақризларидан ташкил топган. Шу билан бирга адабий сиймолар ҳақидаги лавҳалар, машҳур ёзувчилар, устозлар ва ҳамкасбалар, фан ва санъат арбоблари ижодини қайта англаб етиш жараёнида туғилган фикрлари ўрин олган. Улар XX аср ўзбек адабиёти тарихини янгича идрок этиш, қолаверса, бадий ижодни, ижодкор шахсини шўро даврининг қарашларидан фарқли ўлароқ, умумбашарий мезонларда англашнинг ёрқин намуналаридир.

Кейинги — «Довондаги ўйлар» эса ўзига хос тавба-тазарруъ, мунаққиднинг ўзи ва яшаётган замонаси ҳақидаги ўйларининг очиқ ифодаси, кўнгил изҳори. «Довондаги ўйлар» — ёзувчи, публицист ва олимнинг ўзбек халқи тарихидаги кескин бурилишларни содир этган йўллар ҳақида, XXI асрга кириб бораётган инсоният ҳақида. Китобдаги «Эътиқодимни нега ўзгартирдим», «Бозор — маънавият кўзгуси», «Довондаги ўйлар» каби мақолаларда устоз ўзининг шахс сифатида шаклланиш босқичлари, илгариги фикр-қарашларига нисбатан кўнглида кечаётган тугёнларни, уларни қайта баҳолаши зарурлиги хусусида очиқ сўзлайди. У мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий ҳаёти тараққиётини, ўзбек халқи тарихини босқичма-босқич, қадам-бақадам ўрганади, таҳлил қилади. Энг муҳими, ушбу мақолаларда унинг Ватан ва миллат олдидаги юксак гражданлик масъулиятини ҳис этиши, қатъий ҳаётий позицияси намоён бўлган.

Ёзувчи ҳар қандай вазиятда ҳам ўз сўзида тура олиши, китобхонлар билан тўғри — ёлгон қўшмай, самимий муносабатда бўлиши, жамиятни янгилаш йўлида хато ва камчиликларни очиқ ва рўй-рост айтиши керак. Моҳиятан олиб қаралганда, ушбу китобларда ҳаётимиз тарихида кескин бурилиш даврини бошидан кечирган авлод биографиясини кўриш мумкин.

Вафотидан кейин «Маънавият» нашриётида 2009 йилда

---

¹ О. Шарафиддинов. Ижодни англаш бахти. Т., «Шарқ», 2004, 371-бет.

О. Шарафиддиновнинг «Домлалар» деб номланган китоби чоп этилди. Китобга кирган айрим мақолалар матбуотда чиққан, тўпламларга кирган, баъзилари эса мунаққиднинг архивида қолиб кетган. Мазкур китобдаги воқеалар 1940–1950 йилларни ўз ичига қамраб олади.

О. Шарафиддинов 44 йилдан зиёдроқ умрини ёш авлоднинг илму маърифатини оширишга бағишлади. Зотан, О. Шарафиддинов билим олиш ва маърифат тарқатишни ҳаётининг мазмуни ҳисобларди. Ана шу ташналик уни ҳаётининг охиригача тарк этмади.

«Домлалар» туркумини яратиш нияти бундан бир неча йиллар аввал туғилган бўлиб, бунинг заминида олимнинг тинимсиз меҳнати ётади. Бундай дейишимизга сабаб — у кишининг архивидаги «Домлалар» туркумига оид рўйхатлар, уларнинг қайта-қайта тузилган, тўлдирилган вариантларидир.

Инсон шаклланишига ўзининг беқиёс ҳиссасини қўшадиган устоз образини яратиш муаллифнинг биринчи галдаги вазифасига айланиб, унинг қандай фазилатларга эга бўлиши, ички дунёси китобнинг ҳар бир саҳифасида ўз аксини топган. Бу туркумни яратишда О. Шарафиддинов ўқувчига давр руҳини етказиш масаласига ҳам алоҳида эътибор билан қараган. Дастлабки бадида мактабда таълим берган илк муаллимлари, вояга етишида катта хизматлари сингган устозлари нафақат илм-фан, балки одамийликдан ҳам сабоқ берган Қудрат Аҳмедов, Собит Комилов каби инсонлар ёдга олинади.

«Гап шундаки, — ёзади Озод Шарафиддинов, — Қудрат Аҳмедов бизга — мураббийлик қиладиган ўқувчиларига фақатгина устоз эмас, бамисоли туғишган ота, балки ундан ҳам яқинроқ бир инсон эди. ... Бирор боланинг дарс қолдириши ёхуд дарсга тайёрланмай келиши фавқулудда воқеа сифатида қаралар ва Қудрат ака бу ишнинг тагига етиб, аҳволни тузатмагунча қўймас эди»¹.

Туркумнинг кейинги саҳифаларида муаллиф одамларнинг нақшига айланган домлалар, ҳаётда кўп мураккабликларга дуч келган, лекин халқ ардоғида бўлган сафдошлар, ифтихорга лойиқ ҳамкасблар, ҳар бири ўзига хос шахсга, ўзига хос истёдодга айланган шогирдлар ҳақида биз билмаган ҳаёт саҳифала-

¹ О. Шарафиддинов. Домлалар. Т., «Маънавият», 2009, 14-б.

рини очиб беради. Тўплам аввал матбуотда эълон қилинган ва архивларда қўлёзма шаклида сақланган бадиалардан жамланган.

Минг афсуски, рўйхатга кўра муаллиф бир нечта домлалар ҳақида ёзиш ниятида бўлса-да, аммо бунга улгура олмаган. Булар Сиддиқ Фузаилов, Ҳомил Ёқубов, Лазиз Қажумов, Абдуҳафиз Фаниев, Алихон Соғунийлардир¹.

Китоб жуда қизиқиш билан ўқилади. Домлаларнинг гоҳ қувончи, гоҳ қайғуга тўла ҳаёти, чеккан машаққатлари, ҳар бир бадиа қаҳрамонининг илмга, ўқиётган фанига садоқати, талабага бўлган эътибори, ички туйғулари ва бой маънавий дунёси китобхонни чуқур ўйга толдиради. Кўз ўнгимизда Тоҳирий домла, Солиҳ Қосимов, Абдурахмон Саъдий каби устозларнинг мураккаб ҳаёт йўллари намойиш бўлади.

Тўпламдаги Фулом Каримов бошчилигидаги ТошДУ (ҳозирги ЎзМУ) Ўзбек адабиёти кафедраси аъзоларининг фаолиятига бағишланган бадиалар алоҳида таҳсинга сазовор. Сабоқ беришни чинакам санъат даражасига кўтарган, ўз касбига содиқ иқтидор ва истеъдод соҳибларининг умр йўли китобхон учун катта мактабдир.

Олим таълим, ижод эркинлиги борасидаги муаммолар, бюрократизм машинасининг шафқатсиз тазйиқи, инсонларнинг мураккаб ички олами ҳақида баён қилар экан, китобхон кўз ўнгиде буларнинг ҳаммаси кино тасмасидек ўтади. Дастлаб илм масканига эндигина қадам қўйган талаба, кейинроқ шу масканде иш бошлаган ёшгина домланинг гувоҳлигида кечган воқеалар ривожиде университетнинг салоҳиятига асосий урғу берилган.

Ушбу китобнинг яна бир қиммати шундаки, унда ёшларнинг нафақат билим олиш, айна пайтда маънавий жиҳатдан етуқ ва баркамол инсон бўлиб етишишларида устозларнинг ролига ҳам алоҳида эътибор берилган. Олим илм чўққиларига поғонама-поғона кўтарилиб борар экан, илм уммонининг ҳақиқатдан ҳам тубсиз эканлиги таъкидланади. Бадиа қаҳрамонлари келажак авлоднинг миллий гурурини шакллантиришда, улар онгига адолат ва ҳақиқат туйғусини сингдиришда жонбозлик кўрсатган ҳақиқий фидойилардир.

---

¹ «Юрт қайғусида ёнган юрак» — Алихонтўра Соғуний ҳаёт йўлига бағишланган хотира тугалланганига қарамай, биз уни шу ҳолда тўпламга киритишни маъқул деб топдик (М. Ш.).

Тўпламнинг ўзига хос хусусиятларидан бири шундаки, унда университетнинг ташкил топиши, Тошкентга Москва ва Ленинграддан Д. Д. Благой, Е. Ф. Бертельс, В. М. Жирмунский каби йирик олимларнинг ташрифлари, шунингдек, М. Аvezов, М. Шайхзода, Ойбекларнинг фаолияти ҳақида ҳикоя қилинади. Бундан ташқари, Тоҳирий домла (педагог), Турсун Иброҳимов (тилшунос) мисолларида 1940 йилларда адабиётшунослик, тилшунослик ва педагогика фанлари бўйича бўлиб ўтган катта-катта баҳслар ҳақида қимматли маълумотлар бериб ўтилади. Бу мунозаралар оқибатида қанчадан-қанча олимлар, домлаларнинг четга сурилгани, ўша даврларда СССР Фанлар академиясида бўлиб ўтган йиғилишлар, шафқатсиз танқид ва ишдан четлатишлар, уларнинг фожиалари ҳақида тарихий далиллар баён этилганки, бунини ўқиган китобхоннинг кўз олдида 1930—1940 йилларда — қирғину қатағон ҳукм суриб турган бир пайтда ҳокимият зулмидан азият чекмаган биронта зиёли қолмагани яққол намоён бўлади. Домлалар тақдири ҳақида гапириб, муаллиф ўша давр мамлакатимиз тақдири хусусида ҳам фикр юритади. Тоҳирий домла, Турсун Иброҳимов, Зикриё Мирҳожиев ва бир қатор бошқа домлаларнинг аламли тақдирини тасвирлар экан, ўтган асрда мамлакатимиз бошидан қанчалик қора кунлар кечганини, уларнинг қаноти қайрилмаганда, эҳтимол, бугунги авлод кўп нуқсонлардан холи бўлиб, аллақачон дунёнинг етук миллатлари қаторидан ўрин олиши мумкинлигини алам билан ёдга олади.

Ўқувчи эътиборини жалб қиладиган жиҳатлардан яна бири ўша даврда (1940—1950 йиллар) домлалар ўқиган маърузалар мазмуни муаллифнинг хотирасида муҳрланиб қолгани. Ўқув дастурларнинг тор ва бир ёқлама тузилгани эътироф этилиб, талабаларнинг ўзбек адабиёти ҳақида бир томонлама тасаввурга эга бўлиб қолмаслиги учун домлаларнинг олиб борган саъй-ҳаракатлари, бундай иш эса ўз даври учун жасорат экани тилга олинади. Масалан, бирон-бир домла реакцион шоирлар ҳақида гапира туриб, уларнинг шеърларини таҳлил қилар экан, шу йўл билан асарнинг қанчалик таъсирчанлиги, юксак бадий савияси, юморга бойлиги, ўйноқи қофияларга эгаллиги ҳақида талабаларда тасаввур уйғота олгани таъкидланади. О. Шарафиддинов Фулом Каримовнинг ўқиган маърузаларини эслаб, шундай ёзади: «... Хомуший деган шоир ҳақида гапириб, унинг мазмундан кўра шаклга берилганини таъкидлаб, шеърларидан мисоллар келтирган. Лекин бу мисоллар шундай эдики, уларнинг оқибатида

Хомуший бизнинг тасаввуримизда шаклбоз шоир сифатида эмас, ўйноқи, оҳангдор, юморга бой шеърлар яратган шоир сифатида тасаввур қолдирган. Унинг, «Ана ҳусну, ана қадду, ана қомат, ҳой-ҳой» деган мисралари ҳануз хотирамда»¹. Китобда баъзи бир тарихий ёки замонавий асарларнинг, адабий сиймоларнинг руёбга чиқиши нақадар оғир кечгани, хусусан, Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асарининг чоп этилиш тарихи, туркий халқларнинг ёдгорлиги бўлмиш бу буюк асар китобхон қўлига қай тариқа етиб боргани жонли лавҳаларда баён этилади. О. Шарафиддинов А. Саъдийнинг Чўлпон ҳақидаги мақолаларини таҳлил қилар экан, бу таҳлилда бугунги китобхоннинг юксак шоирга бўлган муносабати ўз аксини топган. ВКП(б) Марказий Комитетининг «Звезда» ва «Ленинград», «Драматик театрларнинг репертуарлари» ва «Катта ҳаёт» кинофильми тўғрисидаги қарорлари хусусида сўз борар экан, бу қарорларда ижод аҳли шўро жамиятини кўкларга кўтариб мақташи, уни камчилик ва зиддиятлардан холи жамият сифатида тараннум этиши лозимлиги, бу вазифани ёмон бажараётган Анна Ахматова ва Михаил Зощенко каби ижодкорлар қаттиқ танқид қилингани, бундай компаниябозликнинг оқибати ўзбек зиёлиларига ҳам салбий таъсир қилгани батафсил ёритилади. Кўриб турганимиздек, бу китобда бугунги кунда ҳеч бир дарсликка кирмаган ноёб тарихий маълумотлар ўрин олган.

Устозлар ҳақида гапирганда, олим нафақат уларнинг ташқи кўриниши, уларга раҳбариятнинг муносабати, адабий жараёндаги ўзгаришлар тўғрисида фикр билдиради, айни пайтда, уларнинг ички дунёси, фожиавий тақдири ҳақида сўзлаб бериш орқали даврнинг инсонларга, хусусан, зиёлилар тақдирига таъсирини теран ёритиб берган. Бинобарин, айрим домлалар (масалан, А. Саъдий) шўро мафкураси қурбони бўлгани афсус билан қаламга олинади.

Озод Шарафиддинов китоб ва мақолалари, бадиаларини номлашда ҳам алоҳида иқтидор эгаси эди. Китобга киритилган кўпгина мақолаларнинг номлариданоқ, унинг кимга бағишлангани, қаҳрамоннинг ўзига хос қирралари аён бўлади. Масалан: «Иззатга муносиб отахон ижодкор», «Аъло ҳазратнинг ҳасратли кунлари», «Сўнги жадид қиссаси», «Соғинсам, Нуриддинжон, из-

---

¹ О. Шарафиддинов. Домлалар. Т., «Маънавият», 2009, 115-б.

лайн қаерлардан?», «Тенқурларнинг сарвари», «Кичкина де-манг бизни ёки Саттор Ҳайдар қиссаси» ва ҳоказо.

Муаллиф маҳоратини намоён қилувчи ҳусуиятлардан бири — унинг кичкина-кичкина деталларгача хотирада сақлаб қолиш қобилиятига эга бўлиб, ижодий фаолиятида бундан унумли фойдаланганидир. Жумладан, ёшлиқда болалар оромгоҳларида бўлган спорт мусобақаларида кимлар билан шахмат ўйнагани, айрим домлалар билан биринчи марта қаерда, қачон учрашгани, қачонлардир кўрган фильмларининг номи, мазмуни бир-бир ёдга олинади. Бу ўз навбатида бугунги китобхонда ўша давр ҳақида тўлароқ тасаввур ҳосил қилади ва ўша давр муҳитини хис қилади.

Домлаларнинг туғилган йили, вояга етган жойи, қайси мак-таб ва олийгоҳларда таълим олгани, ёзган дарсликлари, жамият-даги ўрни, қандай лавозимларда ишлагани, ёзган диссертация-ларининг мавзулари ва шунга ўхшаш тафсилотларга алоҳида урғу берилган. Умуман олганда, ҳар бир бадиала унинг қаҳрамони бўлмиш олим, домлага хос яхлит ва бетакрор қиёфа — Устоз образи бор бўйи билан намоён бўлади.

Китоб саргузаштлар, кулгили ва қайғули воқеалар, хотирага михланиб қоладиган сербўёқ лавҳаларга, юмор ва қочирмаларга бой, тили эса ғоят ширали, халқона, содда ва равон бўлиб, шу каби фазилатлари учун ҳам у худди бадиий асар каби завқ-шавқ билан ўқилади. Муаллиф фактлар, лавҳалар, қаҳрамонлар ха-рактерини ҳолисона ёритиб борар экан, зимдан китобхоннинг ана шу фактлар, воқеалар ва қаҳрамонларга муносабатини шакл-лантиради, ўқувчини йирик ҳаётий, адабий-фалсафий ҳулоса-лар сари етаклаб боради.

Озод Шарафиддинов — таржимон

Озод Шарафиддинов жамоатчиликка биринчи навбатда ада-биётшунос-танқидчи сифатида танилган. Лекин 1955 йилдан бошлаб то вафотига қадар таржима билан ҳам фаол шугулланди. Унинг маданиятимиз равнақига, адабиётимиз ривожига кўшган ҳиссаси шу қадар салмоқлики, бу ҳақда катта-катта тадқиқотлар яратиш мумкин. О. Шарафиддинов қилган таржималар орасида хилма-хил жанрларга оид асарлар мавжуд: романлар, қиссалар, ҳикоялар, саргузашт, фантастик асарлар, эсселар, танқидий-ала-

бий мақолалар, фалсафий изланишлар, шу билан бирга, жаҳон адабиёти ва маданиятида машҳур бўлиб ўтган адиблар, файласуфлар, давлат арбобларининг маърузалари, китоблари, ҳикматли сўзлар. Шу билан бирга жаҳон миллатларига оид латифаларни ҳам учратиш мумкин. О. Шарафиддинов ижодида киносценарийлар таржималари ҳам алоҳида ўрин эгаллайди.

Рақамларга мурожаат қилайлик. 1955 йилдан 2005 йилгача олим 150 тага яқин асар таржима қилган. 1955 йилдан 1998 йилгача — 35 та, 1998—2005 йилгача — 120 тага яқин асар таржима қилинган. Бошқача қилиб айтганда, охириги 8 йил ичида 120 тага яқин асар таржима қилинган. Бу рақам Гиннес китобига кирадиган ҳодиса десак, муболага бўлмайди. Табиийки, бу таржималар орасида чўкиб кетиш ҳеч гап эмас.

Бу асарлар мазмунига қараб олимни қандай муаммо ва масалалар қизиқтирганини билиб олиш мумкин. У киши таржима учун асар танлашда ҳам ҳолис, талабчан ва ниҳоятда мустақил бўлган. Масалан, Аҳмад Аббоснинг «Ҳиндистон фарзанди» (1962), Э. Казакевичнинг «Кўк дафтар» (1967), В. Катаевнинг «Девордаги кичкина темир эшик» (1987), «Ичак узар ҳангомалар: жаҳон халқларининг ҳазил-мутойибаларидан» (1994), А. Рибаконинг «Арбат болалари» (1989), Л. Генлиннинг «Сталин ва Булгаков» (1995), Л. Толстойнинг «Иккунчи» (1997), Эфреим Севеланинг «Тўхтатинг самолётни, тушиб қоламан» (1998), Оноре де Бальзакнинг «XIX аср француз ёзувчиларига мактуб» (1998), Афлотун, З. Фрейд, В. Белинский, Н. Добролюбов, Ларошфуко, Ж. Ж. Руссо, О. Уайльд, Хосе Ортега, Ф. Саган, Х. Вамбери, В. Биков, П. Коэльо, Дж. Голсуорси, Кобо Абе, Х. Хессе, Н. В. Гоголь, Зб. Бжезинский, Ю. Борген, В. Войнович, А. Моруа асарлари ва ҳоказо. Бу рўйхат Озод Шарафиддинов ижодининг библиографик кўрсаткичида¹ 9 бетни эгаллаган. Албатта, гап рўйхатда эмас, гап Озод Шарафиддиновнинг таржимонлик маҳоратида.

Олим жаҳон адабиётини ва жаҳон маданиятини яхши билар эди. Таржималарни рус тили орқали қилар эди. Таржима қилишдан мақсад — ўзбек халқига жаҳон дурдоналарини етказиб бериш, шундай ноёб асарлардан улар ҳам баҳраманд бўлишлари керак, деб тушунар эди. Олимнинг ўзбек тилига илк таржима

¹ О. Шарафиддинов. Библиографик кўрсаткич. Тошкент, 2005, 59-бет.

қилган асари В.Г. Белинскийнинг «Танқид ҳақида нутқи»(1955) эди. Олим энди адабиётга кириб келаётган даврда, В.Г. Белинскийнинг танқид ҳақидаги мулоҳазалари, ноёб гаплари унга жуда яқин бўлган. Кейинроқ, 1959 йилда Н.А. Добролюбовнинг адабий-танқидий мақолаларини ва машҳур ҳинд ёзувчиси Хўжа Аҳмад Аббоснинг «Ҳиндистон фарзанди» романини таржима қилган. Шу йиллар орасида «Тирик сатрлар» (1968) шеъррий тўплами нашр этилди. Аммо, маълум сабабларга кўра, «Тирик сатрлар» таъқибга учраган (тўпламга Чўлпон, Мухторхон, Элбек, Боту шеърлари ҳам киритилган) эди. Озод Шарафиддинов шу мажмуага муҳаррирлик қилгани маълум. Табиийки, «Тирик сатрлар» туфайли олимнинг бошида «калтак»нинг энг каттаси синган. Унинг китобларини, мақолаларини чоп этмай қўйишди. Шунда «Ўзбекфильм» киностудияси дубляж гуруҳининг бош муҳаррири Қодир ака Мирмуҳамедов бу оғир ҳолатни ҳис қилиб, таржима учун киносценарийлар юбориб турган. Шундай қилиб, Озод Шарафиддинов учун таржимонлик маҳоратини кинода синаб кўришда имконияти пайдо бўлди. Табиийки, у кишига сценарийларнинг энг бақуввати, салмоқлиси таржима учун таклиф қилинар эди. Масалан, Сергей Герасимов («Кўл бўйида»), Иван Пирьев, Сергей Бондарчук яратган фильмлар ёхуд Ф. Достоевский асарлари асосида суратга олинган фильмлар.

Лекин таржима Озод Шарафиддинов ижодида ҳеч қачон тирикчилик манбаига айланмаган. Ижодкорнинг олдида доим аниқ, катта мақсад турар эди: ўзбек халқини жаҳон маданияти билан таништириш, ундан баҳраманд қилиш, дунёқарашини кенгайтириш ва ривожлантириш. Таржималар орқали ўзбек китобхонини жаҳон адабиёти билан таништириш вазифасини кўзлаш асосий муддаолардан бири эди. Мана шу мақсад, айниқса, «Жаҳон адабиёти» журнали ташкил топгандан кейин (1997), кенг кўламда амалга ошира бошланди. Биринчи навбатда бош муҳаррир Озод Шарафиддинов олдида жуда муҳим вазифа – журналнинг аниқ дастурини яратиш масаласи турар эди. «Жаҳон адабиёти» адабий-бадиий, ижтимоий-публицистик журнал бўлиши билан бирга, халқнинг маданиятини тарбиялаш, дунёқарашини кенгайтиришдек жуда катта масъулият ётарди. Шу туфайли у киши таржима учун асар танлаганида, шунчаки маълумот бериш ёки дуч келган асарни таржима қилиш йўлидан борган эмас. Бу ўзига яраша ижод эди. Озод домла асар танлай билиш-

ни ижодий маҳоратнинг бошланғич нуқтаси деб ҳисоблар, шунинг учун ниҳоятда эҳтиётлик, дид ва билимдонлик билан бу ишга қўл урар эди. Аксига олиб, айнан шу пайтда жуда оғир хасталик унга ёпишиб олди. Шунга қарамай, у ағдарган таржималарнинг кўпчилиги (120) ана шу даврга тўғри келади. (Бу рақам кўпроқ бўлиши керак, чунки вафотидан кейин ҳам матбуотда таржималари чиққан). Таржималарининг айримлари «Жаҳон адабиёти», «Тафаккур», «Саодат» журналларида, «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», «Ёзувчи» газеталарида Озод Обид, Шерзод, Нодирабегим, Нодирабону, Музаффар, Азизхон, Азизбек таҳаллуслари билан ҳам босилиб чиққан. «Жаҳон адабиёти» журналининг деярли кўп қисмида устоз таржималари бор десак, муболага бўлмайди. Таржимон ўзбек тилининг барча гўзал имкониятларидан, халқона иборалардан маҳорат билан фойдаланган. Айни пайтда Озод Шарафиддинов ўткир сўз устаси, ташбиҳ ва ибораларни ўз ўрнида қўллай оладиган моҳир ижодкор сифатида бу ишга доим нозик дид ва катта талабчанлик билан ёндашган эди.

Озод Шарафиддинов таржималарини ўрганиш жараёнида шунини айтиш мумкинки, у киши таржималари орқали маданият-шунослик бўйича мукамал дастур тузиб берган, десак, хато бўлмайди. Шуниси ҳайратланарлики, бу «дастур» халқнинг турли табақасига мўлжалланган. Чунки китобхонлар ҳар хил. Уларнинг диди, табиати, тажрибаси, ақл-заковати ҳам турлича. Бундан ташқари, мутолаадан мақсад ҳам ҳар хил бўлиши аниқ. Аҳамият берсак, домланинг таржималари фақат илмий-назарий мақолалардан ёки фақат фантастик, саргузашт асарлардан, фалсафий, сиёсий тадқиқотлардан ва фақат латифалардан иборат эмас. У ҳамма жанрларни қамраб олишга интилган. Шу билан бирга асарларнинг тузилиши ҳам ранг-баранг. Уларнинг ичида изчил динамика бор: оммабоп рисоалардан тортиб, ниҳоятда чуқур фалсафий психологик асарларгача домланинг эътиборида турган.

Хуллас, Озод Шарафиддинов қилган таржималар барчанинг қалбига етиб бора олади. Бу таржималар тагидаги аниқ концепция халқ тафаккурини ривожлантиришга хизмат қилади ва ўзбек маданиятида, жамиятда катта воқеа бўлди, десак, муболага бўлмайди.

Устоз ҳозирги кунда чиқаётган энг яхши асарларни, яъни,

бугунги кунда дунёда қўлма-қўл ўқиладиган асарларни ўзбек халқига етказиб беришга шошилар эди. Масалан, у қайта қуриш пайтида машҳур «Арбат болалари»ни ўзбек тилига таржима қилди. Бу асарда қайта қуриш даврида биринчилардан бўлиб Сталин шахсига сифиниш муаммоси кўтарилган эди. Тўғри, кейинроқ бу мавзуга бағишланган талай асарлар чиқа бошладди. Масалан, В. Гроссманнинг «Хаёт ва тақдир», Ю. Домбровскийнинг «Факультет ненужных вещей», А. Приставкин «Ночевала тучка золотая», Л. Гинзбург «Крутой маршрут», А. Солженицин «Архипелаг Гулаг». Лекин «Арбат болалари» бу борада қалдирғоч эди. Ахир дунё китобхони нималар билан қизиқади, улар ҳозирги кунда нималарни ўқишяпти, деган саволлар таржимонни қийнар эди. Домла худди шундай тезкорлик билан бразилиялик ёзувчи Пауло Коэльонинг асарларини ҳам ўзбек халқига етказиб берди («Алкимёгар» (2003), «Бешинчи тоғ» (2004)). П. Коэльонинг асарлари бугунги кунда 118 дан ортиқ мамлакатда севиб ўқилади. «Ўзбек китобхони ҳам дунё ўқийдиган асарлардан хабардор бўлиши керак», — деган шиор унинг маслағига айланиб қолганди.

Озод Шарафиддинов таржималарини бир неча йўналишларга бўлиб ўрганиш мумкин. Масалан, таржималарнинг жанр хусусиятга кўра ўзига хослиги; таржимон маҳорати; таржимон ва муаллиф усулларининг уйғунлигини, таржимада кинояни сақлаб қолиши йўллари; бадий тил муаммолари; таржимон ва муаллиф дунёқарашларидаги уйғунлик ва ҳоказо.

«Тафаккур» журналида эълон қилинган Ҳерман Вамберининг «Маърифат йўлидаги уйғониш»¹ мақоласи таржимасига назар ташлайлик. Ҳерман Вамбери номи ўзбекларга бир қадар таниш. Масалан, унинг Бухоро тарихига бағишланган асари икки марта нашр қилинган. Бу венгр шарқшунос олими, туркий тилларни пухта ўзлаштирган ва атрофлича тадқиқ этган. Ўтган асрнинг ўрталарида Туркистонга келган, бу ерда халқ ҳаётини, тили, маданияти ва адабиётини яқиндан ўрганган. Озод домланинг қўлига немис олими И. Гольдцигернинг 1912 йилда Петербургда чиққан «Исломдан маърузалар» номли китоби тушиб қолган экан. Шу китобга Ҳерман Вамберининг Россия мусулмонлари ҳақидаги мақоласи ҳам киритилган экан.

---

¹ Ҳ. Вамбери. Маърифат йўлидаги уйғониш // «Тафаккур». 2000, №2.

Мақоладаги Туркистон халқлари ўртасидаги миллий-маданий уйғониш ва жадидчилик ҳаракатининг илк даври ҳақидаги мулоҳазалари олимни ниҳоятда қизиқтирган. Чунки Туркистон ўлкасидаги миллий-маданий уйғониш муаммолари домланинг ҳам эътиборини тортган эди. Ҳ. Вамберининг «Маърифат йўлидаги уйғониш» номли мақоласида муаллиф ислом динига эътиқод қўйган рус фуқаролари ҳақида кўп гапирди. Улар «татар» деган умумий ном остида маълум ва машҳурдир. Этник жиҳатдан эса улар Волгабўйи татарлари, бошқирлар, қирғизлар, сартлар, Кавказ татарлари ва Қрим татарлари каби гуруҳларга ажралади. Шу билан бирга, «мусулмонлар орасида Ғарб маданиятига интилиш борасида бошқаларга қараганда анча илгарилаб кетган, ўз ватанида ва диндошлари ўртасида янги-ча қарашларнинг ёйилишига катта ёрдам берган» учта халқ ҳақида ёзган. Биринчидан, бу усмонли турклар (Османские турки), иккинчидан, Ост-Ҳиндистон мусулмонлари алоҳида эътиборни тортади. Учинчиси — ислом динига эътиқод қўйган рус фуқаролари. Йўл-йўлакай муаллиф уларнинг тарихидан ҳам маълумот келтириб ўтган. Руслар уларнинг миллий туйғуларини уйғотиб, исломдан чалғитишга ва христиан динига киришга ҳаракат қилган», дейди Вамбери. Шу боис, муаллиф шундай қизиқ фикрни айтади: «Маданий ҳаракатлар ташқаридан зўрлик билан олиб кирилмай, ўз-ўзидан, миллатнинг ич-ичидан ривожланган тақдирдагина маданий инқилоблар муваффақият қозонмоғи мумкин». Бу йўналишдаги биринчи турткини маърифатчилик, ватанпарварлик кайфияти билан куйиб-ёнган Исмоилбей Гаспирали берди, деб таъкидлайди Ҳ. Вамбери. Олим И. Гаспринскийнинг туғилган қишлоғи, «Таржумон» газетаси, унинг йигирма йиллик фаолияти ҳақида гапирди. Асарда ниҳоятда қимматли маълумотлар кўп. Масалан, И. Гаспринскийнинг бениҳоя доно одамлиги, унинг Ғарб маърифатини инкор қилган инсонларга бу нарсанинг зарарини ётиғи билан, авайлаб тушунтиришга ҳаракат қилгани, миллий театрнинг юксалиши, соҳа ишлари ривожи, халқ орасидаги маърифатчилик фаолияти, босмаҳоналар ҳақида маълумотлар, 1909 йил 16 августда Нижний Новгородда бўлиб ўтган Қурултойда татарлар илк бор яхлит миллий куч сифатида намоён бўлгани ҳақидаги мулоҳазалар ҳамда фикрлар мавжуд. Ҳар бир миллат ўз она тилини сақлаб қолиши лозимлигига доир фик-

рлар, айниқса, эътиборга сазовор. Шу нуқтаи назардан татарларнинг ва кенг маънода олганда, туркий миллатларнинг маданий ҳаракати Вамберининг эътиборини жалб қилади.

Ушбу мақолада шундай гаплар бор: «Халқ орасида маърифат ривожини қай даражада эканини кўрсатувчи энг яхши белгилардан бири, албатта босмаҳоналар ва китоб дўконларининг кўплигидир». Вамберининг гаплари домланинг гаплари билан уйғунлашиб кетган, десак, хато қилмаган бўламиз. Шу билан бирга Ҳ. Вамбери «Таржумон»(1883) газетаси ҳақида гапириб, унинг мақсади халқни маънавий жиҳатдан уйғотишда, деб билади. И. Гаспринскийнинг фаолиятини кўрсатиб, «ўз қобилигига биқиниб олиш ва Фарб маърифатини инкор қилиш халққа зарар келтиришини» ётиғи билан авайлаб тушунтиришга ҳаракат қилишини кўрсатади. Бу эса О. Шарафиддинов томонидан доим айтиладиган фикрлар. Вамберининг фикрича, татарларнинг оммавий уйғониш даври «Таржумон»нинг 20 йиллигидан (1883—1903) бошланиб кетди. Шу билан бирга, муаллиф шундай дейди: «Таржумон» бир томондан, маданий ҳаёт учун зарур ва фойдали билимлар беришга, иккинчи томондан эса, рус жамиятини бизнинг миллий эҳтиёжларимиз билан таништиришга ҳаракат қилади... Ахир бугунги Ўзбекистонда чиқаётган «Жаҳон адабиёти» журналининг вазифаларидан бири ҳам шу-ку.

Мақолага қараганда, Ҳ. Вамберини жиддий, асосий масала қизиқтиради: маърифатли одамлар сафини имкон қадар кенгайтириш учун нима қилиш керак? Бу муаммо билан Озод домла ҳам умри бўйи шуғуллангани маълум. Кўриб турибмизки, Озод Шарафиддинов Ҳ. Вамберининг мақоласини тасодифан таржима қилган эмас. Ундаги ўй-мулоҳазалар, муаллиф фикрлари домланинг қарашлари билан чамбарчас уйғунлашиб кетган.

Озод Шарафиддинов таржималари орасида Фарб маданияти вакиллариининг Шарқ маданияти, тарихи, ислом дини билан қизиқишига доир масалалар алоҳида ўрин эгаллайди. Масалан, 2003 йил машҳур рус ёзувчиси Н.В. Гоголнинг «Ал-Маъмун»¹ эссесини таржима қилди. Мазкур эссе 1834 йилда Санкт-Петербург университетида маъруза ҳолида ўқилган экан ва маърузани тинглаш учун В. Жуковский ва А.С.Пушкинлар ҳам таклиф қилинган.

¹ Н.В.Гоголь. Ал-Маъмун // Жаҳон адабиёти. 2003, №2.

Бу эсседа Н. В. Гоголнинг Ал-Маъмун ҳақида айтган фикрлари мулоҳазали бўлиши мумкин. Аммо Н.В. Гоголни Шарқ тарихига, ислом дунёсига катта қизиқиш билан қарагани устозни мазкур эссени таржима қилишга ундайди. Бу эссе Н.В. Гоголнинг «Арабиёни» тўпламига кирган сўнгги асар ва тарих илми билан кенг шугулланганидан далолат беради. Мазкур эссе аббосий халифаларидан бири Маъмун фаолиятига (Бағдодда 813—833 йилларда ҳукмронлик қилган) бағишланади. Н.В. Гоголь Маъмуннинг маърифатпарварлигига, ўз даврининг энг маданиятли кишиси бўлганига кенг ўрин берган. Маъмун шу даражада илм-фанни яхши кўрганки, унинг олимларга ҳомийлиги, ғамхўрлиги тилларда дoston бўлган, деб таъкидлайди Н.В. Гоголь. У қайси мамлакатлар билан жанг қилиб, ғалаба қозонса, кўпинча хирожни тилла ёхуд қимматбаҳо дуру жавоҳирлар билан эмас, ноёб китоблар билан олар экан. Буларнинг ҳаммаси тўғрисида завқ-шавқ билан гапирган Гоголь, айни чоғда, унинг маърифат ва маданиятга берилгани кўнгилчан, раҳмдил қилиб қўйганини, бу эса давлатни бошқаришга халақит бергани ва охиروқибатда халифаликни мустақамланган йўлида елиб-югурган Маъмуннинг ўзи давлатнинг таназзулига сабабчи бўлганини очиб берди. Н.В. Гоголнинг бу фикрларига қўшилмаслик ёки баҳслашишимиз ҳам мумкин. Мазкур ўринда гап шундаки, Гоголнинг Ал-Маъмун ҳақидаги қимматли фикрлари Озод домлани ҳайратда қолдиради ва Шарқ маънавиятини улуглаган бу ноёб асарни таржима қилишга ундайди.

О.Шарафидинов таржималари орасида Шарқ ва Ғарб муносабатларига оид яна бир мақола жуда катта қизиқиш уйғотади. Бу А. Гениснинг «Қалб фотографияси»¹. Унда сўз филологик роман ҳақида, ҳозирги кун адабиёти хусусида боради. Муаллиф ҳозирги кундаги бадий асарлар ҳолатини кўриб чиқиб, шундай хулосага келади: бугунги китоблар фильмлар учун хом ашё, экранга мос бўлиб қолган. Масалан, ҳозирги бадий тўқималар — адабий ўғирликка айланди. Унинг муваффақияти китобхон ёки муаллифнинг нодонлик даражасига боғлиқ. Мақолада муаллиф киноя ишлатган. Таржимон бу нозик нуқтани маҳорат билан сақлаб қолган. Кесатиклар, киноя, юмор — бу-

---

¹ А. Генис. Қалб фотографияси //Жаҳон адабиёти, 2003, №1. Ушбу мақола 2000 йилда Японияда Хоккайдо университетига «Рус адабиёти аср бўсағасида» деб номланган халқаро симпозиумда маъруза сифатида ўқилган.

ларнинг ҳаммаси матндан таржимага маҳорат билан ўтган. Муаллифни асарда персонажнинг роли, унинг оддий инсондан фарқи; ёзувчининг айтган гапидан кўра айтмаган гаплари, онг оқими ва шунга ўхшаган масалалар қизиқтиради. А. Гениснинг фикрича, кейинги пайтда чоп этилган энг яхши китоблар бу — Ф. Кафканинг «Кундаликлари», Е. Шварцнинг «Телефон китобчаси», Ю.Олешанинг «Видолашув» китоби.

Бу мақолада А.Генис Фарб ва Шарқ поэтикаси ўртасидаги тафовутнинг моҳиятини кўрсатади, яъни Фарб — метафорага, Шарқ — метонимияга таянган ҳолатларини пайқайди. Унинг маъноси шуки, Фарб санъати образ теварагида қурилади, Шарқ санъати эса из теварагида қурилади. Яъни Шарқ — метонимик фикрлаш тарзининг намунаси. Масалан: «Битта япроқ узилиб тушса, бутун дунё куз бошланганидан бохабар бўлади». Шу билан бирга А. Генис Хитой иероглифлари ҳақида қизиқарли маълумот беради. Масалан, иероглифларни бир императорнинг дошишманд вазири кашф этган экан. У ёзувни жонворларнинг ва қушларнинг изларига қараб туриб топган экан. Хитой ёзувининг пайдо бўлиши (ривоятга кўра) табиий характерга эга экани муаллиф томондан таъкидланади. Хитой ёзуви инсон нутқини қайд этмайди, балки табиат томонидан берилган белгиларни қайд қилади. Иероглиф — белги эмас, балки нарсанинг онгадаги изидир. Шу изда чнарсан тўғрисидаги хотира муҳрланади. Иероглиф — табиатнинг бизнинг маданиятимиздаги муҳридир. Иероглиф — бу фақат қўлда чизилган сурат эмас, фотосуратдир, у уни туғдирган нарсан билан алоқасини сақлаб қолади. Иероглифлардан таркиб топадиган шеърларда шоирнинг лирик ўзбошимчалиги бўлмайди. Иероглиф билан боғлиқ шеърлар нарсаларни қандай бўлса, шундайлигича кўрсата олади. А. Генис хитой шеъриятини таҳлил қилиб, унинг моҳиятини очиб, шу билан бирга бу шеъриятнинг фарб шеъриятидан фарқини кўрсатиб берди. Филологик роман ҳақида фикрлар юритиб А. Генис шундай хулосага келадикки, бундай романда ёзувчи яратган образларни эмас, балки ёзувчи қолдирган изларни кўради.

Шундай қилиб, бу мақолада О. Шарафиддиновни биринчи навбатда бугунги адабиётнинг аҳволи, у қандай йўлдан бориши қизиқтиради, шу билан бирга шарқ шеъриятининг ажойиб хусусиятлари ва аъёнларини эсга солади.

Кўриб турибмизки, Озод Шарафиддинов қилган таржималарнинг мавзулари ниҳоятда ранг-баранг.

Кимнинг асарини таржима қилмасин, хоҳ Л.Толстой бўладими, хоҳ Х. Ортега, хоҳ О. Бальзак, хоҳ А. Генис Озод Шарафиддинов учун таржима худди А. Чўлпон каби ўзбек халқини бошқа халқларга яқинлаштирувчи муҳим восита бўлган. Таржима туфайли ўзбек халқининг маданиятини бошқа халқлар ортирган маданий мерос билан бойитган.

«Иқрорнома», «Партия олтинлари», «Алкимёгар», «Бешинчи тоғ», «Дориан Грей портрети», «Шахмат ҳангомалари», «Ротшильдлар — банкир қироллари», «Буюк шахмат тахтаси», «Монументал тарғибот» каби таржималар ўзбекларнинг маданий ҳаётида катта воқеа бўлган. Ҳеч қайси асар О. Шарафиддинов ижодида тасодиф бўлмаган. Бунга мисол қилиб Л.Толстойнинг «Иқрорномаси»¹ни (1997) олиш мумкин. Таржима 1997 йилда эълон қилинган. Ўша пайтлардаги оғир хаста бўлган устознинг руҳий аҳволи Л.Толстойнинг «Иқрорнома»сидаги фикрларга ҳамоҳанг эди. Айнан Л.Толстой фалсафаси домланинг руҳиятига мос келишини тушуниш қийин эмас. Маълумки, Толстой бу асарини ҳаётининг анча йилларини босиб ўтгандан сўнг ёзган, ўз ҳаёти ҳақида мушоҳада юритади ва умр босқичларини теран таҳлил қилади. Айнан шу даврларда О.Шарафиддинов «Эътиқодимни нега ўзгартирдим?» номли машҳур мақоласини эълон қилди. Ушбу мақолада яшаб ўтган ҳаётини бирма-бир таҳлил қила бошлаган эди.

Буюк рус ёзувчисининг ҳам, Озод Шарафиддиновнинг ҳам ҳаётида бир жумбоқ — умрнинг моҳияти нима ва инсоннинг бу дунёга келиб-кетишида нима маъно бор? — деган савол қаттиқ қийнайди. Ҳар икки ижодкорнинг ўзини англашини, тинимсиз, узлуксиз меҳнатда, доимий илм билан шуғулланганини кўриш мумкин. Уларнинг баҳсли кечинмаларига гувоҳ бўламиз. Шунинг учун ҳам Озод Шарафиддинов ўзига тақдирдош кишиларни излаб топади, уларнинг гапларига қулоқ солади ва шу сабабли «Иқрорнома» таржимасига қўл уради.

О. Шарафиддинов таржималарини тадқиқ этиш энди бошланяпти. Хулосалар чиқариш пайти келди. Лекин қайси асарни таржима қилмасин, муаллиф ва таржимон ўртасидаги руҳий

¹ Л. Толстой. Иқрорнома // «Тафаккур», 1997, № 1,2.

муштараклик якқол кўриниб туради. Бу борала ҳали кўп тадқиқотлар олиб борилиши аниқ. Шу ўринда О. Шарафиддинов Чўлпон ижоди ҳақида айтган муҳим бир гапни сал ўзгартириб, домланинг ўзига нисбатан қўллаш мумкин: «Озод Шарафиддин бирон бошқа жанрда ижод қилмаганида ҳам таржималарининг ўзиёқ уларнинг номини ўзбек адабиёти тарихининг энг муътабар жойига ёзиб қўйиш учун кифоя қиларди. Домла яратган таржималар ўзбек халқининг маданияти ривожига катта ҳисса қўшди ва аллақачон халқимизнинг маънавий бойлигига айланиб кетди».

Озод Шарафиддинов кутубхонаси

Теран ва нозик фикр соҳиби, адабиётшунос олим Озод Шарафиддиновнинг ҳаёти ва ижоди бутунги кунда босқичма-босқич, батафсил ўрганилмоқда. У ҳақидаги мақола ва илмий изланишларда олимнинг китобга муносабати, уларга бўлган чексиз муҳаббати алоҳида тилга олинади. Бироқ унинг китоб дунёсига бўлган чексиз меҳрини кўпчилик тадқиқотчилар олимнинг ижодига ҳеч қандай алоқаси бўлмаган бир қизиқишдек тасвирлашди. Озод Шарафиддиновни танийдиган ҳар қандай киши борки, унда табиий бир савол туғилади: олим қандай қилиб бу қадар буюк китобсеварга айланди экан, китобга бўлган садоқати, муҳаббатининг ўзаги қаерда, бундай феноменнинг ўзига хослиги нимада?

Бир журналист: болалик чоғларингизда китоб оламига кириб келишингиз қандай кечган? — деган савол билан мурожаат қилганда, Озод Шарафиддинов шундай жавоб берган экан: «5—6 ёшларимда чўмилишни яхши кўрар эдим-у, сузишни билмас эдим. Бир куни болалар қийқиришиб чўмилиб юрган анҳорни кўрдиму югура келиб ўзимни сувга отдим. Анҳор чуқур экан. Табиийки, чўка бошладим. Катта болалар бир амаллаб қирғоққа олиб чиқиб қўйишган. Менинг китоблар оламига кириб келишим ҳам шунга ўхшаган тарзда содир бўлган — ҳали ўқишни ўрганиб-ўрганмас, ўзимни китоблар уммонига отганман. Бу уммон ҳам чуқур экан, лекин буни қарангки, бу уммонда чўкмай ҳануз сузиб юрибман».

Ҳақиқатан, уларнинг ҳаёти ва ижодига бетакрорлик олиб кирган, олимни шахс сифатида шакллантирган ва ижодини ри-

вожлантирган айнан китоб-ку?! Ҳаётнинг нафақат гўзалликларини, балки унинг барча қийинчиликларини ўз ҳолича қабул қилиш ва англашдек донишманд ва интеллектуал салоҳиятли қилган, теран ва бой ҳаёт тажрибасига ўргатган ҳам айнан китоб-ку.

Китоб улар учун ҳузур-ҳаловат манбаи, умрининг мазмуни, мақсади ва ниҳоят тақдирига айланган эди. Маълумки, етти мўъжиза инсон ақлининг, тафаккурининг, қалбининг оташин мадҳияси, инсон даҳосининг улуғлигига қўйилган мангу обида бўлиб келмоқда. О. Шарафиддинов «Биринчи мўъжиза» номли китобида дунёдаги етти мўъжиза — Миср фиръавнларининг эҳромлари, Бобилнинг осма боғи, ов худоси Артемида маъбуди, Зевснинг ҳайкали, Галикарнас мақбараси, куёш худоси Гелиоснинг ҳайкали ва ниҳоят, Наҳри Нилда Фарос оролидаги маёқлар ҳақида фикрлаб, оламда яна бир мўъжиза борлигини, унинг буюклигини, муқаддаслигини етти мўъжизанинг гўзаллигидан камлик қилмайдиган мўъжиза ҳақида гапирган эди. Олим учун XX аср одамнинг ҳаётига нондек, ҳаводек, радиодек сингиб кетган мўъжиза — китоб. Китобнинг мўъжиза, мўъжиза бўлганда ҳам биринчи мўъжиза эканини кўпгина жаҳондаги буюк одамлар ҳам қайд қилган. О. Шарафиддинов машҳур Австрия ёзувчиси Стефан Цвейгнинг китобга бўлган муносабатини эслайди. С. Цвейг китобнинг кашф қилинишини филдиракнинг ихтиро қилиниши билан барабар қўяди. У ҳам китоб мадҳига бениҳоя эҳтиросли, жўшқин мисралар бағишлаганини таъкидлайди. «Китоб бор жойда одам ўз-ўзи билан, ўз савиясининг чор деворига ўралиб, ортиқ ёлғиз қололмайди, балки у ўтмишдаги ва ҳозирги жамики ҳодисаларга ошна бўлади, бутун инсониятнинг фикрлари ва ҳисларидан баҳраманд бўлади»¹. О. Шарафиддинов бутун ҳаёти давомида китобларни тарғиб қилиб келган. Асосий қаҳрамонлари китоблар бўлган, жуда кўплаб мақола ёзган ва интервюлар берган (юқорида айтиб ўтдик). Ўзбек ва хориж ёзувчиларининг асарларига кўплаб тақризлар, китобларига кириш ва сўнг сўзлари, мақолалар, эсселар, очерклар, якуний мулоҳазалар битган. Шулар ичида МДХ давлатлари адабиёт вакиллари ҳақида — В.Биков, Ч. Айтматов, А. Рибаклов, Р. Ҳамзатов, И. Балдауф (Германия), Г. Мусрепов, А. Фадеев, Ю. Суровцев, Л. Толстой ва бошқа ёзувчилар ҳақидаги эсселар ҳам бор эди. Олим

¹ С. Цвейг. Китоб — турфа дунёнинг очқичи // «Тафаккур», 1996, № 4.

адабиётнинг роман, қисса, ҳикоя, пьеса, адабий-танқидий мақолалар, эссе, фалсафий трактатлар, сиёсий арбобларнинг чиқишлари, ёзувчилар хотиралари каби турли жанрларига мансуб асарларни таржима қилиш орқали тарғиб қиларди.

О. Шарафиддинов ижодида ҳам китоб алоҳида ўринни эгаллайди. У умри давомида айнан китобга бағишлаб бир нечта мақола ва эсселар ёзган ва жаҳон адабиёти намуналаридан таржималар қилган. Шулар қаторида инсон ҳаётида китобнинг ўрни ҳақида суҳбатлари ҳам мавжуд. Улар орасида «Бадий адабиётнинг тарбиявий роли» (1966), «Китобларим ҳақида ҳикоялар» (1971), «Хазина» (1973), «Биринчи мўъжиза» (1979), «Адабиёт — ҳаёт дарслиги» (1979), «Телевидение ва адабиёт» (1980), «Адабиёт ва мактаб» (1984), «Адиб кутубхонаси» (1986), «Китобсиз яшаб бўлмас» (1999), «Беқиёс хазина» (1999), «Адабиёт андозаларга сифмайди» (2000), «Умрим бўйи китоб йиққанман» (2000), «Боқий мўъжиза» (2001), «Истиқлол адабиёти энг илғор адабиётдир» (2001), «Адабий танқид ва янги тафаккур» (2001), «Китоб менинг тақдиримда» (2004) ва ҳ.к. Китобга бағишланган машҳур Олмония ёзувчиси, олими, мутафаккири Г. Гессенинг «Жаҳон адабиёти кутубхонаси» номли эссесини, С. Цвейгнинг «Китоб — турфа дунёнинг очкичи» номли асарларини ҳам таржима қилган. О. Шарафиддинов «Китоб менинг тақдиримда» деб номланган мақоласида шундай ёзади: «Зиёли бўламан деган, дунёга очиқ кўз билан қарай деган, ҳаёт йўлларида камроқ адашай деган ҳар бир одам арзон ва беминнат дўстидан, яъни китобдан умр бўйи фойдаланмоғи, унга суянмоғи, уни энг яқин маслаҳатчи деб билмоғи керак. «Яшаш санъати» деган гап бор. Бу мураккаб ва машаққатли ҳаёт йўлларида ҳар бир одам имкони қадар озроқ даражада азият чекиб ўтмоғи керак. Ҳар бир одам шундай яшамоғи керакки, унинг бир йиллик умри мазмунан икки, уч ва ҳатто ундан ортиқ йилга тўғри келсин. Масалан, она шаҳридан ташқарига чиқиш имконияти бўлмаган одам олам ҳақида, дунё тўғрисида уни йиллаб кезиб чиққандек ҳаммасини ўз кўзи билан кўриб, ушлаб чиққандек тасаввурга эга бўлсин. Бунга фақат ва фақат китоб ёрдамида эришиш мумкин»¹.

Олимнинг сўзларига кўра, биринчи ўқиган асари — арман ёзувчиси Ованес Туманяннинг «Гекор» деган ҳикояси бўлган.

¹ О. Шарафиддинов. Китоб менинг тақдиримда // «Қишлоқ ҳаёти». 2004, 19 ноябрь.

Уларга тенгқур Гекорнинг тақдири тўртинчи синф ўқувчиси О. Шарафиддиновга жуда катта таъсир қилган ва анча вақтгача ҳикоядан таъсирланиб юрган. Кейин шунақа ҳикоялар босиладиган китобларни қидира бошлаган. Кейинги ўқиган китоби Америка ёзувчиси Марк Твеннинг «Том Сойернинг саргузаштлари» деган роман эди. Тахминан, 1941—1942 йилларга келиб ўқийдиган китоблари ўзбек халқ дostonлари ҳисобига кенгайди. Булар «Гўрўғлининг туғилиши», «Малика айёр», «Қундуз билан Юлдуз», «Авазхон ва Зулфизар», «Балогардон», «Равшан», «Хуш гелди», «Ширин билан Шакар», «Дали» каби дostonлар эди.

Биринчи харид қилган китоби туркман тилидаги «Гўрўғли» эди. Ўша йиллари китоб дўконига анча-мунча туркманча китоблар келиб қолган эди. Шундай қилиб, Саъдий, Матажи каби шоирларнинг шеърий китобларини харид қилган. Улар қаторида Мулла Нафаснинг «Зухра ва Тоҳир» дostonи ва Каминанинг асарлари ҳам бор эди. У пайтларда «Тоҳир ва Зухра» эртаги оғзаки айтилиб юрса-да, китоб ҳолида чоп этилмаган эди. Илк марта бу асарнинг тўла матни билан туркман тилида танишган экан.

О. Шарафиддинов «кейинчалик фольклоршунос бўлиб кетганим йўқ, фольклор асарлари тўғрисида мақолалар ёзганим йўқ, лекин бошқа мақолаларимда фольклор образларидан, мақоллардан, бошқа ҳар хил иборалардан кенг фойдаланганман», деб таъкидлайди.

У нафақат маърузаларини, ҳатто, кундалик нутқларини ҳам безаб келди. «Билмадим, агар мен болалигимда фольклор асарларига рўпара келмаганимда, уларни умр бўйи севиб қолмаганимда — нутқларим, услубим қанчалик қашшоқ ва ғариб бўларди. 14—15 ёшларда «Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён», «Кеча ва кундуз» деган романларни битта-биттадан бир дўстим бир кечага бериб турган. Бу буюк ҳазина бутун умрим давомида менга беқиёс кўмак бериб келмоқда»¹, деб ёзади О. Шарафиддинов «Китоб менинг тақдиримда» номли мақоласида. Ўша вақтдан бери то вафотигача бу инсон китоб йиғишни ва мутолаа қилишни тўхтатмаган.

1957 йилда биз оиламиз билан Чилонзор туманидаги кўп қаватли уйлардан бирига кўчиб ўтдик. Биз билан бирга ўшанда Саид Аҳмад, Раҳмон Баҳром, Одил Ёқубов, Раҳмат Мажидий,

¹ О. Шарафиддинов. Китоб менинг тақдиримда // «Қишлоқ ҳаёти». 2004, 19 ноябрь.

Самиғ Абдуқаҳҳор, Пўлат Мўмин, Александр Удалов, Анна Алма-тинская, Ваҳоб Рўзиматов, Зоҳиджон Обидов, Толиб Йўлдош, Азиз Абдураззоқ, В. Иванов, Владимир Липко, Иззат Султон, Юсуф Бўлат, Жонрид Абдуллахонов, Мавлон Икром ва бошқа бир нечта шоир, ёзувчи, драматург ва олимлар ўша уйга кўчиб ўтишган эди. Бугун улар ўзбек адабиётининг энг нуфузли ва-киллари.

Ўзбекистон халқ ёзувчиси Одил Ёқубов «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасида олимнинг 80 йиллиги (2009 йил) муноса-бати билан ёзган мақоласида ўша кўчиб ўтган йилларни хотир-лаб: «Биз яшайдиган қаватли уйга таниқли олим Озод Шара-фиддинов кўчиб келгани ҳақида шов-шув тарқалди. Айтишла-рича, унинг китоблари шу қадар кўп эканки, битта машинага сиғдиришолмаган эканлар», деб ёзган. Бу 1957 йил хотиралари, холос.

О. Шарафиддинов шунчаки китоб йиғишни ёқтирмасди, у китобни нозик ҳис қиладиган ва жуда эътиборли китобхон эди. Шу билан бирга, китобнинг у айтмоқчи бўлган қандайдир му-ҳим маълумотини китоб ичидан топа билишдек ажойиб иқти-дорга ҳам эга эди. Ҳайратланарли томони шундаки, О. Шара-фиддиновнинг китобга бўлган муносабати ҳам бошқача эди. Олим китобни қўлга олган пайтда, қўлдан тушириб юборишдан қўрқа-ётгандек ушларди, меҳр билан қарарди ва у билан суҳбатлашар, эҳтиёткорона варақлар ва китоб бетларини тўғрилаб, ўзининг узун-узун чиройли бармоқлари билан силаб ўқирди. О. Шара-фиддинов табиатан очикқўнгил, кўнгилчан, бировлардан ҳеч қачон ҳеч нарсани аямасди (масалан, дўстларига турар уйи, дала ҳовлиси, машинасини ҳеч иккиланмай фойдаланиб туришга бер-рарди), лекин китобларини ҳеч кимга ҳеч қачон бермасди. Фа-қат жуда зарур ҳолларда берарди-ю, аммо китобни ўз вақтида қайтарилишини албатта кузатарди.

Кўп китобларни устоз қўлида қалам ушлаган ҳолда баъзи сатрларнинг тагини чизиб ўқирди ва саҳифа ҳошияларига ўз фикрларини ёзиб кетар эди. Гарчанд ҳозир у орамизда бўлмаса-да, китоблардаги сатрлар остида қолдирган белгилари биз учун унинг фикри ва хаёлларини англаб етишда ўзига хос йўлбошчи (маёқ) вазифасини ўтамоқда.

Вақт О. Шарафиддинов учун ниҳоятда қадрли, шунингдек, китоб ўқиш оддий машғулот эмас эди. Китобни тўғри келган вақтда, тез ва сонини ошириш учун шунчаки ўқимасди, китоб-

ларни онги бемалол қабул қиладиган вақтлардагина ўқирди. Шу боис олдиндан режалаб сараланган мавзулар бўйича мутолаа қиларди. Бу эса унинг китоб ўқишда ўзи учун тузиб қўйган қатъий дастур бўлиб, унга амал қиларди, шу тариқа мутолаа у киши учун маълум бир ақлий меҳнатнинг турли кўриниши, интеллектуал салоҳиятни ривожлантиришда яхши самара берадиган ишга айланган эди. Ҳатто, ҳаётининг сўнгги, санокли дақиқаларида ҳам, ўз яқинлари билан видолаша туриб, биздан унинг ҳаёт мазмунига айланган кутубхонаси, китобларининг қўлёзмаларини асраб-авайлашимизни қаттиқ тайинлади.

Ҳар гал олимнинг кутубхонасига кирганимда, унинг руҳи ўша ерда кезиб юрганини ҳис қиламан. Бебаҳо кутубхонасидан ўзимга керакли у ёки бу китобни саноғи йўқ адабиётлар орасидан қидириб топиш шарт бўлган пайтда, хаёлан устозимдан уни топишда менга ёрдам беришини кўп марта сўраганман. Ажабланарлиси шундаки, орадан ҳеч қанча вақт ўтмай, менга керак бўлган ўша китоб қўлларимда пайдо бўларди. Айнан О. Шарафиддиновнинг кутубхонасида одам аниқ ва мантиқан ўйлай, фикрлай бошлайди. Шу билан бирга ушбу кутубхонада ўқилган китобни бошқача англай бошлайсан, киши. Шуниси қизиқки, шундай бой ва кўп минг сонли кутубхонада битта ҳам тасодифий ёхуд кераксиз китобни учратмайсиз, уларнинг ҳаммаси ниҳоятда зарур адабиётлардир.

Ҳақиқатан ҳам О. Шарафиддиновнинг кутубхонаси оддий кутубхона эмас, балки том маънодаги жонли организм, у бизнинг оиламиз аъзоси, отамдан сўнг ҳам биз билан яшашда давом этаётган фарзандлари гўё.

Кутубхонада шундай китоблар борки, олим уларни бир марта ўқиб бўлгач, баъзиларига такрор ва такрор яна мурожаат қилар эди. Масалан, поляк ёзувчиси Ян. Парандовскийнинг «Сўз кимёси», инглиз ёзувчиси Оскар Уальднинг «Дориан Грей портрети», рус ёзувчиси Лев Толстойнинг «Иқрорнома»си, америка ёзувчиси Марк Твеннинг романлари, Ирвинг Стоуннинг биографик қиссалари, қирғиз ёзувчиси Чингиз Айтматовнинг роман ва қиссалари, яҳудий ёзувчиси Эфраим Севела, француз ёзувчиси Александр Дюма, Абдулҳамид Чўлпоннинг шеър ва романларини қайта ва қайта ўқирди. Кейинчалик улардан бир нечасини ўзбек тилига ўгирди.

Дунё кутубхонасини ўрганиб чиқиш мустақкам билимга етакловчи муҳим йўл, деб ҳисобларди олим. Шу боис у ўз ҳаёти

давомида жаҳон адабиёти дурдоналарини йиғди. Бу адабиётларни ўрганиб чиқиш йўли чекланмаган, бир одамнинг қисқагина умри бу китобларнинг барини ўқиб чиқишга етмаслигини ҳам у жуда яхши биларди.

Бир йили ёзувчилар уюшмасидан О. Шарафиддиновга шахарнинг марказидан тўрт хонали жой берилган. Лекин у киши: «Хоналари жуда кичик ва шифтлари паст экан, китобларим бу ерга сиғмайди», деб жойни қайтариб берган. Олим учун энг муҳими — сеvimли китобларни осонгина топса бўладиган жойга қўйиш, керак бўлганда уларни бемалол қўлга олиб, китоб қидиришга ўз қимматли вақтини кеткизмасликни, китобларни сақлаш учун қулай шароит бўлишини орзу қиларди. О. Шарафиддинов китобларни жуда авайлаб, алоҳида эътибор билан қарарди. Аввалига бу ишда уларга биз, фарзандлари — мен ва укаларим Шерзод ва Алишер, кейинчалик набиралари ёрдам берадиган бўлишди.

Отам ҳар биримиздан китобнинг номи, муаллиф ва тузувчиларнинг исм-шарифларини, адабиёт нашр этилган нашриёт ва унга битилган тақризни тўғри талаффуз қилишни талаб қиларди, қайта-қайта ўқитиб кўрар эди, ўзи эса ўша китоб муаллифининг таржимаи ҳоли, унинг нашр этилиш тарихи ва бошқа шунга ўхшаш маълумотлар билан бизни таништиради.

Бу набираларини камолотга етказишда беназир ҳиссаси тегадиган китобга қизиқтириш, уларда манбаларга нисбатан меҳр-муҳаббат ҳиссини уйғотишнинг ўзига хос усули эди.

Китоб равоқлари бора-бора биз учун қувонч улашадиган жойга айланди. Биз қайси китоб қаерда турганини тез топиш, китоб муаллифининг исм-шарифи ва ҳаттоки, асарнинг қисқача мазмунини гапириб бериш каби ўйинларни ўйнардик. Яъни, бизнинг ўйинимиз ҳам китоблар, китоблар дунёси билан чамбарчас боғлиқ эди.

О. Шарафиддинов бизнинг ёшимиз ва дунёқарашимизни инobatга олган ҳолда доимий равишда китоб мутолаамизни қаттиқ назорат қилиб турарди.

Афсуски, олимнинг кутубхонасида махсус каталоглар йўқ эди. Шундай катта кутубхонанинг каталогини тузиш учун унинг вақти деярли етишмасди. Лекин устознинг китоблари унга қулай ҳолатда шкафларга жойлаштирилган эди. Бир неча минг томдан иборат китоблар кутубхонада алфавит бўйича ёхуд хронология асосида жойлаштирилмаган бўлса-да, бироқ олимдан қайси ки-

тобни сўрасангиз, ҳеч адашмасдан керакли шкафнинг олдига бориб, китоб расталарининг орасидан уни беҳато топиб бера оларди. Ҳатто, О. Шарафиддинов оғир хасталаниб қолганда ҳам, у ёки бу китобнинг турган жойини, қаторини, қай бирининг ўнг ёки чапда, пастда ёхуд юқорида жойлашганигача аниқ айтиб бера оларди. Бу эса отамнинг ўз кутубхонасида нақадар тўғри мўлжал ола билишидан далолат эди.

Умуман, китоблар ҳамма ерда, жумладан, дадамнинг ётоқхонасида ҳам турарди. Булар унинг кундалик иш жараёнида фойдаланадиган китоблари эди. Ёзув столида эса дастхати битилган замонавий ёзувчиларнинг китоблари қалашиб ётарди. Бу янги нашр этилган китобларни албатта ўқиб чиқарди, ундан сўнггина ушбу китоблар шкафларга жойланарди.

О. Шарафиддинов бир неча асрдан буён яшаб келаётган қадимий китобларни ниҳоятда қадрларди ва бундай нодир китоблар бизнинг давримизда ҳам ўз долзарблигини йўқотмаган ва улардан доимий равишда фойдаланиш мумкин, деган ақидага амал қиларди.

Озод Шарафиддиновнинг кутубхонаси бир неча минг томлардан иборат. У киши ўз ҳаёти давомида Г. Гессенинг куйидаги сўзларига риоя қилиб яшашга ҳаракат қиларди: «Агар бирор-бир китоб дастлабки танишув онлариданоқ тасодифан етарли даражада чуқур таассурот қолдирган бўлса, у ҳолда бир оз фурсат ўтгач, уни яна бир бор қайта ўқиш имкониятини қўлдан бой берма! Ва икки маротаба маза қилиб ўқиган китобингни албатта сотиб олиш керак». Унинг фикрига кўра, ўша китобнинг ўзини исталган пайтда ўқиш имкони бўлиши учун унинг бир нусхаси доимо қўл остида бўлиши лозим. Китобни такрорий ўқиш жараёнида унинг асл қиёфаси ва ички ҳаётий қиймати, ўзига хос гўзаллиги ва тасвирининг кучи намён бўлади. Олим зарурий китоб одамнинг ўзида бўлгани маъқул, керак бўлганда уни қўлга олиб ўқиш лозим, деб ҳисобларди. Бировдан бир неча кун ёхуд бир неча соатга китобни олиб туриб, сўнг қайтариб беришдан кўра, унинг ўзингда бўлганининг лаззати бошқача бўлишини у қалби билан ҳис қиларди.

Китобни ўқиб чиқиб бўлмасдан туриб, отам ҳеч қачон ўша китоб ҳақида бирор-бир фикр билдиришга ошиқмас эди. Ўқиб чиқилган асар ҳақида доимо ўз фикрлари, қарашларига эга эди. Агар бирор-бир ёзувчи ҳақида сўз кетаётган бўлса, О. Шара-

фиддинов учун унинг ҳамма нарсаси: китобларими, роман ёки қиссаларими, шеър ёки новеллаларими, драмаларими, хуллас, барча-барчаси жуда муҳим эди. Унинг ҳисоблашича, буюк ёзувчилар ҳақида уларнинг асарларидан ҳам кўп нарсаларни билиб олса бўлади. Бироқ улар ҳақидаги монографиялар ёки ҳаётлари ҳақида олдиндан ўқиш ёзувчи ҳақидаги таассуротга путур етказиши мумкин. У киши у ёки бу ёзувчини кашф этарди ва бундан завқ оларди, шу билан бирга у ҳақда ўз тасаввурига эга бўлиб қоларди. Ёзувчининг асарлари билан танишиб бўлгачгина, унинг ижодини ўрганиш жоиз. О. Шарафиддиновнинг кутубхонасида у ёки бу ёзувчининг ижодига бағишланган махсус адабиётлар – монографиялар, адабий-танқидий мақолалар, тақризлар тўплами кўплаб топиларди. Бироқ булар ҳам у киши учун етарли бўлмаган. Ёзувчиларнинг асарлари ортидан олим уларнинг кундаликлари, жаҳон адабиёти ёзувчилари, давлат арбоблари, файласуфларнинг улар ҳақидаги хотиралари ва шу кабиларни ҳам ўқиб чиқарди. Кутубхонада мавжуд бўлган ана шундай китоблар орасида М.А. Бекетованинг (А. Блокнинг кичкина холаси) «Воспоминания об Александре Блоке» («Александр Блок ҳақидаги хотиралар»), украин адиби М.Бажаннинг «Раздумья и воспоминания» («Ўйлар ва хотиралар»), И.Волгиннинг «Последний год Достоевского» («Достоевскийнинг сўнги йили»), Б. Мейлахнинг «Уход и смерть Льва Толстого» («Лев Толстойнинг кетиши ва ўлими»), М.Ю. Лермонтов, М. Горькийнинг ёзишмалари, Е. Шварцнинг(драматург) кундаликлари алоҳида эътиборга лойиқ. Л.Н.Толстойнинг тўнғич қизи Т.Л. Сухотина-Толстаянинг «Кундалик»и, Ф.М.Достоевский рафиқаси А.Г.Достоевскаянинг «Эсдаликлар»и, Гётенинг кўп йиллик котиби И.П.Эккерманнинг «Разговор с Гёте» («Гёте билан суҳбат») номли китоблари ҳам жуда қизиқарли. Булар қаторига машҳур адибларнинг дунёқарашларини, шахсий фазилатларини кашф этиш имконини берувчи илмий ва эссеистик асарларни ҳам киритиш мумкин.

О. Шарафиддинов китобнинг ташқи кўринишига ҳам катта аҳамият берган. Китоб йиғишда у кишига китобнинг нашри жуда муҳим саналарди. У киши доимо яхши нашрларни танлаб жамлашга ҳаракат қиларди. Бу ерда гап қимматли китобларда эмас, балки нашриётчиларнинг чинакам меҳнати сингган китоблар ҳақида боради. Олим учун китобнинг муқоваси пишиқ ишлани-

ши муҳим эди, зеро, бундай китоб унга анча вақтгача ҳизмат қиларди. Китобнинг қаерда ва қачон чиқарилгани, кириш сўзи, шу китобнинг ёзилиши билан боғлиқ муаллифнинг таржимаи ҳолидан олинган, унинг ҳаётига оид батафсил маълумотлар жуда муҳим ҳисобланарди. Унинг учун ҳар қандай нашрда китоб матни беҳато берилиши шарт эди, турли чалкашликлар ва хатоларни ёқтирмасди. У янги нашр, бирор янги асар чоп этилган газета ёки журнал ёхуд китобни биринчи бўлиб қўлга киритганда ундан завқланарди ва шундан мамнуният ҳиссини туярди. Бир неча авлод вакилларининг қўлидан ўтган манбаларни ушлашдан роҳатланарди.

Отамиз учун ўз устида ишлаш маънавий ва руҳий мукамалликка интилишни англатарди. Китоб у кишининг онгини бойитар ва мустақамлар эди. У ҳаётни мазмунан бойитадиган, ўтмишни англашга кўмаклашадиган, келажакка шай туришга ўргатадиган китоблар орқали чинакам ўқимишли бўла олиш мумкин, дея ҳисоблардилар. Олимнинг таъкидлашича, ана шундай эзгу мақсадга эришишнинг муҳим йўлларидан бири — бу жаҳон кутубхонасини ўрганиш эди. Шунинг учун бўлса керак, у киши бутун ҳаёти давомида жаҳон адабиёти дурдоналарини йиғиш билан машғул бўлди. Шундай бўлса-да, адабиётни ўрганиш ва англаш узлуксиз жараён, зеро, адабиётларнинг барчасини ўқиб чиқиш учун инсон умри етмайди.

Отам доимо бизнинг мутолаа машғулотларимизга эътиборини қаратар, паст савиядаги бадиий асарларни ўқишдан тияр эди ва бу билан бизда китобхонлик дидини ўстирарди. Китоб ўқишимизда, албатта, ёшимизни ва дунёқарашимизни ҳисобга оларди. Ёдимда, мен билан шундай воқеа содир бўлган эди. 13—14 ёшимдан кўп китоблар ўқий бошлагандим. Кунига бир романни ўқиб тугатардим. Ўша пайтларда мен Марк Твен, Фенимор Купер, О'Генри, Стефан Цвейг, Майн Рид ва шулар каби адибларнинг асарларини мароқ билан ўқир эдим. Менинг китобга бўлган бундай муносабатим ота-онамни хурсанд қилар эди. Бироқ мен ўзимни тўхтата олмайдиган бўлиб қолган эдим. Ниҳоят, Лев Толстойнинг «Анна Каренина»сини ўқий бошлаганимда, отам кутилмаганда, китобни қўлимдан олиб қўйди. Буни у киши 14 яшар қиз ёзувчи айтмоқчи бўлган фикрни нотўғри тушуниши мумкин, деб изоҳлади. «Анна Каренина»ни мен кейинчалик, талабалик йилларимдагина ўқишга муяссар бўла олдим.

Янги китоблар харид қилишда ва кутубхонани тузишда отам доимо бир қоидага амал қиларди: энг қадимги китоблар — эскирмаган асарлар. Бир неча юз йилликлар оша бизгача стиб келган китоблар ҳозир ҳам катта қизиқиш билан мутолаа қилинади, табиийки, бизнинг давримизда ҳам асқатиши шубҳасиз. Кутубхонанинг деярли ҳар бир хонасида араб тилида битилган муқаддас Қуръон китоби ва унинг И. Ю. Крачковский таржима қилган нусхаси ҳамда Ҳадислар туради. Энг катта хонасининг ўнг бурчагида мумтоз шарқ адабиёти ўрин олган. Бу ерда дунёнинг образларга энг бой китоблари бўлмиш «Минг бир кеча»нинг бутун тўплами йиғилган. Яна Алишер Навоий, Фузулий, Бобур, Машраб, Огаҳий, Ҳофиз, Умар Хайёмнинг кириллча ва лотинчада чоп этилган ўзбекча ва русча нашрларини ҳам топиш мумкин.

Отамнинг кутубхонасида хитой файласуфи Конфуцийнинг «Антология мысли» сериясида чиқарилган «Донишмандлик сабоқлари» номли китоби ҳам мавжуд. Конфуцийнинг ушбу китобидан отам энг оддий ва мураккаб саволларга жавоб топа оларди.

Фирдавсийнинг И. Брагинский ва С. Шервинский таржимасида берилган «Шоҳнома» асари ҳам катта қизиқиш уйғотарди. И. Брагинский асарининг кириш қисмидаги мақоласида ўқувчи Фирдавсийнинг ижоди ва «Шоҳнома»нинг батафсил таҳлили билан танишиб чиқади. «Бобурнома»нинг 1958 йилда М. Салье таржимасида Ўзбекистон ФА томонидан чоп этилган нусхаси ҳам диққатни ўзига тортади. Мазкур китоб халқ рассоми В. Е. Кайдаловнинг ранг-баранг ва таҳсинга лойиқ асарларининг иллюстрациялари билан безатилган. Китоб охирида географик номлар ва атоқли исмлар келтирилган. Бобур давридаги (XVI аср) Ўрта Осиё, Қобул ва Ҳиндистон хариталари ҳам берилган. Олим доимо турли — ўзбек, рус, татар, тожик, қozoқ ва бошқа тиллардаги нашрларни топишга ҳаракат қиларди. Шундай асарлар қаторида, Л. Пеньковский томонидан таржима қилиб, 1958 йили чоп этилган «Алпомиш» асари ҳам бор. Унда чиройли иллюстрациялар билан бирга машҳур шарқшунос олим В. Жирмунскийнинг кириш сўзи ва китобнинг охирида изоҳли луғат ҳам берилган. Бундай асарлар тоифасини профессор Е. Э. Бертельс ва М. Пеньковский таҳрирлари остида 1948 йили чоп этилган «Алишер Навоий ли-

рикаси» китоби ҳам тўлдиради. Ушбу китоб шуниси билан қиммаглики, унда Борис Пастернак, Л. Пеньковский, В. Рождественский каби машҳур ёзувчи ва адабиётшунослар Алишер Навоий лирикасининг таржимонлари сифатида намоён бўлган. «Тожиқ шеърятти антологияси»га (1957) халқ оғзаки намуналари, XV, XVI–XIX ва XX асрлар шеърятти намуналари киритилган.

Европа адабиётидан Гомернинг «Илиада» ва «Одиссея» асарлари, қадимги юнон трагикларидан Эсхил, Софокл ва Еврипид асарлари кутубхонадан муносиб жой олган. Бу асарлар билан бирга бу ерда «Антология мысли» сериясидан «Философы Греции» («Юнонистон файласуфлари») номли китоб ҳам мавжуд бўлиб, унга Платоннинг диалоглари, Фукидид, Аристотель асарлари киритилган. Китобда яна қадимги юнон ёзувчиси Лукианнинг фалсафий-сатирик жанрда битилган ажойиб асарлари, Юнонистоннинг энг обрўли файласуфларидан бўлган Суқротнинг асарлари ҳам берилган. Отам Суқротнинг ижодини яхши ўрганиб чиққани учун бўлса керак, у ҳақида жуда ҳам ажойиб эссе ёзган. О. Шарафиддинов Суқрот номини биринчи марта мактабда ўқиб юрган кезларида эшитган бўлиб, адабиётшунослик илми билан жиддий шуғуллана бошлаганидан кейин фалсафага қизиқиши кучайиб кетган экан. Бу мақолани ёзишда Суқротнинг шогирдлари машҳур файласуфлар Афлотун китобларидан ва буюк муаррих Ксенофонтнинг хотираларидан, шунингдек, кейинроқ яшаб ўтган Арасту, Диоген, Плутарх каби тарихчиларнинг асарларидан ҳам фойдаланган.

Кутубхонада Москвадаги «Художественная литература» нашриётида 200 жилдли «Жаҳон адабиёти кутубхонаси» («Всемирная библиотека») деб номланган серия мавжуд. Ушбу нашрнинг биринчи жилди 1967 йилда босмахонадан чиққан, сўнггиси эса 1977 йилда китобхонларга тақдим этилди. Бу серияга энг қадимги замонлардан бошлаб то ҳозирги давргача бутун дунё халқлари яратган бадиий адабиёт намуналаридан кирган. О. Шарафиддинов ушбу «кутубхонага» бағишланган «Хазина» номли мақола-сида шундай дейди: «Муболағасиз айтиш мумкинки, 200 жилдли «Жаҳон адабиёти кутубхонаси»нинг нашр этилиши бутун дунёнинг маданий-маърифий ҳаётида катта воқеа бўлди, «ЖАК»-нинг кўлами, миқёси, аҳамиятини мана шу рақамлардан ҳам кўриш мумкин. Унда жаҳондаги 80 мамлакатнинг вакили бўлиш

3235 муаллифнинг 25800 номдаги асари эълон қилинган. Ҳар жилднинг ҳажми 50 босма табоқни ташкил қилади, бугун «кутубхона» 10 000 босма табоқдан иборат. Ҳар қайси жилд 300 000 нусхада, бугун «кутубхона» эса 60 000 000 нусхада босилди. Ҳар қайси жилд сўзбошига ва мукаммал изоҳларга эга. Уларни яратишда қардош республикалар олимлари билан бирга Венгрия, ГДР, Чехословакия, Англия, Франциянинг таниқли адабиётшунослари иштирок этган. Сўзбошиларининг умумий ҳажми 970 босма табоқни, изоҳларини 450 босма табоқ ташкил этади»¹.

Энг ҳайратлантирадиган ҳодиса шу элики, жаҳонда китоб босиш кашф қилингандан бери ҳали бирор мамлакатда бу қадар мукаммал «Кутубхона» нашр этилмаганди. «Жаҳон адабиёти кутубхонаси» жуда катта ижодий коллективнинг ўн йиллик фидокорона меҳнати натижасида яратилди. Масалан, А. М. Горький номидаги жаҳон адабиёти институти, СССР Ёзувчилар уюшмаси, Рассомлар уюшмаси, Славяншунослик институти илмий ходимларининг меҳнатлари ётибди. Ушбу сериянинг энг қимматли томонларидан бири ғарб адабиёти қаторида шарқ адабиётига кенг ўрин берилганидир. Араб шеърляти, «Минг бир кеча», эрон-тожик шеърляти, Ҳиндистон, Хитой, Корея, Япониянинг классик шеърляти, драмалари, қиссаларига алоҳида жилдлар бағишланган. Фирдавсий, Низомий, Шота Руставели, Алишер Навоий ва бошқалар ҳам ушбу китобдан ўрин олган. Навоий дostonларининг рус тилига таржимаси В. Державин, Л. Пеньковский, С. Липкин каби машҳур таржимонлар томонидан бажарилган. «Жаҳон адабиёти кутубхонаси»нинг охириги қисми XX аср адабиётига бағишланган. Шунинг таъкидлаб ўтиш жоизки, унга ўзбек адабиётидан Ҳамза, Ғофур Ғулom, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Абдулла Қаҳҳор, Миртемир, Уйғун, Зулфия, Эркин Воҳидов, Абдулла Ориповларнинг асарларидан намуналар киритилган.

Кутубхонадаги лугатлар хусусида ҳам алоҳида тўхталиб ўтиш жоиз. Олим ўзбек ва рус тилларини жуда яхши билган. Оз-моз немис тилини ҳам тушунарди. Унга ҳар бир сўзнинг маъноси жуда аҳамиятли эди. Олимнинг ижодини ўрганган тадқиқотчилар асарларининг ўзига хос тили ва услуби борлигини таъкид-

¹ О.Шарафилдинов. Ҳақиқатга садоқат. Т., Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989, 298-6.

лаб келишган. Шогирдларидан бири, Озод Шарафиддинов ўзига хос, бетакрор услубга эга бўла туриб, бадиий асарлар ёзмаганидан афсусда бўлган. Устоз бир сўзнинг жуда кўп маъноларини билар ва ижодида муваффақиятли қўллар эди.

Кутубхонада 1969 йили Ленинградда нашр этилган «Древне-тюркский словарь» («Қадимги туркча луғат»), 1966 йилда Москвада чиқарилган «Татарча-русча луғат», Д.Н. Ушаковнинг 1938 йили нашр этилган 4 томлик «Рус тилининг изоҳли луғати», В.М. Далнинг 4 томлик «Толковый словарь»и (1955), С.Н. Ожеговнинг «Словарь русского языка» деб номланган бир томли луғатлари мавжуд. Шулар қаторида Ўзбекистон Фанлар Академияси А.С. Пушкин(ҳозирги Алишер Навоий) номидаги тил ва адабиёт институти томонидан тайёрланган Энциклопедия нашриётида К. А. Зуфаров таҳрири остида 1983–1984 йиллар чоп этилган икки томдан иборат «Русча-ўзбекча луғат» мавжуд. Ушбу луғатни тайёрлашда жуда катта, нуфузли олимлар иштирок этган: М. Қўшжонов, П. Қодиров, С. Ақобиров, И. Султонов, Ш. Шоабдурахмонов ва бошқалар. Ушбу луғатнинг қимматли тарафи шундан иборатки, таржималар қаторида, айрим ҳолатларда сўзларнинг тавсифлари ҳам берилган. Луғатлар орасида Ўзбекистон Фанлар Академияси А.С. Пушкин (ҳозирги Алишер Навоий) номидаги Тил ва адабиёт институти тайёрлаган, профессор-олимлар А.К. Боровков, С. Ақобиров, З. Маъруфов ва бошқ. таҳрири остида Москвада 1959 йилда Хорижий ва миллий луғатлар давлат нашриётида чоп этилган «Ўзбекча-русча луғат» мавжуд. Ш.Шоабдурахмонов таҳрири остида 1976 йилда «Фан» нашриёти томонидан чиқарилган 65000 сўздан иборат «Ўзбек тилининг изоҳли луғати» ҳам ноёб нашр саналади. Бундан ташқари у кишида немисча-русча, инглизча-русча, русча-инглизча ва ҳ.к. луғатлар ҳам бор. Порсо Шамсиев тузган ва 1972 йилда чоп этилган Алишер Навоий асарлари луғати ҳам жуда зарур китоблардан бўлган.

Луғатлар орасида кичкинагина Мифологик луғат ҳам мавжуд. Ушбу луғат ўқитувчиларга мўлжалланган, аммо бу луғатдан антик мифологияси билан қизиқувчи барча инсонлар фойдаланиши мумкин. Луғат М.Н. Ботвинник, Б.М. Коган, М.Б. Рабинович, Б.П. Селецкий томонларидан нашрга тайёрланиб Москвада 1985 йил «Просвещение» нашриётида (тўлдирилган, айрим жойларига ўзгартиришлар киритилган ҳолатда) тўртинчи марта чоп этилган. Луғат кириш сўзи билан бошланади, айрим сўзлар-

га алоҳида мақолалар бағишланган, ҳар хил учрайдиган исмларга изоҳлар бериб кетилган. Луғатнинг охириги саҳифаларида антик адабиётига оид зарур бўлган илмий ва бадий адабиётлар рўйхати берилган.

Луғатлар орасидаги «Ёш адабиётшуноснинг энциклопедик луғати» мактаб ёшидаги ўсмирлар учун мўлжалланган. Бу луғат ёш ижодкорларни адабиётшунослик илмининг асослари билан таништириб ўтади — бадий адабиётнинг ривожланиш йўллари, жанрлар тизими, йўналиш ва методлари ҳақида, услуб ва бадий нутқ муаммолари ҳақида таассурот беради. Луғат профессор Г.П. Бердников кириш сўзи билан бошланади. Луғатнинг охирида бадий адабиётлар ҳамда илмий тадқиқотларнинг рўйхатлари ва алфавит кўрсаткичи келтирилган. Вақти келса, бу луғатда нафақат ўсмирлар учун, балки тажрибали олимларга ҳам анча фойдаси тегадиган маълумотлар ҳам бор. Отам олим, ҳам таржимон бўлгани учун қўл остида луғатлар бўлишига катта аҳамият берган.

Китоблар турадиган жавонларнинг бурчакларида бир қанча кичкина-кичкина рисолачаларга кўзим тушди. Булар орасида немис ёзувчиси Альберт Шамиссонинг (XIX аср) 1955 йилда чоп этилган «Петер Шлемелнинг гаройиб саргузаштлари» номли ноёб нашрни топиб олдим. Китобча кўримсизгина, унчалик қалин бўлмаган, арзон муқовали бўлса-да, бироқ унда қиссанинг батафсил илмий таҳлили берилган ҳамда Г.С. Слободкиннинг сўзбошиси келтирилган. Рисолалар орасида шарқшунос олим, академик Н.И. Конраднинг (1891—1970) «Проблемы реализма и литературы Востока» (Реализм ва Шарқ адабиёти муаммолари) деб номланган асари ҳам тадқиқотчи-филологлар учун жуда қимматли манба ҳисобланади. Кутубхонада шуларга ўхшаган «Билим» («Знание») нашриётида чоп этилган жаҳон адабиёти вакиллари ижодига бағишланган кичкина рисолачалар бор. Масалан, немис шоирлари Генрих Гейне ва Фридрих Шиллер, венгер шоири Шандор Петефи, шотландиялик шоир Роберт Бернс, франциялик шоир ва ёзувчилар Пьер Корнель ва Виктор Гюго, турк ёзувчиси Сабахаттин Али, поляк, америка, англия адабиётларига бағишланган рисолалар талай. Уларни филолог талабаларга сўзлаб берса бўладиган чет эл адабиётидан тайёр маъруза матнлари, десак ҳам муболаға бўлмайди. Мазкур китоблар қайта нашр этилмагани сабаб, жуда қимматли ва ноёб библиографик нусхалар саналади.

О. Шарафиддиновнинг нодир китоблари орасида В.В.Гиппиус таҳрири остида чиққан «Гоголь. Материалы и исследования» номли монография ҳам бор. 1941 йилда чиқарилган ушбу нашрда буюк рус ёзувчиси Н.В.Гоголь ҳаёти ва ижоди ҳақидаги мақолалар, унинг «Ревизор», «Уйланиш» каби машҳур асарларининг ғоявий-бадиий таҳлили, Гоголнинг насри, журналистик фаолияти ҳақида маълумотлар келтирилган. Китобга, шунингдек, ёзувчининг асарлари асл нусхалари Ленинграддаги Давлат Рус музейида сақланаётган иллюстрациялар ҳам киритилган.

Машҳур рус адабиётшунос-олим, фольклорист, этнограф, адабиётшуносликда қиёсий-тирихий йўналишнинг йирик вакиллари билан бири А.Н.Веселовскийнинг (1838—1906) «Историческая поэтика» («Тарихий поэтика») деб номланган ва В.М.Жирмунскийнинг таҳрири остида 1940 йилда чоп этилган ва унинг кириш мақоласи берилган асарининг академик нашрида лирика ва драма тарихи, эпос тарихи, сюжетлар поэтикаси ва эпитетлар тарихи бўйича пухта ишлаб чиқилган маърузалар киритилган. А.Н. Веселовский «Поэтика»сини тушунишни осонлаштириш учун нашр матнларида учрайдиган ажнабий иборалар ва иқтибосларнинг таржималари берилган. Изоҳлар ҳам беқиёс қимматга эга, зеро, дастлабки журналдаги нашрга қараганда, академик нашр матни таҳрирчи томонидан киритилган қатор зарур қўшимчалар билан ҳам тўлдирилган. Қимматли томони яна шундаки, китобга А.Н. Веселовскийнинг 1904 йилда тушган сурати ҳам киритилган.

Адабиётшунос-олим, шарқшунос, академик В.Жирмунскийнинг (1891—1971) «Вопросы теории литературы» деб аталган ва 1928 йили «Академия» нашриёти томонидан Ленинградда қаттиқ муқовали кўринишда чиқарилган рисоласи ҳам худди шундай аҳамиятга эга. Унда тадқиқотчининг 1916 йилдан 1926 йилгача олиб борган изланишлари ўз аксини топган. Бу китоб ҳозир ҳам яхши кўринишда ва varaқлари ҳам сарғаймаган. Бу китобларнинг бариси тадқиқотчилик маҳоратининг намуналари ҳисобланади.

Олимнинг кутубхонасида француз ёзувчиси Поль Лафаргнинг «Литературно-критические статьи» (Адабий-танқидий мақолалар) деб номланган китоби ҳам бор. У 1936 йили Москвада «Художественная литература» нашриёти томонидан чоп этилган. Китобга П. Лафаргнинг мақолаларида учрайдиган исмларнинг кўрсаткичли лугати киритилган. Бундан ташқари китобда

В. Гоффеншефернинг кириш сўзи ва ва батафсил изоҳлари келтирилган.

Куръонни таржима қилган шарқшунос олим академик, шўро даврида ташкил топган арабистика мактабининг асосчиси И.Ю. Крачковскийнинг «Над арабскими рукописями» деб номланувчи китоби ва инсонлар хотиралари ҳам катта қизиқиш уйғотиши шубҳасиз. Мазкур асар Фанлар Академиясининг Москва ва Ленинград нашриётида 1948 йили чоп этилган. Китобда иккинчи ва учинчи нашрларига кириш сўзлари берилган. Китобда И.Ю. Крачковский устози — академик Виктор Романович Розен, Петербургдаги Публичная библиотека директори И.А. Бичков, таржимон, шарқшунос олимлар академик Х.Д. Френ, Г.С. Саблуков, Амин Рейхани, Д. А. Бердяев ва бошқаларни хотирлайди. Китобга киритилган қимматли маълумотлардан бири — шарқшунос олимларнинг ноёб фотосуратларидир. Нашрнинг охириги саҳифаларида китобнинг тарихига, таржималарига, тақризларига оид библиографик маълумотлар, исмлар ва номлар, араб сўзларнинг таржималари келтирилган. Бу каби нашрлар отамда яхши, сифатли нашрларга нисбатан эстетик дидини ўстиришга сабаб бўлган.

Ноёб китоблар орасида Беруний вафотининг 900 йиллигига бағишланган, 1950 йилда чиқарилган Физика-математика фанлари Академиясининг тарих ва фалсафа, адабиёт ва тил бўлимларининг сессиясида ўқиб эшиттирилган маъруза материаллари ҳам жой олган.

Профессор А.Ф. Лосевнинг 1957 йилда чиқарган «Античная мифология в её историческом развитии» (Антик мифология тарихий тараққиёти миқёсида) каби илмий-назарий тадқиқотлар ҳам учрайди. Китобнинг «Муаллифдан» деб номланган қисмида А.Ф. Лосев китоб қандай мақсадда тайёрлангани, кимларга мўлжалланган, мифларнинг асл матнларига мурожаат қилиб иш тутганлиги ҳақида маълумот беради. Мифларнинг асл матнлари шунчаки сўзлаб бериш орқали эмас, балки уларнинг аниқ таржималари берилган. Шуниси эътиборлики, матнларнинг жуда кўп қисмини А.Ф. Лосев ўзи таржима қилган. Бу илмий-назарий тадқиқотнинг охирида антик мифологиясига бағишланган адабий-танқидий мақолалар киритилган. Шу билан бирга антик мифологияга оид матнлар рўйхати, уларнинг қисқартирилган белгилари, рус, лотин тилидаги қисқаришлар киритилган.

Китоблар ичида, айниқса, машхур рус шарқшуноси Е.Э.Бертельснинг «Роман об Александре» («Александр ҳақида роман») ва унинг Шарқдаги асосий версиялари катта қизиқиш уйғотади. Мазкур китоб 1948 йилда Ленинградда Фанлар Академияси нашриётида чоп этилган ва унга Навоийнинг «Садди Искандарий» асаригача Искандар Зулқарнайн ҳақида битилган дostonларнинг илмий-назарий тадқиқотлари киритилган.

Олимнинг кутубхонасида шу йилда Москва—Ленинградда Фанлар Академияси нашриётида Е.Э. Бертельснинг «Навоий» (ижодий биография тажрибасидан) номли академик С.И.Вавилов ва проф. П.Ф. Юдинлар таҳрири остида чоп этилган китоби ҳам мавжуд. Ушбу монографияда Алишер Навоий ижодий биографиясини яратишга ҳаракат қилиб, асарларининг илмий-назарий таҳлили берилган. Алишер Навоий биографиясини тузишда машхур рус шарқшунос В.В. Бартольднинг илмий тадқиқотларидан фойдаланган бўлса-да, лекин буюк ўзбек шоири ҳақидаги асарни янги ва янги маълумотлар билан тўлдирган. Ёки бўлмаса, 1934 йилда чиқарилган А.А.Смирновнинг «Творчество Шекспира» (Шекспир ижоди) номли китобини олсак. Унда нафақат Шекспир ижодига бағишланган таҳлиллар, балки Шекспир трагедияларининг бош қаҳрамонлари ролларини ўйнаган актёрларнинг фотосуратлари иллюстрациялари жой олган.

Кутубхонанинг каттагина қисмини жаҳон адабиётининг классик асарлар тўпламлари эгаллаган. Улар орасида Марк Твен, Теодор Драйзер, Лев Толстой, Максим Горький, Михаил Шолохов, Вильям Шекспир, Оноре де Бальзак, Ги де Мопассан, Эмиль Золя, Фолкнер, Вальтер Скотт, Виктор Гюго, И.Гончаров, Лесков, Салтиков-Шчедрин, Н.В. Гоголь, А.С.Пушкин, М.Ю. Лермонтов, О'Генри, Конан Дойль, Генрих Манн, Томас Манн, С.Цвейг, Ф. Стендаль, А.П.Чехов, А.Толстой, Мамин-Сибиряк, Герцен, В.Белинский, Гегель каби ёзувчи ва мутафакирларнинг тўлиқ асарлар жилдлари бор.

«Халқлар дўстлиги» деб номланган серия С. Дангулов, Ю. Ригхеу, Ю. Трифионов, Ю. Бондарев, В. Распутин, М. Траат, Ч. Айтматов, Б. Слуцкис, З. Скуинь, А. Ким, О. Челидзе, Б.Окуджава, Н. Думбадзе, Анар, Максуд Ибрагимбековларнинг асарларидан таркиб топган. «Мастера современной прозы» (Замонавий наср усталари) номли серияда чиқарилган китоблар ичида япон адаби Я.Кавабата, америкалик У.Фолкнер, аргентиналик Х.Картасар, итальян ёзувчиси А.Моравия, немис адаби Г.Бёлл-

нинг асарлари алоҳида диққатга сазовор. Шулар жумласидан «Американча детектив», «Инглизча детектив» ва бошқа шу каби китоблар ҳам ҳар қандай ўқувчини бефарқ қолдирмайди.

О. Шарафиддиновнинг кутубхонасида Нобель мукофоти лауреатларидан норвегия адиби Кнут Гамсун, араб ёзувчиси Нагиб Махфуз, руслардан Иван Бунин ва Александр Солженицин, америкалик Сол Беллоуларнинг ҳам асарлари топилади.

Алоҳида шкафларда ҳозирги замон ўзбек ёзувчиларининг китоблари сақланиб келинган. Уларнинг кўпчилигида муаллифларнинг дастхатлари бор. Булар Абдулла Қаҳҳор, Ойбек, Ғофур Ғулом, Миртемир, Мақсуд Шайхзода, Асқад Мухтор, Зулфия, Ҳамид Олимжон, Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров, Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов, Ўткир Ҳошимов, Хуршид Дўстмуҳаммад, Мурод Муҳаммад Дўст, Омон Мухтор, Шукр Холмиров ва бошқалар. А. Қодирий романларининг бир неча нашрлари, лотин ва кирилл ёзувларида, Абдулҳамид Чўлпон, Абдурауф Фитрат асарлари ҳам жавонларидан ўрин олган.

Зулфия «Кўшиқларим сиз учун» деб номланган китобини отамга тақдим этиб, унда шундай илиқ сўзларни битади: «Озоджон! Ушбу шеърларнинг кўпчилиги Сизга таниш...» Абдулла Орипов ҳам ўзининг «Юзма-юз» (1978) деб номланган китобини тақдим этаётган, шундай фикр билдирган: «Озод ака! Бу китоб Сизнинг меваларингиздан бири». Саид Аҳмад «Йўқотганларим ва топганларим» номли китобида шундай ёзади: «Дўстим, Озод! Ўзингга яхши таниш бўлганлар ҳақидаги китобимни ўқиб чиққин». П. Қодировнинг «Она лочин нидоси» китобида шундай жумлалар келтирилган: «Дўстим, Озод! Шу китобга биринчилардан бўлиб йўл очиб берганингиз учун Сиздан ҳамиша миннатдорман. Сиҳат-саломатлик ва мукамаллик тилаб қоламан» ёки Ўткир Ҳошимов: «Буюк олим, бебаҳо устоз Озод акага, меҳр ва эҳтиром ила».

Олимнинг кутубхонасида қомусий луғатлар — энциклопедиялар ҳам алоҳида аҳамиятга эга бўлган. Булар — «Театр энциклопедияси», «Қисқача адабий энциклопедия», 10 томлик «Болалар энциклопедияси», «Адабий қаҳрамонлар энциклопедияси», «Чет эл адабиёти», «Жаҳон адабиёти», «Жаҳон адабиётининг барча дурдоналари. Сюжетлар ва характерлар», «Жаҳон фалсафаси юлдузлари», «Шахмат», А.Е.Карпов таҳрири остида чиқарилган «Донишмандлик энциклопедияси». Шахматнинг ўзи ҳақида у киши томонидан юзлаб томлар жамланган. Масалан, «Выдаю-

шиесе шахматисты мира» («Жаҳоннинг буюк шахматчилари») номли серияда чиқарилган китоблар юқори тоифадаги шахматчиларга мўлжалланган. Йозеф Хайтуннинг гроссмейстер Портише ҳақидаги китоби; Б.С. Вайнштейннинг Э. Ласкеруга бағишланган, В.Н. Пановнинг кубалик шахматчи Хосе Рауль Капабланка тўғрисидаги китоблар шахматчиларнинг турнирлар ва матчлардаги натижалари берилган иловалари билан қадри. Маълумки, отам ашаддий шахматчи бўлган ва, табиийки, бу китобларнинг ҳаммаси у кишига катта қувонч бахш этган.

Шу китоблар билан ёнма-ён 50-йилларда Москва, Ленинград ва Тошкентда ёқланган номзодлик ва докторлик диссертацияларининг авторефератлари ҳам жой олган. Мазкур илмий ишларнинг мазмуни 50-йиллардан то шу кунгача Ўзбекистондаги илмий тафаккурнинг ривожланиш даражасини акс эттирган.

Чет эл, рус ва ўзбек адабиёти бўйича хрестоматиялар ҳам катта қизиқиш уйғотиши табиий. Масалан, 1953 йилда Москвада Учпедгиз нашриётида чоп этилган Б.И. Пуришев ва Р. О. Шорлар томонидан тўпланган Ўрта асрлар адабиёти бўйича хрестоматия жуда қимматли. Қимматлигининг сабаби шундаки, бугунги кунда китобхонлар, мутахассислар томонидан ўрта асрлар адабиётига жуда қизиқиш катта. Ўрта асрларда яратилган бадиий адабиётларнинг кўпчилиги бизнинг кунгача етиб келгани йўқ. Бу хрестоматияда скандинавия, кельтлар, провансаль, трубадурлар адабиётига, француз, немис, испан, англия, италия, чехословакия, польша, болгария, сербия адабиётларига оид асарлардан намуналар берилган. Бугунги кун мутахассислари учун бу ниҳоят ноёб китоб ҳисобланади. Шу билан бирга Москвада, Учпедгиз нашриётида 1947 йил чоп этилган ва Б.И. Пуришев томонидан тўпланган Уйғониш даврига бағишланган хрестоматия ўзига хослиги билан ажралиб туради. Хрестоматия уйғониш даври адабиётига бағишланган мақола билан бошланади ва охирида изоҳлар билан тугайди.

О. Шарафиддинов кутубхонасида адабиёт фанидан жамланган дарсликлар алоҳида ўрин эгаллайди. Масалан, адабий таҳлил нуқтаи назаридан профессор И.М. Тронскийнинг дарслиги муҳим аҳамиятга эга. 1947 йилда Ленинградда чоп этилган ушбу дарсликда Юнонистон ва Рим адабиётлари антик даврининг бошидан то охиригача батафсил ўрганиб, таҳлил қилиб чиқилган. Ушбу дарсликда антик адабиётдан батафсил маълумот берилишидан ташқари, қимматли кўрсаткичлар мавжуд. Масалан, му-

алифлар ва аноним асарларнинг номлари грек ва рим адабиётидан қилинган таржималар кўрсаткичлари, шу билан бирга антик адабиётини ўрганишда жуда зарур бўлган илмий адабиётларнинг рўйхати берилган. И.М. Тронскийнинг дарслигида кўпроқ илмий-назарий таҳлил кетган. Кутубхонада бундан ташқари жаҳон адабиётига тегишли дарсликлар — Ўрта асрлар, Уйғониш даври, XVII—XX асрлар чет эл адабиёти бўйича ҳам кўпгина дарсликлар бор. Дарсликлар орасида Ю.Б. Виппер ва Р.М. Самаринлар муаллифлигида МГУ нашриётида 1954 йилда чоп этилган XVII аср жаҳон адабиёти тарихи бўйича маърузалар матни мавжуд. Мазкур нашр фақат инглиз, француз, испан ва немис адабиёти ҳақида маълумот беради. Маърузалар ҳажми 800 саҳифадан ортиқ китобда XVII аср жаҳон адабиёти ҳақида батафсил маълумотлар берилган. Шулар қаторида рус ва ўзбек адабиёти тарихи, адабиёт назарияси, адабиётшуносликка кириш бўйича ҳам дарсликлар бор. Кутубхонада XX аср бошларида чоп этилган китоблар билан бир қаторда бугунги кунда турли нашриётлардан чиқаётган китоблар ҳам талайгина. Аммо «эски» китоблар машҳур адабиётшуносларнинг кириш ва сўнг сўзлари, нашрдаги изоҳлар, ҳар хил тоифадаги кўрсаткичлар, таснифлар, муаллифлар тавсия қилган бадиий ва илмий адабиётлар билан қимматлидир.

Яна қанчадан-қанча китоблар назаримиздан четда қолди экан. Бу ниҳоятда қизиқарли дунё динлари ҳақидаги, «Жизнь замечательных людей» («Ажойиб кишилар ҳаёти») сериясидаги китоблар, болалар учун саргузашт адабиётлар, «Сто великих» («Юзта буюк») номли сериядаги китоблар, тарих, география, зоология, математикага оид китоблар. Ўзбек ва рус тилларидаги адабиётшуносликка, танқидчиликка, оид китобларнинг ўзи кутубхонанинг бир неча шкафларидан ўрин олган. Олимнинг асарлари ҳам бир неча жавонни эгаллаб турибди.

Китоблар орасида ўз вақтида чоп этилган катта журналлар шкафлардан жойлашган. Масалан «Шарқ юлдузи», «Звезда Востока», «Гулистон», «Жаҳон адабиёти», «Ёшлик», «Дружба народов», «Новый мир», «Вопросы литературы», «Октябрь», «Звезда», «Знамя», «Волга», «Иностранная литература», «Огонёк», «Англия», «Америка», «Вокруг света», «Наука и жизнь» ва ҳ.к. Бу нашрларнинг 60-йилларда чоп этилган номерлари ҳам бор.

Кутубхона ҳақида сўз кетганда уни олимнинг архивисиз тасаввур қилиш қийин. Қўлёзмалар папкаларга шундай жамлан-

ганки, ҳеч бир қоғоз, маълумот четда қолмаган. Ҳар биттаси ўз вақтида керак бўлиши мўлжаллаб тузилган. Архивда жуда кўп папкалар устма-уст тахланган. Улар ичидаги қоғозлар сарғайиб кетган. Лекин ҳар бири ўз қимматига эга. Папкани очиб, ичидаги қоғозларини ўқисангиз, улар ичида ноёб маълумотлар мавжудлигига амин бўласиз. Биринчи навбатда, умр бўйи ёзган мақолалар, китоблар, таржималарнинг қўлёзмалари сақланиб турибди. Нафақат қўлёзмалари, уларнинг бир неча нусхалари ҳам бор. Масалан, Чўлпон, Ойбек, Фитрат, Шайхзода, А. Қаҳҳор ҳақидаги мақолалар. Қўлёзмаларнинг нусхаларидаги маълумотлар адабиёт тарихини ўрганаётган олимлар учун, Озод Шарафиддинов биографиясини тузаётган тадқиқотчилар ҳамда адабий жараёни таҳлил қилаётган аспирантлар учун жуда қимматли. Бу маълумотлар, биринчидан, мунаққиднинг ички дунёсини очиб беришда хизмат қилади, иккинчидан, ижодкорнинг ижод қилиш жараёнини кузатишга ҳам имконият яратади, асарлар пайдо бўлиш жараёнини кўрсатиб беради. Учинчидан, адабий жараён учун, адабиёт тарихи учун бебаҳо маълумотлар беради.

Қўлёзмалар қаторида машинкаланган нусхалари, матбуот саҳифаларида чоп этилган мақола матнлари ҳам бирга папкаларга солинган. О. Шарафиддинов қилган таржималар ҳам худди шундай тартибда сақланиб турибди.

Олимнинг алоҳида папкаларида ёзувчилардан, дўстларидан, оддий мухлисларидан келган хатлар сақланади. Бошқаларида эса ёзувчиларнинг ёки бошқа соҳадаги санъат, фан арбобларининг таваллуд кунларига бағишланган ёки ёзувчиларнинг юбилейларига келган таклифномалар бор. Бир қарашда уларни сақлаш шарт эмасдай кўринади, ammo О. Шарафиддинов ҳар биттасида жуда ноёб маълумотлар келтирилганлиги боис уларни асраб-авайларди. Буларда аввало ёзувчи ҳақида маълумот келтирилган, кимлар мезбонга бағишлаб маъруза қилган, тадбир қаерда бўлиб ўтган, қаердан меҳмонлар келган, қандай олимлар иштирок этган, ушбу ижодкор ижоди билан боғлиқ қандай муаммолар кўтарилган ва шунга ўхшаган маълумотлар адабий жараёнга жуда муҳим хизмат қилиши мумкин.

О. Шарафиддинов ёзувчилар уюшмасида котиб лавозимида ишлаган даврида бўлиб ўтган тадбирларнинг режалари, протоколлари, қарорлари, давлат мукофотларига тавсия этилган

ёзувчиларнинг исмлари рўйхати, ёзувчилар Пленумларида қилган маърузалари (масалан, Асқад Мухтор), «Книголюб» жамиятининг йиғилишлари, у ердаги баҳслар матнлари, янги чиққан китобларининг муҳокамалари, олий юртларда талабаларга ўқилган маърузалар матни, илмий кенгашларда кўрилган масалалар ва ҳоказо. Булар адабий жараённинг ривожига, қимматли маълумотлар билан тўлдирилишига катта ҳизмат қилади.

Радио, телевидениеда қилинган маърузаларининг матнлари, киноленталарга ёзилган вариантлари сақланган. Номзодлик ва докторлик диссертацияларга берган тақризлар, суҳбатлар, кундаликлар, кичкина дафтарчаларда битиклар, уларда адабиёт, маданият ҳақида, зиёлилик, динлар тўғрисида ҳар хил эстетик ва фалсафий мулоҳазалар қайд қилинган. Архив материаллари орасида матбуотда чоп этилмаган мақолалар ҳам бор.

Баъзи папкаларда олим, ёзувчи, адабиётшунослар исмларининг рўйхатлари чиқди. Айрим исмларнинг ёнида белгилар кўйилган, яъни улар ҳақида олим мақола ёки эссе ёзиб бўлган.

У киши ижод қилганида мақолалари туркумларга бўлинган. Масалан, *«Домлалар»* (Тоҳирий, Абдурахмон Саъдий, С. Сирожиддинов, Ф. Каримов, М. Кўшжонов ва ҳ.к.); архивида бир нечта мақолалар чоп этилмай қолиб кетган. Устозларига бағишланган мақолаларни тўплаб 2009 йилда «Маънавият» нашриётида «Домлалар» номи билан (О. Шарафиддинов белгилаб кетган) китоб чоп этилди. Таржима қилиш учун ажратилган асарлар рўйхати ҳам бор. Архивдаги яна бир туркум — *«Дунёга машхур хонимлар»* — Индира Ганди, Зулфияхоним, И. Балдауф, Кибриё Қаҳҳорова, Музайяна Алавия, Ҳалима Носирова, Диана ва Ванга ҳақидаги мақолаларни таржима қилган; *«Китобларим ҳақида ҳикоялар»* — «Имтиҳондаги ўйлар», («Мактабда адабиёт ўқитишнинг баъзи масалаларига доир», «Китоб инсоннинг дўсти», «Бадий адабиётнинг тарбиявий роли ҳақида», «Биринчи мўъжиза», «Китобларим ҳақида ҳикоялар», «Ҳаёт дарслиги», «Бадий тафаккур хазинаси», «Телевидение ва адабиёт», «Адибнинг кутубхонасида», «Хазина», «Китобсиз яшаб бўлмас», «Китоб менинг тақдиримда», «Умрим бўйи китоб йиққанман»; *«Истеъдод қурбонлари»* — А. Чўлпон, А. Фитрат, О. Ҳошим, М. Чўқай, Ҳамза; *қардош халқлар ёзувчиларига бағишланган туркум* — А. Фадеев, Л. Толстой, А. Толстой, Т. Шевченко, В. Биков, Л. Леонов, Ч. Айтматов, Г. Мусрепов, М. Шолохов, Ю. Суровцев, Расул Ҳамзатов; *санъатга бағишланган мақола-*

лар туркуми — Ҳалима Носирова, «Гамлетнинг қайтиши», «Санъат кўнгилнинг ифодасидир»; Мирзо Улуғбек трагедияси ва шу асосида суратга олинган телеспектакль ҳақида, Турғун Азизов, Аббор Ҳидоят, Мутал Бурхонов; *мустақилликка бағишланган туркум* — «Мустақиллик — улуғ неъмат», Истиқлол инояти», «Тарихимизнинг долзарб масалалари», «Мустақиллик меъмори», «Президент», «Ватан ардоғида»; экология, оила муаммоларига бағишланган талай мақолалар мавжуд.

Сўзимизнинг ниҳоясида шуни таъкидлаб ўтмоқчи эдикки, олим ўз кутубхонасини тасодифан учраб қолган китоблар билан тўлдирмасди. У киши доимо бунда ҳам мантиқан аниқ бир мақсадни кўзлаб иш тутган, яъни нафақат ўзи, балки ёш авлоднинг келажаги ҳақида ҳам доимо қайғуриб келган. У фақат ўзи ўқийдиган китобларни эмас, балки фарзандлари, набиралари, шогирдлари учун асқатадиган китоблар йиққан. Озод Шарафиддинов кутубхонаси ёки архиви ҳақида рисола ёки мақола эмас, балки катта-катта илмий тадқиқотлар яратиш мумкин.

МУНДАРИЖА

Маънавият дорилфупуни	3
Озод Шарафиддиновнинг бадий-эстетик олами	47
Беқиёс хазина	93
Серқирра ижодкор	93
Озод Шарафиддинов – таржимон	109
Озод Шарафиддинов кутубхонаси	119

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ЎЗБЕКИСТОН ДАВЛАТ ЖАҲОН ТИЛЛАРИ УНИВЕРСИТЕТИ

ШАҲНОЗА ТҮЙЧИЕВА, ШУҲРАТ РИЗАЕВ,
МУҲАББАТ ШАРАФУТДИНОВА

МАЪНАВИЙ ЖАСОРАТ

Тошкент «Маънавият» 2011

Муҳаррир *О. Бозорова*
Мусаввир *М. Аъламов*
Техн. муҳаррир *Ш. Соҳибов*
Мусаҳҳиҳ *О. Пардаев*
Компьютерда тайёрловчи *Ш. Соҳибов*

Лицензия АІ №189, 10.05.2011 й. да берилган. Босишга 10.11.2011 й. да
руҳсат этилди. Бичими 60×84 ¹/₁₆. Times гарнитураси.

Шартли б. т. 7,81. Нашр т. 8,37. 250 нусха. Нархи шартнома асосида.

«Маънавият» нашриётида чоп этилди. 100047. Тошкент, Тараққиёт
2-берккўча, 2-уй. Шартнома 56-11. Тел.: (+998 71) 289-65-66. Буюртма №5.